VOL. II

N. IORGA

NEAMUL ROMÂNESC
ÎN ARDEAL ȘI ȚARA UNGUREASCĂ

BUCUREȘTI
MINERVA
1906

NEAMUL ROMÂNESC ÎN ARDEAL ȘI ȚARA UNGUREASCA.

N. IORGA

Neamul românesc în Ardeal şi Ţara Ungurească

VOL. II.

BUCUREŞTI

„Minerva" Institut de arte grafice şi editură
6, Strada Regală, 6

1906

CARTEA A XI-A.

ÎN ȚARA VINULUĬ

I.

De la Alba-Iulia la Geoagiul-de-sus.

La sfîrșitul uneĭ zile de tîrg, în care s'a ținut și o adunare poporană pentru votul universal, cu discursurĭ ale deputaților romînĭ, plec din Alba-Iulia spre Teuș și acele sate de viĭ, maĭ bogate de cît orĭunde în Ardeal, care aŭ creat Ținutuluĭ numele îndreptățit de «Țara Vinuluĭ». Un jidan din Bălgrad a dat pentru cincĭ florinĭ trăsura luĭ de piață și un cociș ungur, care habar n'are de locurĭ, dar se dovedește un om de o desăvîrșită omenie. Îngrijește, spune el, de dobitoacele sale maĭ bine de cum se îngrijește Jidanul săŭ de dînsul, care primește pe lună cît am plătit noĭ astăzĭ și o hrană din care nu se satură nicĭ-odată. E sărac și dezbrăcat în vreme de toamnă, și-ĭ e drag și dor de Românĭa, unde munca cinstită se plătește cinstit și Bucureștiĭ sînt «tocmaĭ ca Viena».

— Cine vorbește răŭ de Românĭa, acela nu știe ce spune.

Drumul, foarte bine zbicit de vîntul tare ce bate de către munte, lasă să se vadă foarte limpede întregul şir al culmilor din care m'am coborît abia: un lung zid albastru cu fruntea zimţuită, din care se desfac deslușit stîncile singuratece. În fund se zăresc, de tot şters, Carpaţiï Haţeguluï. Iar la dreapta, în margenea unor înălţimï domoale, dunga de argint a Murăşuluï apare, în largï şerpuirï, printre sălciï, — mare rîŭ lin al cîmpieï ardelene.

La o răscruce, coborîm în vale, de către Mureş, pentru a vedea satul Sîntimbruluï, vestit prin biruinţa veche a luï Iancu-Vodă Corvinul, care printr'însa a mîntuit Bălgradul Voevozilor şi episcopilor de ruşinea prădăciuniï turceştï. Îndată ce aï intrat între gardurile de răchită ale gospodăriilor ţeraneştï, vezï pe o culme biserica pe care el a ridicat-o în amintirea aceleï zile de vitejie cu noroc. Clădirea gălbuie, nevăruită, se razimă pe contraforturï şi are ferestï gotice, şi maï marï şi maï mărunte. Ea samănă destul de bine cu bisericile luï Ştefan-cel-Mare, alt biruitor în numele luï Hristos, care şi el obişnuia să-şï pomenească faptele prin creştinescul prinos al lăcaşurilor de închinare.

Această biserică, odinioară catolică, a fost cotropită apoï de Calviniï. Pe atuncï eraŭ încă în sat Unguri, pe cari i-a măturat însă cu totul revoluţia de la 1848. Acuma biserica din deal, cu globul în loc de cruce, nu maï are credin-

cioşĭ, şi la dînsa vin numaĭ din cînd în cînd, odată pe lună, Ungurii din Oieşde. Şi aceştia însă sînt maĭ mult Romînĭ după graiŭ.

Poate că mîne legea noastră se va muta sus în clădirea Ianculuĭ-Vodă. Pănă atuncĭ noĭ avem numaĭ o bisericuţă de lemn, cea maĭ săracă ce se poate închipui, cu zugrăveala căzută şi cu pămîntul gol, fără lespezĭ, cărămizĭ saŭ scînduri. Totuşĭ această bisericuţă golaşă are o proprietate, cîrciuma, pe care o arendează unuĭ Jidan. Altă cîrciumă o ţine un anume Popa Partenie, — ciudată potrivire de nume: acolo vînd Romînĭ.

Trăsura înnaintează pe un drum cu totul pustiŭ, pe cînd pe cel mare se tot strecoară oaspeţiĭ tîrguluĭ şi publicul adunăriĭ pentru votul universal: ţeraniĭ cu sumane albastre şi femeile legate la cap, cu catrinţe saŭ cu cămăşoaie largĭ peste cizmele înnalte.

Satul vecin, cu o biată bisericuţă umilă, dar văruită e Cojărul. Căsuţele luĭ sînt stăpînite de o Curte cu poarta veche şi de o alta, nouă şi frumoasă, tare închisă cu ziduri, care cuprinde pe «domniĭ» de astăzĭ. E un sat de iobagĭ scăpaţĭ din lanţurĭ.

Maĭ departe, acest drum lăturalnic, puţin cercetat, e străbătut de linia ferată care duce spre Blaj. Apucăm spre stînga ca să prindem drumul cel mare, şi îndată, pe margenea lanu-

rilor veștede de cucuruz, sîntem la Teiuș, saŭ, cum zice poporul pe aice: Teuș.

Călătorii cu trenul, cari străbat Ardealul în drumul dintre Europa apuseană și România, știŭ «Tövisul», stația de legătură între două liniĭ ferate și temutul punct de îndelungată oprire pentru ceĭ cari ieaŭ din greșeală trenul ce nu merge pănă la Predeal. Eĭ bine, *acesta* e Tövisul, satul românesc înstărit, cu case marĭ, frumoase pe stîlpĭ de cerdac, cu viĭ în curțile largĭ, cu muncă și mulțămire pretutindenĭ. Această «mare comună» e maĭ cu totul a noastră, în ciuda calvaruluĭ catolic din piață, a mariĭ bisericĭ calvine și a trufașeĭ sinagoge ce se ascunde pe lîngă dînsa, în sfîrșit în ciuda gării, cu tot rostul eĭ de conductorĭ și de hamalĭ. Din vechĭ timpurĭ avem aicĭ și o biserică de zid, dar nu acea biserică gotică din cellalt capăt al satuluĭ, care se vădește de departe cu părețiĭ eĭ goĭ, sprijiniți pe contraforturĭ ciudate.

Tot în sus, pe lîngă un rîuleț destul de larg, intrăm acum, la stînga pieții, în valea lungă a viilor îmbielșugate. Satul Stremț, pe care de de mult Ungurii îl numesc Diod, e cel d'intăiŭ. Un sat cu «domnĭ», cari sînt astăzĭ Unguri cu stema nobiliară sculptată pe porțĭ, Romînĭ chiar; dar unul dintre ceĭ d'intăiŭ «domnĭ» n'a fost altul decît Radu-Vodă de la Afumați, îndărătnicul

luptător împotriva Turcilor, care a fost dăruit cu acest domeniu de către regele unguresc pe care, ca pribeag, mersese să-l caute până la Buda. Acuma și alți străini decît proprietarii de vii se sălășluiesc aice, și într'un colț descopăr cu uimire un cimitir evreiesc care slujește și Teiușuluĭ. Jidanii sînt boltași, dar și negustorĭ de vin, crîșmarĭ, *făgădarĭ* (de la «făgădău», crîșmă). Cînd merg să văd biserica unde s'a închinat Radu-Vodă, găsesc un fel de vilă cu obloanele verzĭ, ridicată, spune inscripția, «din temelie», lîngă turnul cel vechiŭ, dărîmat. Ceia ce nu spune nicĭ-o inscripție însă e că nemaĭpomenitele caricaturĭ de sfinți de pe catapiteazmă, necanonice și necreștinești, sînt opera unuĭ Jidan din Bălgrad. Nu crede oare consistoriul din Sibiiŭ că trebuie să se amestece pentru a întrerupe această continuă și scandaloasă profanare ?

Peste puțin ajungem în alt sat de vii multe, Geoagiul-de-sus. Proprietarii sînt aicĭ numaĭ Romînĭ bogați de pe la orașe, și unul dintre eĭ e d. V. Bologa, directorul școliĭ de fetițe din Sibiiŭ și fiŭ de sătean de aicĭ. Geoagiul îșĭ are Evreiĭ săĭ (treĭ familiĭ), și unul dintre eĭ a fost birăul satuluĭ până ieriĭ. Și aicĭ biserica neunită e zugrăvită de Evreul din Bălgrad, metropola Jidănimiĭ din Ardeal. Dar Geoagiul n'o are numaĭ pe aceasta, ci încă două, și biserica unită a fost chiar reședința unor Vlădicĭ aĭ Romînilor

din veacul al XVI-lea. Pănă să le vedem, petrec noaptea în casa învățătoruluï Ciora, cumnatul d-luï Bologa.

II.

La mănăstirea Rîmeţilor.

O nouă ploaie a prefăcut în tină toate drumurile satuluï de viï care se desfășură cale de maï mulțï kilometri de-alungul *văiï* cu apele crescute. Prin știoalme și prin urîtul aluat cleios, în care nu s'aŭ făcut încă urmele, mă suiŭ la biserică.

Pănă maï dăunăzï, era în vîrful dealuluï o biserică ortodoxă din a doua jumătate a veaculuï al XVIII-lea, clădire cu părețiï tarï și zugrăvitura întreagă și frumoasă. Fiindcă însă bolțile crăpate se aplecaŭ a ruină, s'a rostit asupra eï osînda, și în locu-ï a fost înnălțată altă biserică, a căreï podoabă de căpetenie e întocmaï, ca la Stremț, opera Evreuluï din Bălgrad, zugrav bisericesc al satelor noastre.

O a doua parochie neunită se află departe în valea pietroasă, și iarăși te întîmpină fereștile cu obloane verzï, ca de la o vilegiatură. Această biserică e însă cu totul nouă.

«Mănăstirea» de la Geoagiŭ a fost zidită pe o culme ceva maï înnaltă decît vechea biserică a neuniților. Răzbaț la dînsa numaï peste un deal lutos, în care, pe o astfel de vreme, la

ﬁe care pas luneci și te încleĭ. Suișul supt soarele cald al zileĭ de Duminecă, spre culesul viilor, e și maĭ obositor. Întîlnești maĭ întîiŭ părețiĭ negri, de bolovanĭ îngrămădițĭ grosolan, aĭ unor chiliĭ părăsite. Biserica stă încă lîngă aceste dărîmăturĭ: un turnuleț se ridică de-asupra păreților împodobițĭ cu liniĭ de zimțĭ și cu ciubuce șerpuitoare; ferestile, în cadre de acelașĭ fel, se văd numaĭ de o singură parte. Înnuntru, stîlpĭ despart pronaosul de un naos întunecat, unde doĭ treĭ țeranĭ mornăie încetinel slujba d'innaintea liturghieĭ, pe cînd preotul se înveșmîntă în altar cu odăjdiĭ sărace.

Dar în pajiștea d'inaintea ușiĭ sînt rostogolite pietre vechĭ, dintre care una, cu înflorituri săpate, poartă de o parte scutul cu treĭ dungĭ, iar de alta crucea cu două ramurĭ din coroana Ungarieĭ. Acest capitel al unuĭ stîlp sfărîmat a făcut parte, de sigur, din vechea clădire, cu mult maĭ încăpătoare și maĭ frumoasă, care a fost dărîmată în aniĭ 1760, pe vremea stîrpiriĭ mănăstirilor românești în numele Împăratuluĭ. Într'un astfel de lăcaș slujia un egumen căruia i se zicea Vlădică și care hirotonisia preoțiĭ din Ardealul-de-jos, un Vlădică recunoscut de regiĭ ungurĭ după stăruințile Domnilor romînĭ cari-și avuse pe aicĭ adăposturile pribegieĭ. Vlădicia luĭ s'a contopit însă pe vremea luĭ Mihaĭ Viteazul cu Mitropolia nouă din Bălgradul apropiat, și biserica rămase în sama unor bieți că-

lugărï necărturarï. Cînd hotărîrea împărătească îï goni din umedele lor cămăruțe de piatră, reparația stîngace a zidurilor bisericeștï dădu celor cîteva familiï unite din sat locul în care puteaŭ să asculte odată pe săptămînă slujba dumnezeiască.

Pe cînd clopotul din turnuleț chiamă limbut, cu un glas supțirel, sătenï în haine de serbătoare suie dîmbul spre biserică, ținînd în mînă mănuncheșe de florï, între care se răsfață vîzdoaga galbenă. Femeile, cu catrințe roșiï și legăturï lungï la cap, salută cu «să fiți sănătoși». Aceștï credincioșï nu se țin însă toți de legea unită, ci mulți dintre eï fac parte din parochia cealaltă din vale, unde nu s'a ținut însă slujba pe ziua de astăzï. Astfel eï merg, fără să stea pe gînduri, la preotul *cellalt*, care se ține însă de altă ierarchie. «Unit» și «neunit» saŭ *noŭ* nu înseamnă decï mare lucru aice. Se zice însă că nu de mult între preoțiï neuniți ar fi fost marï învrăjbirï, care aŭ împărțit și pe poporenï în două taberï învierșunate. Geoageniï ar fi oamenï porniți, cu sîngele iute, și se arată lîngă rîŭ, după sălciï, locul unde nu de mult s'ar fi pus capăt într'o noapte vieții răufăcătoare a unuï cămătar. Acela strînsese baniï săï în Romănia, dar de un timp și sătenii de aicï aŭ deprins un drum maï greŭ, dar maï sigur, spre îmbogățirea răpede: al Americeï.

Pe cellalt țerm al rîuluĭ cu mersul pripit, pe care-l poțĭ trece, tot așa de neplăcut, pe un bețigaș așternut sus de-asupra luĭ, saŭ în cîrca unuĭ sătean, orĭ în sfîrșit cu picioarele goale pe prund, — merge drumul spre altă mănăstire bătrînă a noastră, cea din Rîmeți, «în rîpă». *Drum* e numaĭ un fel de a vorbi, căcĭ ca să ajungĭ acolo, trebuie ca, timp de vre-o treĭ ceasurĭ, să te furișezĭ pe după sălciĭ, să intri peste gardurile rupte în livezile oamenilor, în curțile morarilor și piuarilor, cari fac ca rîul să piseze zi și noapte la sumane, trebuie să urcĭ un alt deal cleios, supt arșița soareluĭ tărziŭ, să străbațĭ lungĭ potece de pădure, între crengile prietenoase ale stejarilor tinerĭ. Numaĭ la capătul acestor rătăcirĭ obositoare, te afli sus, spre culmĭ, avîndu-țĭ de-asupra numaĭ părețiĭ cenușiĭ aĭ stînciĭ goale, la dreapta, la stînga, înnainte. Tocmaĭ în valea, spre care te coborĭ prin pietriș, supt această întreită cunună sălbatecă, vechea mănăstioară vorbește despre un lung trecut de sărăcie și primejdie.

Chiliĭ sfărîmate, din aceiașĭ bolovanĭ negri ca la Geoagiŭ, apoĭ un mare turn, strivitor pentru o bisericuță mică și umilă; de-asupra, o căsuță de paznic, cu părețiĭ de o grosime de cetate, căreia i se și zice *baște* (bastion). Cantorul care stă acolo, cu un frate și două femeĭ, se gătia tocmaĭ să plece la bîlciul de la Aiud, cînd sosirăm la dînsul. Căsuța are două încăperĭ: cea

cu hornul și odaia de locuit, cu laviță, clădăriĭ de lucruri de mînă și farfuriĭ, străchinuțe, *tăiere* de tot felul atîrnate în cuie. E foarte curat. Tot așa de îngrijit e și portul celor de casă și al cîtorva vecinĭ ce s'aŭ adunat pentru calea împreună. Toțĭ sînt oamenĭ vioĭ și de toată omenia. Sînt așa de îndatoritorĭ încît îțĭ place, din mînile lor, pînea neagră, brînza cu miros de lină și nucile uscate pe care ți le pun înnainte, cu tot felul de vorbe bune. Vin, «vinars» nu se pomenește pe aicĭ; oamenĭĭ din parochia de vre-o douăzecĭ de case mocănești a mănăstiriĭ nu beaŭ decît apa rece a izvoarelor munteluĭ.

La biserică se vede în frunte inscripția maĭ nouă care mărturisește că întăia zugrăveală s'a făcut încă din 6987 (1479), supt bunul Craiul Matiaș, al căruĭ neam corvinesc a stăpînit aceste. Numele de Rîmeți, care înseamnă în ungurește ermițĭ, pustnicĭ, ar arăta că și maĭ de mult a fost aicĭ o mănăstire catolică. E decĭ cea maĭ veche mănăstire ardeleană încă în ființă, și Radu de la Afumați, din Stremți, a apucat-o cînd a luat în stăpînire moșia vecină. O piatră cu inscripția slavonă, zgîriată nedibaciŭ, pomenește pe un călugăr din aniĭ 1670, călugărul Simion, care a lăsat «șese boĭ» la mănăstire. Mănăstirea peri peste un veac, de aceiașĭ osîndă ca și cea din Geoagiŭ, și aflu pe o foaie de carte veche însemnarea tînguitoare a unuĭ călugăr care dă ziua cînd s'a săvîrșit

Craiul Matiaș.

fapta «necredincioșilor». Din ruine sătenii își făcură în sfîrșit, la 1809, biserica, zugrăvind pe pereții ei, la chinurile sfinților și mucenicilor, ostași în veșmîntul Ungurilor din veacul al XVIII-lea. Antimisele de pînză, pe care se face în altar sfînta jertfă, arată și aicï strînsa legătură cu noï, ceï de peste munți, pe care aŭ avut-o toți clericiï și cărturariï ardelenï, în toate locurile și în toate timpurile: unul e de la Mitropolitul muntean Teodosie, al luï Constantin Brîncoveanu, iar cellalt de la arhipăstorul moldovenesc Gavriil Calimah. Se maï păstrează și o frumoasă săpătură în metal, de sigur din al XV-lea veac, desfăcută dintr'o carte sfîntă.

La crucea de lemn înfiptă lîngă poartă, sătenii noștri se despart ca să suie pe stîncă în calea spre Aiud. Iar noï, eŭ și învățătorul din Geoagiŭ, maï privim odată priveliștea aspră și tristă a celor treï munți din fund, și apucăm calea, tot așa de grea, a întorsuluï.

*

Un sătean cu căruța mă duce înnapoï la Teiuș. A fost în Romănia, ca băiat de prăvălie, a plecat de acolo la 14 anï și-ï pare răŭ, iar acum e econom în satul luï de naștere. Vorbește mult, ales, și mă crede Ardelean așezat în țară. Cu el nu te ureștï lesne și, fiindcă în aceiași noapte merg maï departe spre Blaj, îï propun să mă ducă pănă acolo. Atîta frig vine însă din

muntele nins, cu vîntul ce se întețește tot mai mult, încît îmi pare rău de cuvîntul ce am spus. Omul însuși mă dezleagă însă îndată: pentru că n'a lăsat vorbă nevesteĭ, întăiŭ, pentru că nu s'a gătit de drum mai lung, apoĭ, și în sfîrșit, pentru că n'are cu ce mă înveli pe mine într'o așa de aspră noapte de 1-iŭ Octombre.

Voiŭ merge decĭ mai departe cu trăsura evreiască din Teiuș. În noaptea căzută răpede, «comuna mare» e de o jale și de o scîrbă care-ți strîng sufletul. Nu-s felinare, și jos băltăcăiești în noroiŭ. Hanul la care ne-am oprit pentru luarea altuĭ vizitiŭ e mai mult o cîrciumă și de la altă cîrciumă vine, cu o putere pătimașă, cîntecul uneĭ femeĭ de la țară care s'a îmbătat și hăulește doine deznădăjduite. La urmă, trăsura cea nouă apare, cu un singur cal ce-și sucește capul cu mîndrie și cu un biet băietan de Secuiŭ, cu pălăria pleoștită și surtucul umflat, care pornește tăcut pe calea de întunerec. Cînd i se dezleagă limba, aflu că e plătit în rîs ca să mîne zi și noapte pe toate drumurile, dormind une orĭ — ca în noaptea aceasta — treĭ ceasurĭ, iar alte orĭ nicĭ atîta. Neputînd fugi în America, de Jidaniĭ ceĭ răĭ, i-ĭ dor și luĭ de Romănia.

CARTEA A XII-A.

ȚINUTUL TÎRNAVELOR.

I.

Spre Blaj.

De la o bucată de loc, trăsura cîrneşte la stînga, pe linia ferată ce duce tot la Blaj. Noaptea e cu totul pustie. Numaĭ din cînd în cînd o mare flacără roşie ce pare că umblă să aprindă adîncurile înnalte, arată în filfîirea eĭ nebună, răpede, un tren ce lunecă. Acceleratul din Romănia trece ca o săgeată cu toate ferestile aprinse. Trecem Murăşul pe un măreţ pod cu vamă, lîngă obişnuita cîrciumă, unde zac cară aşteptînd, apoĭ iarăşĭ ne înfundăm în întunerec.

Dealurĭ în dreapta; în stînga, foarte departe, munţiĭ hotaruluĭ, deslușindu-se în lumina luniĭ pline ce se iveşte în cearcăn, plînsă. Din loc în loc luceşte argintul mişcător al Tîrnavelor unite, ce călătoresc spre Murăş.

Tăind pe rînd dealurĭ maĭ joase, trecem prin două sate romăneştĭ, în care maĭ ard cîteva

lămpașe, se mai întîlnesc flăcăi cîntînd prinși de spate, ciobani în sarice, vecini cari sfătuiesc la gardurile de nuiele. Apoi înnaintăm spre șirul învălurat al marilor dealuri din fund.

De pe vîrful lor se vede în acea mare lumină de taină apa de argint despicîndu-se în două șuvițe care pornesc pe drumuri deosebite, pierind fiecare după alte dealuri, Tîrnava-Mică și Tîrnava-Mare, ape singuratece, fără alt semn de viață pe maluri decît slaba lumină verde a vre unui brudariu. Trei mari focuri ard în fund, la vre-o gară de sigur. Un pod sună supt picioarele mîndruluĭ cal care se mlădie și acum, după trei ceasuri, ca și la plecare, și trecem pe lîngă vameșul somnoros, învelit în țoale. Îndată sîntem în Blaj, spre care drumeții cu trenul se coboară din sus, la Kükülöszeg, lîngă unghiul unde se întîlnesc — acesta e înțelesul cuvîntuluĭ unguresc — Tîrnavele.

II.

Blajul.

La început e un sat ca oricare altul, poate cu case mai bune și mai strînse. Cîteva familiĭ de Unguri, cari aŭ și o biserică bună, și mulți Romîni locuiesc în el. Suim în tină, printre îngrăditurile de lemn. Apoi iată o stradă de tîrgușor, largă, cu copaci de bulevard și locuințe

mărunte. Din ea poți trece în ulicioare mai strîmte, unde la cutare clădire din colț se văd afișe albastre, de teatru, și o firmă de cafenea. Case cu mai multe rînduri se descopăr ici și colo. Apoi te afli de odată într'o piață neobișnuit de mare, fără pavagiu, fără lumină, împrejmuită cu un șir de gospodării orășenești bunicele, peste care se ridică palate școlare într'un stil simplu, solid și cam trist și o mare biserică făcută după cele apusene din veacul al XVIII-lea. Mai în lături e un castel, o curte boierească mare în care pănă tărziu se mai văd luminî.

Un străin, rătăcit aice, n'ar înțelege nimic din toate aceste nepotrivirî. E această întinsă așezare întunecoasă de la împreunarea Tîrnavelor argintiî un sat saŭ un tîrgușor, și de ce tîrgușorul să aibă această înfățișare neobișnuită?

Sat a fost aicî, din vechî timpurî, sat de Unguri cari aŭ fost înlocuiți de Romînî saŭ prefăcuți în Romînî: satul luî Balász — Balászfalva — saŭ al luî Blaj, al luî Vlasie. În curtea aceia cu luminile aŭ stat mult timp, lungî veacurî, Domnî unguri răi și dregătorî aî Crailor ardelenî. Dar o mare parte din Romînimea țeriî se uni cu Biserica Romeî și episcopia unită se putu răzima pe Stat, pe noua cîrmuire împărătească a Austriacilor, în nevoile și străduințile eî. I se dădură moșiî, în locul celor luate înapoî de Vodă Brîncoveanu, pentru părăsirea

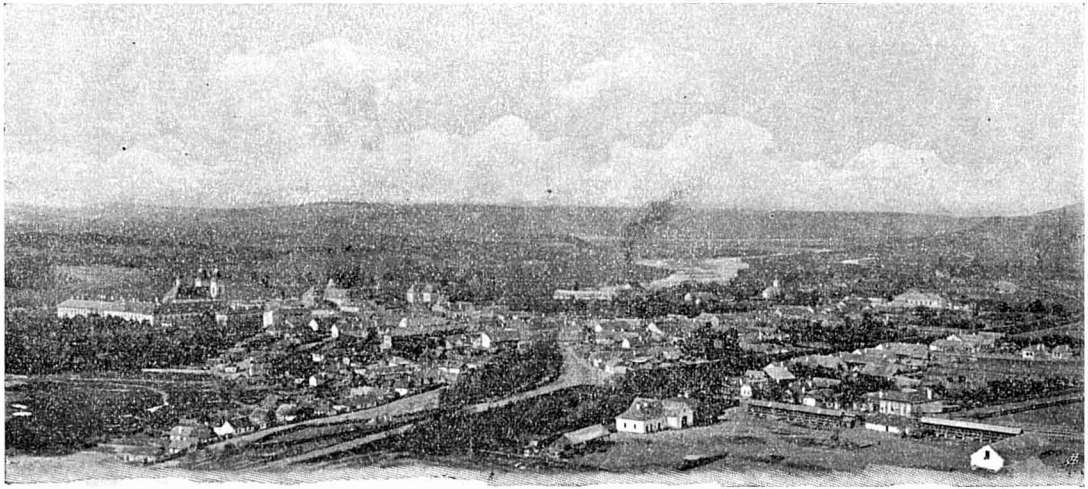

Vederea Blajului.

legiĭ vechĭ, dar i se luă reşedinţa din Bălgrad, unde aceiaşĭ Austriacĭ aduseseră alt episcop, *curat* catolic, pe *pişpecul* încărcat de onorurĭ. Biserica unită pribegi la Făgăraş. Apoĭ un gînd al Vlădicăĭ-mucenic, al învierşunatuluĭ luptător pentru drepturile româneştĭ, Inochentie Clain, îĭ căpătă prin schimb alte moşiĭ maĭ potrivite, pe Tîrnave, şi atuncĭ el o şi strămută, pe această nesigură episcopie a Făgăraşuluĭ, aicĭ, în unul din satele domeniuluĭ, la Blaj. Biserica răsări, castelul fu prefăcut şi îmbogăţit, cea d'intăiŭ şcoală pentru preoţĭ, cea d'intăiŭ şcoală maĭ înnaltă pentru mirenĭ îşĭ căpătară pe rînd sălaşurĭ umile; o mănăstire a Sf. Treimĭ, alta a Buneĭ Vestirĭ, cuprinseră în ele călugărĭ învăţaţĭ, dascălĭ de şcoală, dintre cari maĭ tărziŭ, supt Vlădica Bob, răsări ceata aleasă a canonicilor. Episcopia se făcu Mitropolie supt Şuluţiŭ, după acea zi mare din anul 1848 cînd pe acest cîmp din margenea Tîrnavelor iobăgimea românească de amîndouă legile, supt ochiĭ amînduror episcopilor, înfrăţiţĭ o clipă, ceruse luĭ Dumnezeŭ să coboare din cerurĭ Libertatea asupra unuĭ neam nenorocit. Şi maĭ aproape în sfîrşit, hărnicia Mitropolituluĭ Vancea aşează şcolile în aceste clădirĭ aşa de micĭ şi goale pentru puterea Statuluĭ, aşa de marĭ pentru nevoile şi jertfele noastre.

*

Petrec noaptea la bunul și vechiul mieŭ prieten, istoricul cel mai priceput al Ardealuluĭ, canonicul Augustin Bunea, colo în marginea acesteĭ pieți pustiĭ și negre, în șirul de căsuțe unde mulți anĭ de zile a licărit neîntrerupt ca o veșnică stea a învățăturiĭ românești ferestruica luĭ Timoteiŭ Cipariŭ.

La amiazi visitez pe Mitropolitul Mihályi, asupra căruia trec aniĭ fără a slăbi vioiciunea mișcărilor și a privirilor, fără a-ĭ lua acea frumuseță aristocratică a feței fine, supt calota viorie. Castelul unguresc din vremurĭ are o curte înverzită, o frumoasă grădină mare și treĭ rînduri de odăĭ fără nicĭ-un lux. Mitropolitul primește, prînzește și locuiește în cele din mijloc.

*

De la Blaj înnainte sînt, pe dealurĭ și în vale, tot moșiĭ ale Bisericiĭ unite, posesiunĭ ale Mitropolituluĭ însuși saŭ ale școlilor. Prietenul Bunea mă poartă prin ele. Pe dealul din a drepta se urmează, în dîrĭ albe, lungĭ, sătucene: Petrifalăul, de Unguri pe cari i-a adus «domnul» din vremurĭ, Iclodul, numaĭ de Romînĭ, și Sîncelul.

Satul din urmă are într'o biserică obișnuită picturĭ de Smigelschi, plătite din fondurile uneĭ societăți de femeĭ. Căsuțele se înșiră apoĭ pe întortochiate drumurĭ de tină. La căpăt e via Seminariuluĭ, și se lucrează tocmaĭ la culegerea eĭ. Flăcăiĭ dănțuiesc în buțĭ, iar printre butucĭ

desfac struguri femeĭ şi fete cu catrinţele înfocate şi mari legături de cap cu vîrfuri fluturîndu-li pe iile albe. La facerea nopţiĭ, se împart struguri fiecăreia şi chipurile albe se pierd răpede, pe toate drumurile, peste care se cerne acum cenuşa umbrelor.

*

Întrebuinţez ziua ca să văd bisericile Blajuluĭ şi acele şcoli de preoţie şi de învăţătură a mirenilor, care, venind tocmaĭ la ceasul lor, cînd se închideaŭ izvoarele de lumină maĭ umilă ale mănăstirilor, aŭ dus maĭ departe grija pentru cartea românească şi, statornicind legături nouă cu cultura conscientă a Apusuluĭ, aŭ deschis largĭ orizonturĭ cugetăriĭ neamuluĭ. Aicĭ e pămîntul sfînt al Blajuluĭ, în locurile unde aŭ scris cu sîngele inimiĭ lor şi aŭ învăţat pe alţiĭ cu toată căldura credinţiĭ ce stătea într'înşiĭ, aceĭ înnainte-mergători aĭ culturiĭ naţionale româneşti cari aŭ fost blîndul călugăr Samuil Clain, asprul muncitor fanatic Şincaĭ şi cumintele alcătuitor de teoriĭ Petru Maior. Aceştĭ treĭ oameni mari aĭ unuĭ popor mic trăind în împrejurimile cele maĭ grele aŭ plecat pe rînd din această reşedinţă episcopală unde eĭ nu puteaŭ fi înţeleşĭ pe deplin, şi nicĭ măcar îngăduiţĭ, cu întregimea firiĭ lor, dar asupra Blajuluĭ fără recunoştinţă din timpurile Vlădicăĭ Bob se în-

toarce totuși o rază din marea lumină ce se înnalță necontenit de-asupra mormîntuluĭ lor.

Biserica din piață era odată mult maĭ mică decît astăzĭ; de-asupra păreților înnalțĭ se ridică un singur turn. Vlădica Leményi, din anii 1830-40, e acela care a înnădit fațada lată cu cele două turnurĭ. Din trecut i-aŭ rămas numaĭ puține lucrurĭ acesteĭ zidirĭ care, de alminterea, n'are nicĭ două sute de anĭ. Nu sînt odoare ale vechimiĭ, nicĭ cărțĭ rare, nicĭ zugrăvelĭ pe părețiĭ, cari sînt mîzgîliți provisoriu cu colorĭ șterse. Inscripția din față e nouă și redactată în latinește. Numaĭ în boltă se văd picturĭ bune, din timpurile naive, și ar fi un mare păcat ca ele să fie înlocuite, pentru cine știe ce motive de moralitate fricoasă. Iar catapiteazma e de sigur cea maĭ impunătoare prin întindere și bogăție din toată Romînimea; de sus pănă jos e o singură desfășurare de săpăturĭ aurite, a căror strălucire e umbrită delicat de vreme. Icoanele prinse în acest măreț cadru poartă iscălitura unuĭ zugrav sîrb de la Arad, din aniĭ 1760, dar nu e nicĭ-o îndoială că acesta n'a fost și sculptorul ce a dat bisericiĭ blăjene podoaba eĭ de căpetenie.

Lîngă biserică, la dreapta, era mănăstirea cea mare a Sfinteĭ Treimĭ. Și astăzĭ te plimbĭ încă prin coridoarele eĭ boltite, fără mult aier și lumină, în care se deschid ușĭ de chilie. Dar, a-

fară de un singur Basilitan, vechiĭ monahĭ aĭ rugăciuniĭ necontenite, s'aŭ dus, şi în alt fel se face astăzĭ în mănăstirea Blajuluĭ închinarea către Dumnezeul luminiĭ. Gimnasiul ce s'a desvoltat din învăţămîntul călugărilor de odinioară a luat în stăpînire odăile celor două rînduri ale clădiriĭ, şi pentru el s'a alipit şi o aripă nouă, zidită supt Mitropolitul Ioan Vancea. O grădină botanică mărişoară îşĭ întinde copaciĭ deşĭ spre acel ţerm al Tîrnavelor unde o cruce, oropsită de Cîrmuirea străină, arată şi astăzĭ locul unde miile de miĭ ale ţerănimiĭ noastre s'aŭ strîns în acea zi de Maiŭ a luĭ 1848, pentru a primi solia de libertate şi chemarea la lupta prin care ea se întăreşte şi rămîne. Este şi un mic Muzeŭ şi o bibliotecă destul de bună.

În faţă, aceiaşĭ copiĭ puternicĭ, cuviincioşĭ şi harnicĭ aĭ satelor noastre aŭ un internat, ţinut cu o deosebită îngrijire. Şi el e o zidire nouă, de şi tocmaĭ prin acele locurĭ aŭ făcut şcoală pentru mirenĭ vechiĭ apostolĭ aĭ culturiĭ blăjene. În acelaşĭ şir se află preparandia de învăţătorĭ şi şcoala «normală» saŭ primară a băieţilor.

La stînga catedraleĭ, vine la rînd Seminariul, în care intră tinerĭ cari aŭ făcut gimnasiul întreg şi aŭ dat examenul de «maturitate», asemenea cu bacalaureatul nostru. Eĭ aŭ odăĭ curate, bune sale de studiĭ şi o frumoasă grădină de primblare unde cutare frasin bătrîn aminteşte pregătirile, în convorbirĭ aprinse, de tinereĭ visătorĭ,

a întîmplărilor de la 1848. Crescuți în cultul unuĭ trecut cultural care a fost mare, însuflețiți de amintirile înnălțătoare pe care le deșteaptă aicĭ orĭcare unghiŭ, amintind de oamenĭ sărac̆ĭ și prigoniți cari aŭ cheltuit toate puterile lor pentru trezirea și înnaintarea unuĭ biet popor desprețuit, teologiĭ aceștia nu pot fi decît niște adevărați rîvnitorĭ aĭ neamuluĭ lor, niște închinătorĭ călduroș̆ĭ aĭ idealelor românești și niște cetitorĭ plinĭ de înțelegere și de iubire aĭ scrisuluĭ nostru. Ce inimĭ bune și cinstite bat supt lungile reverende negre ale viitorilor preoți de sate, aicĭ ca și dincolo la frații lor de altă lege din Sibiiŭ! Numaĭ de nu i-ar cuceri pe încetul, coborîndu-ĭ spre o bărbăție luptătoare pentru agonisită și spre o nevrednică bătrîneță închinată plăcerilor lumiĭ mediul, de multe orĭ foarte trist, în care vor fi chemați să lucreze, sfaturile rele și îndemnurile spre rătăcire pe care le vor afla de atîtea orĭ și în atîtea locurĭ! Cum sînt astăzĭ, eĭ nu pot fi însă decît o binefacere pentru fraților lor sătenĭ, către cari vin cu o misiune creștinească și cu o misiune națională.

Tot pe timpurile luĭ Vancea s'a întemeiat și institutul de fete de lîngă Seminariŭ. El n'are nicĭ pe departe instalația celuĭ din Sibiiŭ, dar nimenĭ nu poate tăgădui marea bunăvoință ce domnește și aicĭ, multa străduință ce se dă zilnic, în cele maĭ grele împrejurărĭ, pentru a da Ro-

mînimiĭ din Ardeal femeĭ luminate şi de o oarecare distincţie.

Palatul Mitropolituluĭ s'a format, prin cîrpelĭ, înnădirĭ şi prefacerĭ, dintr'un castel saŭ «coşteiŭ» de vînătoare înnălţat puţin timp după 1500 şi care a fost şi adăpostul unora din principiĭ ardelenĭ veniţĭ în călătoriile lor de cercetare şi petrecere pănă aicĭ. Se maĭ vede încă inscripţia latină care pomeneşte această obîrşie străină. Astăzĭ, fără nicĭ-un lux, el dă o locuinţă cuviincioasă Mitropolituluĭ unit. În rîndul de sus, el are şi o capelă particulară, şi într'una din odăile de lîngă dînsa se înşiră pe pereţĭ chipurile archiereilor uniţĭ, între cari deosebeştĭ energia întunecată a luĭ Ioan Inochentie Clain, luptătorul pentru drepturile neamuluĭ, cuviosia stoarsă a luĭ Petru Pavel Aaron, întemeietorul şcolilor, frumuseţa cam şireată a luĭ Atanasie Rednic şi greutatea fără expresie a bogatuluĭ Bob cu păstoria lungă, supt care fruntaşiĭ literaturiĭ româneştĭ şi-aŭ luat toiagul în mînă şi aŭ părăsit, cu vorbe aspre, acest Blaj în care nu maĭ era loc pentru dînşiĭ. Un Şuluţiŭ cu liniile fine stă lîngă chipul de tinereţă, cu mitra scumpă peste faţa rasă, săpată de hotărîre, a luĭ Vancea.

În curtea castelului biurourile şi archiva sînt aşezate 'n încăperile foasteĭ mănăstioare a Buneĭ Vestirĭ, o ctitorie a Vlădicăĭ Aaron. Aicĭ

Şcolile Blajului.

și-a așezat el seminariul, și aicĭ a început să lucreze iarăși tipografia episcopală, oprită încă de supt înnaintașul luĭ Aaron, Atanasie.

Bisericuța de alăturĭ, cu turnul alb, care se vede de departe, a fost întâiŭ un lăcaș de închinare al calvinilor din castel. Odată cu acesta, ea și-a schimbat rostul. Astăzĭ în cuprinsul eĭ îngust se văd icoane de catapiteazmă lucrate frumos, pe la 1760, de un zugrav craiovean, și un chip al Maicĭĭ Domnuluĭ, adus de la mănăstirea dărîmată a Prislopuluĭ. Supt lespezĭ se deschide cripta în care zac rămășițile episcopilor Bisericĭĭ Blajuluĭ, până la Mitropoliției ultimelor timpurĭ.

Parochia are în sfîrșit o altă biserică, tot așa de micuță, cu o catapiteazmă bună, împodobită cu zugrăvelĭ din anĭĭ 1770. Cea maĭ mare podoabă pentru dînsa sînt însă mormintele ce o încunjură și între care se deosebesc ale luĭ Timoteiŭ Cipariŭ și luĭ Șuluțiŭ Mitropolitul.

Dacă adaugĭ o școală fröbeliană și o casină, un medic al reședinției și un avocat, aĭ înfățișarea întregiĭ vieți românești a loculuĭ neobișnuit și în atîtea privinți scump nouă care e Blajul.

III.

Împrejurimile Blajuluĭ.

Încă odată ieaŭ, cu păr. Bunea, drumul prin valea Tîrnaveĭ-Micĭ, pe lîngă dealurile ce înfățișează pe rînd acele dîre albe de case care încep cu Petrifalăul. Dincolo de Pănadea luĭ Cipariŭ, se ivesc pe acea costișă bogată în lanurĭ, iar altă dată și în viĭ, Sîn-Miclăușul luĭ Betlen și Bia, apoĭ Căpîlna. În cel d'intîiŭ sat era odată o reședință de protopop romîn, și pănă astăzĭ locuitoriĭ sînt numaĭ Romînĭ. Sîn-Miclăușul s'a ținut de patrimoniul mariĭ familiĭ ungurești Bethlen, care a dat Ardealuluĭ doĭ povestitorĭ aĭ întîmplărilor sale și un principe, cu visurĭ înnalte și faimă mare, pe Gavril. Mormintele aceluĭ neam care a stăpînit aicĭ se văd pe deal, în margenea brazdeĭ negre de colo. Dar «iosagul,» moșia s'a împărțit în două bucățĭ, care aŭ întrat de-o potrivă în mînĭ străine. Casa cea mare din față, cu două rînduri de ferestĭ, a fost făcută de vestitul baron de Bruckenthal, care și-a lăsat cumpărătura Bisericiĭ săsești; acolo șede arendașul armean al acesteĭ Biserică. Iar partea de către Pănade o are, nu de mult, Biserica noastră din Blaj, și astfel, printr'o derîdere a timpurilor răzbunătoare, Romînii stăpînesc astăzĭ locurile unde aĭ lor aŭ fost priviți multă vreme ca robiĭ fără nicĭ-un fel de drepturĭ aĭ pămîntuluĭ dom-

nesc. În sat sînt foarte puținï Romînï, cărora numaï acuma administrația de neamul lor li-a dat loc de biserică și de școală, dar Ungurii de acolo, dintre cari întîlnim pe cîțîva cu carăle, de vale, vorbesc românește întocmaï ca aï noștri. În port chiar, eï samănă foarte bine cu aceștia, și numaï cunoscătoriï îï pot deosebi prin înfloriturile de la gîtul cămeșiï, scurtimea poalelor acesteia și prin cîte un alt amănunt fără însemnătate.

În celelalte sate de pe acest mal maï înnalt al Tîrnaveï locuiesc numaï și numaï Romînï, în case maï sărăcăcioase, acoperite maï ales cu stuf, înverzit dese orï de catifeaua, cu răsfrîngerea adîncă, a muschiuluï bătrîn. Dincoace, pe unde merge drumul, avem după Sîncel, unde, în curtea școliï, copiiï s'aŭ prins să joace hora; în așteptarea învățătorilor, Spinul și Șona. Cel d'intăiŭ e românesc, alcătuit de sărăcimea și argățimea Sașilor din cel de-al doilea, de unde totuși, cu toată cedarea unuï noŭ hotar, țeraniï noștri n'aŭ putut fi goniți cu totul și pentru totdeauna. Deosebirea între cele două așezărï bate la ochï maï mult decît orîce altă deosebire între locuințile Sașilor și ale Romînilor: la iobagiï și slugile de demult tot căscioare povîrnite și buhoase, aruncate cum se întîmplă; la «domniï» trecutuluï, cari aŭ rămas bogațiï de astăzï, se întind într'un rînd desăvîrșit marile zidirï de piatră, acoperite cu țigle roșiï.

Săseștĭ maĭ sînt, tot în acest unghiŭ din margenea Tîrnavelor, alte două sate, Bălcaciul, maĭ departe la dreapta, după dealurĭ, și Jidveiul. Cel d'intăiŭ are numaĭ cîțĭva Romînĭ, cari formează aceiași parochie cu ceĭ din Șona (Schönau); cellalt, foarte bine închegat, pare să fi înlocuit vre-un cătun de Romînĭ, căcĭ numele săŭ amintește pe Jidoviĭ, adecă pe Uriașiĭ de demult, în sama cărora se pun în Romînime toate vechile zidirĭ puternice; Unguriĭ și Sașiĭ îĭ zic *Jidve, Zsidve.*

Și aicĭ linia ferată merge de-a lungul Tîrnaveĭ întortochiate. O trecem pe podul de lemn unde vama obișnuită o iea un Sas care vorbește fără greș limba noastră. Acum trăsura străbate o mare luncă verde, prin bielșugul de pășune al căreia s'aŭ răzlețit cirezile albe ale tuturor satelor și «domnilor» de pămînt din vecinătate. La capătul eĭ sîntem în sătucelul Sîntă-Măria, unde staŭ amestecațĭ Ungurĭ și Romînĭ, cari, aceștia, aŭ și o bisericuță, fără paroh de cîtva timp.

De la Sîntă-Măria se vede foarte bine în față, supt dealurĭ, pe o mică înnălțime ce se ridică de-asupra Tîrnaveĭ desfășurate în inele de argint, satul Cetățiĭ-de-Baltă, pe care prin traducere Ungurii o numesc Küküllövár («cetatea Tîrnaveĭ»), iar Sașiĭ, prin stîlcire, Kokkelburg.

Numele acesta-ĭ vine de la o cetate veche,

de mult părăsită în mijlocul unuĭ sat de Romînĭ săracĭ, atuncĭ cînd ea a fost dăruită luĭ Ştefancel-Mare al Moldoveĭ de către Matiaş Corvinul însuşĭ, care nu putea să şi-l facă prieten fără de o asemenea jertfă. Dregătoriĭ moldovenĭ, ceĭ doĭ pîrcălabĭ, se aşezară decĭ între aceste ziduri, drese cu îngrijire şi pregătite pentru orice întîmplare. Cetatea trebuie să fi fost asemenea cu cele din Neamţ, din Suceava saŭ din Basarabia: un mare adăpost de ostaşĭ între patru turnurĭ groase saŭ bastioane. «Balta», apa lină, înceată, foarte dese orĭ revărsată până departe, a Tîrnaveĭ Micĭ cu malurile de lut joase şi insulele de buruienĭ şi copacĭ o încunjura din toate părţile. Aşa aŭ ţinut-o Ştefan, ceĭ doĭ urmaşĭ aĭ săĭ şi în sfîrşit neastîmpăratul săŭ fiŭ Petru Rareş, care mulţĭ anĭ de zile a tulburat Ardealul de la un capăt la altul, de la Bistriţa până la Braşov, întrebuinţînd toate prilejurile şi toate mijloacele uneĭ politice de dibăcie.

Dar după dînsul Moldova se aplecă încet spre ruină. Peste vre-o zece anĭ numaĭ, Alexandru Lăpuşneanu trebui să primească raderea cetăţiĭ, de mult ocupate de Unguri, pentru a păstra măcar moşia. Zidurile fură date la pămînt, şi multă vreme sătenĭĭ culeseră din ele piatră pentru locuinţele lor, aşa încît o mică înnălţătură a pămîntuluĭ, la vre-o sută de paşĭ în dreapta gărĭĭ, arată numaĭ unde aŭ stat timp de treĭ

șferturĭ de veac apărătorĭĭ steaguluĭ moldovenesc în mijlocul țerănimiĭ românești din Ardeal.

Petru-Vodă de sigur trebuie să fi fost și întemeietorul uneĭ frumoase bisericĭ de piatră, care și-a avut pe urmă 'alte suferințe. Și astăzĭ se vede pe margenea dîlmuluĭ, din care necontenit se scurg prin lutul sfărîmicios vechĭ oase ce se tîresc prin noroiŭ saŭ sînt cronțănite de porcĭ, clădirea trainică, făcută după datinile architecturiĭ moldovenești. Fațada se sprijină pe două contraforturĭ; pe laturĭ aleargă altele, în număr de șese, pănă la altarul pentagonal; între ele se deschid ferești cu înflorite cadre de piatră săpată în stil gotic; o mare ușă gotică, tot astfel împodobită, dă intrarea prin laturea din dreapta. Înnăuntru, stîlpĭ despart pronaosul de un larg naos.

Calviniĭ hrăpiră această clădire îndată după peirea cetățiĭ, cu toate că o carte bisericească de pe la 1550 s'a maĭ aflat rătăcită printre ale bisericilor noastre de astăzĭ. Încă din 1585, cînd Moldoveniĭ nu maĭ aveaŭ nicĭ moșia, se îngropa în altarul părăsit o «doamnă» din partea loculuĭ. Alta, Sofia Menhard, îșĭ are mormîntul de piatră, cu chipul săpat al adormiteĭ, în stînga naosuluĭ. Rămășițele-ĭ înfășurate în stofe scumpe s'aŭ aflat, cu altele multe, la reparația din 1895-6. Și în cursul aceloraș lucrărĭ aŭ ieșit la iveală zugrăvelĭ românești ale Sfinților, un Petru și Pavel la ușa din stînga, supt data de 1526, un

Hristos pe cruce în partea de către turn, — destăinuirí neplăcute pe care amîndoí preoții românî le-aŭ văzut, dar pe care Ungurii s'aŭ grăbit să le radă fără întărziere. Astăzî biserica are un turn prost cu cerdac de lemn, în locul celuĭ ce va fi fost de-asupra naosuluĭ, un coperemînt de țigle care se coboară peste altarul ce fusese dărîmat sus, și magasiĭ de producte, de cînepă, și de morminte părăsite, și de praf nemilostiv în acel vechiŭ altar de taină al slujbeĭ noastre.

Ne poartă pe acolo o femeie care vorbește limba noastră ca o Romîncă. Jidoavca de la vama din capul satuluĭ știe și ea românește fără greș. Totuși, pe lîngă ceĭ vre-o 2.000 de Romînî, sînt și cîteva sute de Unguri. «Știŭ românește Ungurii», întrebaiŭ pe unul din conducătoriĭ meĭ. «*Ungurește* nu știŭ, domnule». Nu numaĭ în căsuțele de vergĭ și stuf de la margine, dar și în trainicile clădirĭ de piatră acoperite cu țiglă din ulițile de mijloc se vorbește limba noastră, și de Unguri, și de Evreĭ. Avem două biserici marĭ: una a Uniților, maĭ puținĭ, și cealaltă a Neuniților, amîndouă cam din același timp, ridicate în locul unor vechĭ șurĭ de lemn putred. Școala confesională, pentru amîndouă legile, ține piept școliĭ de Stat și contribuie la asigurarea viitoruluĭ, care e al nostru.

Totuși un represintant al raseĭ stăpînitoare, un German maghiarisat, comitele Haller, stăpînește

aicĭ pămîntul. El a cumpărat de la Bethleneștĭ, plecațĭ și de aice, marele lor castel de pe deal, făcut în stilul vechilor cetățĭ, de comitele Nicolae, un înnalt dregător al Ardealuluĭ împărătesc, la 1769.

Odată în vîrful multelor scărĭ de lemn era reședința comitatuluĭ, și Romîniĭ îșĭ amintesc cu mîndrie că acolo aŭ stat în fruntea trebilor de-aĭ lor, ca d. Ioan Pușcariŭ de la Bran și d. Iosif Șuluțiŭ, care e astăzĭ președintele Asociațieĭ. Dar de mult timp reședința s'a strămutat la Dicĭo-Sînmărtin, în sus spre Murăș, sat mare de Secuĭ cari l-aŭ numit după «strălucitul» sfînt național al lor. Acolo sînt astăzĭ mulțĭ Evreĭ, și «domniĭ» unguri de prin împrejurimĭ vin să-șĭ dea timpul și averea în cărțĭ. Romîniĭ aŭ totuși un protopop unit, și unul din fiiĭ tîrgușoruluĭ cu numele foarte străin a fost Petru Maior însuși.

Pe drumul în preajma căruia zburătăcesc din aripioarele galbene graurii bețĭ de struguri, ne întoarcem spre Blaj, care ni se desfășură din vîrful dealuluĭ din urmă, cu multele case ce se desfășură pănă'n cîmpul Tîrnavelor, stăpînite de biserica Mitropolieĭ. Maĭ departe peste apă, satele Vezea și Ciufudul adaugă petele lor albe.

IV.

Pe Tîrnave: De la Blaj la Sighișoara.

Aș fi vrut să fac două drumurĭ. Unul — o cale de un ceas și jumătate — la Cergău, satul de Șcheĭ luteranĭ cărora li se predică românește la slujba la care vin îmbrăcațĭ românește, adăogindu-se numaĭ la urmă un «Tatăl Nostru» slavon, în limba «părinților» lor. Nicĭ într'un chip nu pot crede că eĭ ar fi toțĭ Bulgarĭ, aduși și seduși de Sașĭ, căcĭ aceasta ar fi împotriva oricăreĭ logice și nu se poate sprijini pe nicĭ-o dovadă istorică. Dar în această ploaie de Octombre până la Cergău e tină...

Iarăși mă gîndiam să merg, prin cele două Șeice săseștĭ, la Buia, unde Mihaĭ Viteazul însuși și-a avut moșia și s'ar maĭ vedea încă urme de zugrăveală bizantină pe o veche șură părăsită care a fost biserică. Dar lumea de acolo are de lucru cu viile și nu mă poate ajuta să fac acest drum.

Apuc decĭ cu trenul calea spre Mediaș, Ibașfalău și Sighișoara. În dimineața nehotărîtă, Blajul își ține tîrgul. Încă de cu sară aŭ venit Mărgineni cu carăle, aducînd brîie și cîte alte mărunțișurĭ trebuie pentru îmbrăcămintea și gospodăria țeranuluĭ. Am văzut lumina arzînd la covergile lor, într'un colț al pieții negre.

Aceștĭ negustorĭ ieftenĭ de multe lucrurĭ sînt Mărginenĭ din ceĭ săracĭ; bogații, tot maĭ mulțĭ, un Iosof, un Herța și alțiĭ țin în arendă moșiile Mitropolieĭ blăjene. Tîrgul e așa de cercetat, încît abia poate răzbate printr'însul trăsura care mă duce la gară. Boiĭ marĭ, frumoșĭ, albĭ, din vechea rasă sarmatică, se încurcă în coarnele lungĭ; valurĭ de mulțime se poartă în lunecărĭ încete peste tot cuprinsul pieții, care se pare prefăcută, înveselită și îmbogățită. Catrințele de tot felul, în colorile cărora biruiește roșul aprins, fac ca o pajiște de florĭ.

La gară, în capul satuluĭ, numaĭ străinĭ: Evreice gătite și văpsite ca regina Iezebel, Sașĭ lungĭ, molĭi, în cîte o teacă de pardesiŭ noŭ-nouț, pruncĭ de Sas cu colorile germane pe o șapcă tăiată ca a ostașilor din Imperiu. Căcĭ aicĭ în Blaj sînt iarăși între dînșiĭ, în laturea unde eĭ, desfăcuțĭ de Romînime, se razimă pe marea mulțime săracă a Secuilor din munte, revărsațĭ pănă la Murăș, unde aŭ Murăș-Oșorheiul, și pănă la Tîrnave, în preajma Sighișoareĭ.

Linia ferată urmează cursul Tîrnaveĭ-Marĭ, pe care o taie de cîteva orĭ pentru ușurință. E un frumos Ținut roditor, mărginit de dealurĭ ce se apleacă lin. Îl locuiesc Romînĭ amestecațĭ maĭ ales cu Sașiĭ, și iarăși vezĭ pe dealul stăpînitor de-asupra coperemintelor de țigle și de stuf,

vechile ziduri ale bisericii-castel, păstrătoare de averi și apărătoare de oameni, care, sprijinită pe cîrjele contraforturilor, înnalță vîrful ascuțit al turnului. Cea d'intăiu stație poartă însemnarea Hosszuaszó ; Romînii îi zic Husușău, și în satul de obîrșie străină veche ei au știut să-și cucerească un loc. Tot așa și la Micăsasa, care se desfășură de cealaltă parte, foarte frumos, cu o înfățișare de vechime înnaintată. Din jos un riu vine să se piardă în apele liniștite ale Tîrnavei. Trenul se oprește îndelung la locul unde un turn vechiu cu vîrful roșu și unul nou, alb, se privesc pe de-asupra apei. Acolo e Copșa-Mică, de unde se desface linia către Sibiiu. Peste puțin ești la Mediaș, care se vestește prin cîteva fabrici și prin înnalta sulită a vechii biserici care țișnește din mijlocul coperișurilor bătrîne ale pieței.

A. Mediașul.

Orașul e destul de mic. La gară așteaptă însă omnibusuri de otele, trăsuri de «domni» și o singură birjă, cu un vizitiu ungur care, în loc să mă ducă la protopopul romîn neunit, mă bagă în casa unui doctor sas «universae medicinae».

Ești îndată în piață, care e de o mărime și de o frumuseță deosebită. De două părți o în-

cunjură case de modă nouă, dar de celelalte două, coperișurile de țiglă veche se înnalță în mai multe șiruri. De-asupra lor răsar puternic două vîrfuri de bastioane, și încă mai sus turnul verde al bisericii predomnește toate. Aicĭ e nodul de clădirĭ istorice al cetății săsești, o amintire și un îndemn veșnic pentru urmașiĭ de astăzĭ aĭ vechilor «Bürgerĭ».

Pănă mai încoace, piața și stradele strîmte cu casele de părete gros eraŭ încunjurate de un înnalt zid de cărămidă, întrerupt de bastioane puternice. Acest simbol al privilegiilor a fost însă sfărîmat, nu atîta de avîntul noŭ al cetății, cît de năvala supușilor din suburbiĭ, cari nu mai puteaŭ fi ținuți la o parte. Astăzĭ numaĭ icĭ și colo se vede cîte o zdreanță roșie a dărîmăturilor și turnurĭ, porți singuratece nu mai apără și nu mai închid nimic. Am văzut și eŭ ce harnic se lucrează la prăbușirea și înlăturarea trecutuluĭ de piatră.

Sașiĭ aŭ aicĭ un gimnasiu, a căruĭ disciplină e mult lăudată; o clădire pompoasă din margine se dovedește a fi numaĭ casa de gimnastică a școlarilor. Dar numărul poporației săsești a scăzut la vre-o 3.500.

Aicĭ poate să fi fost de la început un sat românesc, căcĭ Mediasch nu înseamnă nimic în săsește, precum nicĭ Medgyes n'are nicĭ-un înțeles bun în ungurește, pe cînd cu o obîrșie

românească el ar veni de la Meadia, Media, nume ce se întîmpină, cum se știe, și aiurea. Ar fi decî tot așa ca și cu Brașovul, Sibiiul, Sebeșul, întemeiate ca cetăți săsești peste desființarea, înlăturarea unor vechi sate de Romîni.

Cetatea Mediașului a fost în legături destul de slabe cu alții din ai noștri decît locuitorii domeniului de supt ascultarea ei. Dar odată Petru Rareș, Petru-Vodă cel cu dregătorii așezați în Cetatea-de-Baltă, a venit aicî, cu oastea lui moldovenească, amestecîndu-se hotărîtor în luptele pentru stăpînirea Ardealului. Ludovic Gritti, copil din flori al unui doge venețian și bunul prieten al atîtor Turci mari din Constantinopol, visa pentru sine coroana Ungariei și tronuri românești pentru copiii săi. Rareș, venit ca să se unească cu oastea Sultanului, momi cu vorbe pe acest rîvnitor de măriri, îl prinse în mîna sa și-l dădu unor dușmani cari nu erau să-l ierte. Odraslele Venețianului intrară în robia moldovenească pentru a nu mai ieși nicî-odată la lumina zilei. Și, cînd mergi astăzi supt acele ziduri de cărămidă care se farmă și se desfac, simți un fior de mîndrie românească gîndindu-te că aicî unde ai tăi au robit și au suferit atîta, aicî de unde se vede «dealul furcilor» menit mai ales bietei noastre țerănimi pe care nevoile o îndreptau spre fapta rea, că pănă și aicî a trecut, cu șeizecî de ani înnainte de cucerirea lui Mihai Viteazul, ca năvălitor îndrăzneț, în

fruntea unor oștĭ temute, încă un Domn romîn călărind sumeț pe drumurile marĭ ale Ardealuluĭ nostru.

În acea margine care se chiamă și aicĭ, ca și la Sibiiŭ și Bălgrad, Maierii, Romînii, veniți de prin satele vecine, își avură foarte de demult bisericĭ de lemn. Uniții își putură face din piatră ceĭ d'intăiŭ, la 1826, o frumoasă și încăpătoare clădire. Rîndul Neuniților a venit maĭ tîrziŭ, abia în zilele noastre, prin 1860. Nicĭ uniĭ, nicĭ alțiĭ nu eraŭ încă primiți în cuprinsul de privilegiĭ al zidurilor.

Astăzĭ însă nu maĭ e așa. Aĭ noștri, cari aŭ trecut de mult de mie și pot fi chiar vre-o 2.300, aŭ «rupt zidurile» și aŭ intrat în cetate. Acolo stă unul din ceĭ doĭ protopopĭ și avocațiĭ, cari sînt în număr de patru. Cele două căpeteniĭ bisericești trăiesc bine laolaltă, și puterile nu se pierd în micĭ rivalități confesionale. Înnaintarea se face și aicĭ, încet, dar sigur.

B. Ibașfalăul.

De la otelul *Traube*, căruia aĭ noștri îĭ zic «Strugure», ieaŭ o trăsură spre Ibașfalăŭ. Firește, iarăși am pe capră un Secuiŭ, plin de toată bunăvoința, dar prost cunoscător al locurilor și abia în stare să mîrîie cîteva vorbe românești. Va fi decĭ iarăși un drum tăcut, fără lămuriri asupra celor ce se văd în cursul luĭ.

Și la Mediaș a fost tîrg în această zi de Joĭ, și din maidanele pline de tină frămîntată cu paie se întorc spre satele de aproape și maĭ de departe vînzătoriĭ și cumpărătoriĭ. Cîțiva Țigani, foarte mulțĭ Romînĭ, pe jos și în cară, și, de la o vreme maĭ ales, destuĭ Sașĭ, cari rumegă adormiți cine știe ce socoteli și planurĭ în căruțele lor trase de caĭ.

Calea e de o mare frumuseță fericită. Dealurĭ marĭ de amîndouă părțile nu alcătuiesc șiruri impunătoare, ci se rup în movile rotunde, în căpățini țuguiate, în șire ascuțite. Jos ele se tivesc cu cîte un petec de vie saŭ cu miriștĭ și cucuruze uscate; sus aleargă o bucată de vreme pădurea. În stînga, Tîrnava-Mare lunecă între sălciĭ, maĭ mult nevăzută. Soarele care se luptă lesne cu nourașĭ albĭ, scămoșațĭ pe tot cerul, înveselește această priveliște felurită și vioaie ca puține altele.

De la un timp se deslușește în față un castel vechiŭ, înnalt, în mijlocul greoaielor platoșe roșiĭ de țiglă care deosebesc casele săsești. Biserica-cetate e în adevăr, și de aproape, vrednică de luare aminte. Vizitiul, întrebat, îngînă un nume unguresc, pe care nu-l înțeleg. De la niște flăcăĭ unguri și romînĭ cari se îngrijesc de niște buțĭ pline, în acest timp de cules al viilor, aflu că sînt în Brateiŭ, pe care Sașiĭ îl numesc Pretai.

Superintendentul săsesc a stat mult timp prin aceste părțĭ, la Ghertan (Birthalm), și de aceia

s'aŭ și păstrat așa de bine vechile ziduri. Satul mi se pare, în mijlocul săŭ, mai puțin amestecat cu Romînĭ decît cele mai multe din ale Sașilor. El se păstrează decĭ bine pentru dînșiĭ și are o înfățișare înfloritoare. Tot case marĭ trainice, purtînd în triunghiul de sus anul zidirĭĭ saŭ al retacerĭĭ («renowiert»), numele proprietaruluĭ, sentințele obișnuite și podoaba de linĭĭ în lung, de frunze de trifoiŭ și de strugurĭ, toate văpsite foarte tare. Supt streșine atîrnă ca brîie de aur știuleții, «tuleiele» porumbuluĭ strîns de curînd.

Tot așa pare și Șaroșul, unde la 1848 Ungurĭĭ revoluționarĭ aŭ fost bătuți răŭ de ostașiĭ împărătești, ajutați și de Romînĭ. I se zicea de dînșiĭ pe atuncea și «Șaroșul unguresc», dar astăzĭ pe lîngă Ungurĭ și Sașĭ se află și mulți din aĭ noștri, cari aŭ și două biserici.

*

Alt sat nu se maĭ străbate, și cea maĭ apropiată așezare e decĭ Ibașfalăul. De demult era numaĭ unul din satele luĭ Apaffy Craiul, ca și Blajul: pe atuncĭ el era pentru Ungurii din el Ebesfalva, «satul cu cînĭ», și din acest nume Romînii, cari li se tot înmulțiaŭ în coastă, aŭ făcut pe acela, destul de urît, de Ibașfalăŭ. Supt Austriacĭ însă, Guvernul a voit să înnalțe satul de pe Tîrnavă la o maĭ mare însemnătate, chemînd în el pe Armenii veniți din Moldova, cari trecuseră la Unirea cu Roma. Eĭ aŭ zidit o mare biserică și

lîngă ea s'a întemeiat un gimnasiu; acesta e unguresc și ritul armenesc abia se mai ține 'n samă la biserică; Armenii aproape nu-și mai știu limba. Iar tîrgușorul, botezat pompos, cu acest prilej și după o rea tălmăcire a numelui vechiŭ, Elisabethstadt, a rămas un sat mare cu o piață de clădiri orășenești, — un fel de Blaj fără viața și caracterul național din acesta.

Ibașfalăul-Elisabethstadt se vede de departe prin turnurile bisericii armenești, prin clădirea cu trei rînduri a gimnasiului și prin vechiul castel apaffian de lîngă dînsul. Tîrnava se trece pe un pod de lemn, și de cellalt capăt cei cu trăsuri aŭ să dea o vamă a podului însuși și o alta pentru pavagiŭ, pentru «floaștер», spune Romînul care așteaptă acolo. Printre case ca ale Șaroșului și Brateiului, ajungi îndată în piață. E mare și pavată; biserica samănă cu cea din Blaj, decît care e însă ceva mai încăpătoare și are o fațadă mai bună. Castelul apaffian se ascunde într'o grădină umbroasă, care cuprinde și turnul ce slujește de închisoare preventivă, — căci în castelul însuși a fost așezat un tribunal. Gimnasiul pare tăcut și mort, cu cele trei linii de ferești ce încunjură pereții goi.

Romîni sînt vre-o mie în Ibașfalău, față de îndoit mai mulți străini. Sînt tot oameni săraci, la cari se alipesc Țiganii, încă mai despoiați. Aceștia din urmă se țin de biserica unită, care are o clădire frumoasă, în vecinătatea bi-

sericiĭ calvineștĭ, cu care se întrece din turn. Ibașfalăul e și reședința unuĭ protopop greco-catolic. Neuniții și-aŭ căpătat maĭ de curînd o căsuță de închinare, fără turn. Cea maĭ veche biserică a noastră a fost însă la cimitirul de astăzĭ, și acolo slujia între părețĭ de lemn pe la 1730 popa Pătru, al căruĭ nume e pomenit în cărțile bisericești ce se maĭ păstrează încă la Uniți.

*

Între înlesnirile orășenești ce se pot afla în acest Elisabethstadt saŭ pe ungurește Erszébetváros e și o cupea în toată forma, ba încă una cu treĭ caĭ. Am tocmit-o până la Sighișoara, și călătoria cu acest aparat mă face două ceasurĭ întregĭ uimirea țerănimiĭ de toate limbile, din sate și de pe drumurĭ. Pare că ar fi plecat din Ibașfalăul săŭ însuși Vlădica Armenilor supușĭ Papeĭ.

Drumul trece înnapoĭ cursul lat și lin al Tîrnaveĭ-Marĭ, care merge în sus, îngustîndu-se. În satul care poartă pe tăbliță din capăt numele unguresc de Holdvilág, Romînii s'aŭ așezat de mult prefăcîndu-l tot maĭ tare într'un Hoghilag de cucerire: supt această formă l-am aflat într'o notiță din 1732 pe una din cărțile de la Ibașfalăŭ, mulțămită «finuluĭ Andreiŭ, ficĭorul luĭ Comșe și soțieĭ sale Petcăĭ», cari aŭ ajutat cu zece «florinți ungurești» la cumpărarea eĭ.

După un lung drum printre dealurĭ tot maĭ

încurcate și mai bine acoperite cu păduri, străbatem satul «Danos», care e Daneșul nostru, mai mult românesc. Aicĭ se vede lesne cît de mult am înnaintat. După șirurile caselor săsești cu podoabele de tencuială obișnuită se văd alte locuințe în aceiași uliță de căpetenie, tot așa de marĭ și de bune, cu zidul lor de piatră și coperișul lor de țigle nouă, dar care poartă într'o firidă a triunghiului de sus crucea noastră, cu o singură ramură în lat saŭ cu două, văpsită în toate chipurile și purtînd la mijloc o aureolă de altă coloare. Astfel de gospodăriĭ triumfătoare, care merg pănă departe, și le fac ceĭ ce lucrează în America, de unde trimet banĭ necontenit, saŭ se întorc eĭ înșiĭ pe la neveste, aducînd o însemnată agonisită, ce-ĭ pune într'un rînd cu Sașiĭ. Iar lîngă aceste case-model, la care se lucrează și acum, vechea viață a sătenilor noștri se vede în acele nenorocite adăposturĭ acoperite cu mițe de stuh care mărgenesc stradele înguste și întortochiate ce suie la deal, spre biserică.

După Daneș, dincolo de un deal înnalt și greŭ, te afli pe buza de sus a unuĭ circ prins din toate părțile de înnălțimĭ învălmășite, sămănate cu copacĭ răzleți saŭ îmbrăcate cu pădure. La capătul uneĭ strîmtorĭ aĭ de-odată în față Sighișoara, unul din centrele marĭ ale Săsimiĭ.

C. Sighișoara.

Nicĭ-unul nu se poate asămăna cu dînsa ca frumusețĭă a orînduirĭĭ, ca păstrare bună a stradelor și caselor de odinioară, ca liniște și curățenie în împrejurările de astăzĭ. Copacĭ deși sămănațĭ cu coperișurĭ roșiĭ de țigle suie un deal ca o căpățînă de zahăr. Treĭ turnurĭ marĭ de biericĭ străpung mulțimea caselor vechĭ, iar sus de tot pe vîrful țuguiuluĭ împădurit stă o biserică medievală, cinchită fricos, cu un turnuleț ce cutează abia să privească. Intri peste un pod cu obișnuitele taxe de trecere și de «floaștер», te înfunzĭ din dosul culmiĭ aceleia a cetățiĭ, printre casele curate ale unor «Maierĭ», aĭ la dreapta o biserică românească, și ea din alte vremurĭ, și se răsfiră acum în toate părțile ulicioare de tot strîmte, în care oamenĭĭ se lipesc de părete cînd trece cu sunet și răsunet cupeaua de Ibașfalău cu ifosul unuĭ echipagiu de Vlădică armenesc. Casele, marĭ, păstrează toată înfățișarea înnalteĭ lor vechimĭ, în coperișurile clădite foarte sus, în fereștile micĭ, în bolțile de poartă și în umbroasele curțĭ pietruite. Din toate părțile scările de piatră duc la cetate, ca în orașele Italieĭ saŭ ale Dalmațieĭ, săpate în stîncă. Apoĭ, cînd te-aĭ descurcat din hudicioarele bătrîne ale acestuĭ Nürnberg săsesc, te afli într'o stradă largă, cu case modernisate, cu prăvălĭĭ strălucitoare, care taie în-

treg orașul, încheindu-se de o parte în buruienele de către gară, iar de alta într'una din cele mai frumoase piețe din Ardeal. De aicĭ începe suișul de căpetenie către biserica în care se făcea odată slujba catolică, apoĭ către gimnasiul Sașilor și casa nouă a comitatuluĭ.

Sighișoara, încunjurată de fabricĭ, se ține maĭ mult din negoțul cu Secuimea, care se înfundă pe apa Tîrnaveĭ-Marĭ până la Odorheiŭ și până în munțiĭ Moldoveĭ. Acest negoț e destul de însemnat pentru ca să-ĭ poată da înflorirea eĭ de astăzĭ. Nicĭ-un semn de decădere nu se vede aicĭ, și e ca un fel de tinerețĭ sigură de viitor în acele curate clădirĭ ale vechimiĭ strînse pe coasta dealuluĭ, în străditele înguste și întortochiate.

Ea nicĭ n'a avut să sufere cît surorile eĭ din alte Ținuturĭ săseștĭ. Drumul mare al oștilor nu trecea pe aicĭ și primejdia nu s'a abătut dese orĭ asupra cetățiĭ, care, de alminterea, avea tot ce trebuie pentru a o putea răspinge. De aceia în trecutul acestuĭ oraș e mult maĭ puțină tragedie decît în al celorlalte, dar și cu mult maĭ puțin interes.

Numele săsesc al Sighișoareĭ e «Schässburg», cetatea «Schäss»; Ungurii îĭ zic Segesvár, «cetatea Seges». «Sighișoara» românească nu pare a fi luată de la vre-una din aceste numirĭ străine, și pare că-țĭ vine a crede că ea pornește de la vre-un Sebeș, Segheș. Orĭcum, Romînii aŭ fost

totdeauna aicĭ, și astăzĭ, fără să poată însemna mare lucru într'un așa de strîns și înfloritor oraș săsesc, eĭ nu sînt un element de desprețuit, căcĭ întrec mia. Biserica pare să fie veche, maĭ veche decît 1808, data de pe fațadă, și poate chiar decît 1796, cea scrisă în jurul turnuluĭ. E clădită după datina de architectură cea bună, cu abside la strănĭ și la altar, și face cea maĭ bună impresie. Comunitatea e neunită, Uniții făcînd parte maĭ ales din «inteligență». În cetate chiar staŭ protopopul și un avocat.

Mă întorc cu trenul de noapte la Blaj.

*

A doua zi fac înnapoĭ drumul spre Teiuș, în lumina veselă a soareluĭ de Octombre, care pare să vestească o adevărată «vară de Sîmedru». Blajul se desfășură foarte frumos din vîrful dealurilor, cu biserica Mitropolieĭ în frunte și multele case ce se risipesc pănă la șesul unde Tîrnavele-șĭ unesc argintul în verdeața întinsă, înviorată de ploĭ. Ciufudul, Tiurul se ivesc albe pe dealurile de peste apă, iar dincoace o cruce mare de lemn negru arată locul unde furcile aŭ purtat în bătaia vîntuluĭ trupurile spînzuraților de la 1848, pe care-ĭ pomenește astăzĭ semnul creștinesc al răscumpărărĭĭ și păcĭĭ.

Pe drumul zbicit de soare trec Moți săracĭ cari vin să încarce bucate supt covergile lor marĭ, albe, Mărgineni din Tilișca, ce ajung prin

Porturi din Teiuș.

aceste locurĭ depărtate, unde însă tot aĭ lor țin crîșmele și arendele, pentru a strînge de pe la case țoalele pe care le spală apoĭ la eĭ, în apa de munte și le aduc albe acelor ce li le-aŭ încredințat cu acea siguranță fără înscris ce domnește în toate legăturile dintre țeranĭ; Ungurĭ cară pietre pe sama șoselelor.

Casele de stuh ale celor două sate trec răpede, și îndată sîntem la mărețul pod întins peste Murăș, de unde apoĭ Teiușul e aproape.

În satul grăniceresc, pe care locuitoriĭ, urmașĭ aĭ husarilor de odinioară, îl numesc Teuș saŭ chiar *Tiuș*, merg, cu prietenul Bunea, să vedem biserica românească. Un turn greoiŭ e alipit la o bisericuță cu un caracter vădit de vechime. A clădit-o, cum spune o inscripție grosolană, în cirilice cursive, un Rat Mihali, dintre aceĭ locuitorĭ din Șiria Crișurilor, nemeșĭ ungurĭ-ceĭ maĭ mulțĭ, cari aŭ fost aduși aicĭ pe la 1660 și aŭ făcut din Teiuș un sat mare, un «oraș» cum i s'a zis pănă dăunăzĭ. Zugrăveala frumoasă e din 1790, și pare a fi fost plătită de ceĭ doĭ ctitorĭ în haine de negustorĭ cari se văd zugrăviți pe părețĭ.

Ne abatem și pe la biserica catolică, înălțată de Corvinul nostru, pe acest pămînt de biruință care a fost moșia sa. Samănă bine cu bisericile luĭ Ștefan-cel-Mare și ale urmașilor luĭ; numaĭ cît părețiĭ de bolovanĭ sînt maĭ înnalțĭ și

cu totul lipsiți de podoabe, iar turnul e pus într'o parte, răzimîndu-se și pe clădirile văruite în care locuiește astăzĭ preotul. Inscripția gotică de pe ușa cea mare de intrare poartă, supt corbul familieĭ, însemnarea că Ioan din Inidoara, guvernator al regatuluĭ Ungarieĭ, a făcut biserica la anul 1449.

CARTEA A XII-A.

AIUDUL, TURDA ȘI CLUJUL.

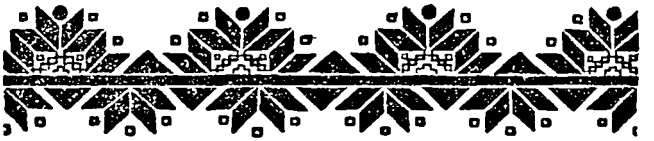

I.

Aiudul.

De la Teiuș la Aiud e mai mult o primblare decît un drum. O facem în trăsura ușoară cu calul cochet a Secuiuluĭ nedormit care m'a adus și la Blaj.

În stînga, Munții Apusenĭ se desfășură albaștri supt albastrul ceruluĭ. Din această parte nu se văd satele, care se află dincolo de cea d'intăiŭ linie a înnălțimilor: Stremțul și, maĭ în fund, Geoagiul. În dreapta se mlădie printre tufișurĭ și copacĭ Murășul, care scînteie din loc în loc, în fășiĭ largĭ, albe. Pe dealurile de pe malul cellalt și chiar pe valea de dincoace se coboară sate care poartă nume ungurești, dar n'aŭ astăzĭ decît locuitorĭ romînĭ: Mișcreacul, Beldiul și altele. Țarinele se desfășură scrijelate de arăturĭ proaspete: în ele aĭ noștri aŭ înfipt mănunchesul de spice din recolta trecută care a stat pănă atuncĭ, pentru binecuvîntare, la biserică.

Drumul, foarte puţin cercetat, suie şi coboară dealurĭ, până ce în sfîrşit, unde stă să maĭ înceapă încă unul, se văd cîteva clădirĭ marĭ şi pe margenea viilor trec femeĭ în rochiĭ de oraş şi soldaţĭ. Acolo e Aiudul.

Pentru Ungurii din Ardeal, «Nagy-Enyedul» e un loc faţă de care eĭ aŭ o evlavie deosebită. E un centru curat unguresc, aproape fără Saşĭ şi Romînĭ, cari în adevăratul oraş aŭ abia cîteva familiĭ din «inteligenţă». Aicĭ într'o clădire uriaşă se află Colegiul lor, creaţiune a luĭ Bethlen calvinul cel învierşunat, Colegiu vestit până departe pentru bogăţia luĭ de şepte milioane şi păstrat cu scumpătate numaĭ pentru copiiĭ de Unguri. O zidire maĭ mică adăposteşte şcoala secundară de fete, pe lîngă care maĭ este o preparandie, fără a vorbi de multe şcolĭ primare. Ziduri vechĭ, cu frumoase bastioane împodobite, o biserică mare, trecută la slujba calvină, daŭ un caracter de nobleţă istorică pieţiĭ foarte întinse, de unde pleacă strade drepte, cu case îngrijite şi bine potrivite laolaltă. Aiudul se ţine cu lucrul meşterilor săĭ şi cu negoţul vinurilor ce se fac pretutindenĭ în jurul săŭ, până la munte în sus, iar în jos până la dealurile Tîrnavelor, golite de filoxeră. Pe acest timp, drumurile sînt cuprinse de carăle româneştĭ şi secuieştĭ care duc în toate părţile marile butoaie pline.

Rostul nostru se încheie aicĭ în cele vre-o 250 de familiĭ (1500 de suflete), care din rîndaşĭ

şi slugĭ ale Ungurilor din oraş s'aŭ prefăcut în locuitorĭ obişnuiţĭ aĭ suburbiilor. Eĭ aŭ, de pe la 1700 încă, o bisericuţă de lemn cu zugrăvelile şterse, adusă aicĭ de la Aiudul-de-sus saŭ Felaiud. Un protopop unit stă aicĭ numaĭ pentru că centrul e maĭ mare, iar nu pentru însemnătatea bisericiĭ saŭ numărul credincioşilor. Cel de astăzĭ, păr. Maior, ştie a-şĭ ţine locul cu demnitate, dar la sosirea luĭ elementul cel maĭ turbat şovinist, eleviĭ Colegiuluĭ, l-aŭ primit cu cîntece de aţîţare supt fereştĭ. De şi aĭ noştri se înmulţesc maĭ mult decît străiniĭ, aicĭ nu vom putea birui, fără îndoială, nicĭ-odată.

*

Întrebuinţez sara pentru a merge, cale de treĭ şferturĭ de ceas, la mănăstioara din satul, curat românesc, al Mijineĭ.

Trăsura de piaţă a unuĭ Secuiŭ mă duce pe un drum care taie maĭ departe pe acela ce uneşte Cîmpeniĭ cu Turda. Trecem întăiŭ prin Felaiud, cu biserica luĭ nouă, de zid. Aicĭ Romîniĭ sînt de treĭ orĭ cit Unguriĭ; fiecare naţie stînd de o parte, cu legea şi datinile sale deosebite. Aĭ noştri nu poartă nicĭ-odată pălăriuţa, cusuturile cu găitane, hainele strîmte şi scurte ale vecinilor lor; nicĭ-odată nu s'a pomenit căsătorie saŭ măcar dragoste între uniĭ şi alţiĭ.

Drumul, mîndru şi sălbatec, se alipeşte către Munţiĭ Apuseni. De-a lungul uneĭ *văĭ* săltăreţe,

supt un deluleț cu biserica albă a neuniților, se desfășură satul în lung ca și Geoagiul, foarte multă vreme. După ce-l mîntuĭ în sfîrșit, lașĭ drumul pe supt sălciĭ și, trecînd apa, intri în livada de pruni a mănăstiriĭ.

La intrare se vede o mare poartă dărăpănată și ceva urme de ziduri. Biserica e de tot mică: un turnuleț de lemn într'un acoperiș înnalt se ridică peste zidurile scunde și groase. În zădar scotocim prin năuntru la lumina făcliilor: nu iese la iveală alt ceva decît foĭ răzlețe din Cazania luĭ Varlaam și o icoană făcută în veacul al XVIII-lea supt un egumen care se numește, după moda sîrbească, Sofronie Pavlovicĭ. După dărîmarea de către cătane, la porunca Guvernuluĭ, în aniĭ 1760, bisericuța a intrat în stăpînirea Uniților, cari sînt în sat vre-o treĭzecĭ de familiĭ. Din banul lor s'a făcut zugrăveală la catapiteazmă, după datina veche, la 1855.

II.

Mirăslăul.

Lîngă Aiud s'a îngropat mărirea luĭ Mihaĭ Viteazul, aĭ căruĭ pîrcălabĭ aŭ poruncit acum treĭ sute de anĭ și din această cetate cu zidurile rupte. În sura dimineață posomorîtă, plec spre locul hotărîriĭ nenorocite, spre Mirăslăul blestemat unde ne-a răpus viclenia și trădarea.

De la casarma honvezilor patrioticĭ, drumul porneşte în sus, pe lîngă prăpastia unde Murăşul revărsat obişnuieşte a-şĭ scurge apele noroioase, pe lîngă rîpa «Murăşuluĭ mort». Aicĭ şi pănă în fundul zărilor, unde par că se îmbină dealurile din dreapta cu cele din stînga într'un fruntariŭ albastru învăscut în neguriĭ uşoare, se întind cucuruzele Aiudenilor şi ale ţerănimiĭ din satele vecine. Tot şesul e prins de movilițele de ştiuleţĭ, care par niște vechĭ trofeie mucede.

Înnălţimile din stînga, care cad în prăvălişuriĭ blînde, poartă păduriĭ încă întregĭ; în margenea lor nu se oploşesc sate, ci numaĭ departe peste linia culmilor zace Lopadea-Românească. La dreapta, din potrivă, sătulețe cu case albe şi roşiĭ se cucuie pe vîrfurile maĭ joase: Păgida întăiŭ, apoĭ Gînbaşul. Între dînsele şi cîmpul de cucuruz vested, Murăşul curge supt sălciĭ, nevăzut, ascuns, ca primejdia care pîndia în aceste locuriĭ oastea noastră.

Pe acest loc oblu din margenea Aiuduluĭ a desfăşurat Mihaĭ-Vodă cea maĭ frumoasă din oştile sale în acea zi de Septembre 1600. Aicĭ a stat el ceasuriĭ întregĭ adăstînd ciocnirea unuĭ duşman care-l umplea de cea maĭ sălbatecă mînie, pentru că în rîndurile ostaşilor din faţă eraŭ nobiliĭ Ardealuluĭ cari-şĭ călcaseră jurămîntul şi generalul Împăratuluĭ creştin pe care-l slujise cu credinţă şi de la care aştepta întărirea situaţieĭ sale.

Două rîpe taie drumul, una care e abia un fald în mijlocul cîmpieĭ, iar cealaltă ruptă adînc în țerna hrănitoare. Șerpuirĭ de apă săracă se tîresc prin ele. Din cerul sur pică stropĭ rarĭ înghețațĭ, ca niște lacrimĭ de durere, uitate din acele vremurĭ.

În față, namila din dreapta și cea din stînga, în căderea lor înceată, lasă loc pentru o linie de copacĭ, bine desfășurată. În dosul lor se ascunde satul Decĭa. Iar la stînga, într'o înfundătură a dealurilor se ivesc case, dintre care două marĭ iese în frunte: galbena școală de Stat și clădirea cochetă unde stă supt viĭ notarul acestor sate. Către grămăgioara de case se duc țeranĭ în haine strîmte și scurte, cu micĭ mintene albastre, și femeĭ frumoase, cu rochiĭ înfoiate. Aceștia sînt Secuĭ, din cari se alcătuiește jumătatea neromănească a satuluĭ. Eĭ îl numesc Miriszló, pe cînd aĭ noștri îĭ zic Mirăslăul, Nirăslăul. În margenea drumuluĭ și a căiĭ ferate un stîlp de piatră din 1900, fără cruce, înlocuită printr'o măciucă cu spinĭ, spune în ungurește cu mult bielșug de amănunte cum a fost doborît aice grozavul «Mihály Vajda».

El însuși, Mihaĭ al nostru, se gîndia să puie o cruce de pomenire, în amintirea biruinței sale, în acea clipă de avînt cînd, pe de-asupra rîpeĭ, el se răpezi asupra «cîneluĭ de Italian» care i se părea că fuge, asupra luĭ Basta trădătorul.

Dar ştiinţa învăţată a acestuia învinse geniul înnăscut al viteazuluĭ romîn. Oastea Voevoduluĭ peri supt dealurĭ saŭ se pierdu în strîmtorĭ, iar el trecu Murăşul, fugar. Şi astăzĭ numele de «şeaua» luĭ Mihaĭ arată unde a fost întăiul luĭ adăpost de învins.

Astfel se pierdu în muntele Apusuluĭ mărirea noastră. Două sute de anĭ ea rătăci ca o stafie sîngeroasă printre săracĭĭ Moţĭ din ţara culmilor. Şi într'o zi tovarăşa luĭ Mihaĭ mînă la marile răzbunărĭ sălbatece pe ţeranĭĭ luĭ Horea din 1784, pe aĭ luĭ Avram Iancu din 1848 înnaintea cărora a tremurat acest Aiud unguresc, trofeul cel adevărat înfipt pe ruinele puterĭĭ noastre în Ardeal.

III.

Spre Turda.

Prin sate ungureştĭ, secuieştĭ şi româneştĭ, unde neamurile-şĭ staŭ faţă în faţă, un drum de ţară duce pe la Trăscăul Ungurilor la Turda. Luăm însă trenul din valea Murăşuluĭ, care strămută maĭ răpede de la locul înfrîngerĭĭ prin viclenie a luĭ Mihaĭ la acela al peirĭĭ luĭ silnice, prin trădare.

Calea ferată urmează un timp linia Murăşuluĭ ce se furişează din a dreapta, în partea cu sate maĭ puţine. Încă odată răsare monumentul alb

al celor pentru cari s'a cîştigat biruinţa de la Mirăslău; de şi a fost ridicat abia la 1900 de patriotica societate istorică din Alba-Iulia, care va pomeni de sigur mai tărziu şi cîmpiile de la Şelimbăr şi Goroslău, unde aŭ fost nimiciţi Ungurii, el începe a se păta de stricăciune: opera şovinismului nu apare trainică în acest simbol.

Şi mai departe rămîne în dreapta Murăşul, care nu se iveşte însă nicî-odată. Sate amestecate, în care aĭ noştri se luptă cu vechĭ Secuĭ cari se zic Unguri, se înfăţişează tot din a stînga, cu cîte două biserici dintre care una are crucea răbdării, iar cealaltă globul calvin, ca un măr de gîlceavă. Trecem chiar prin marginea Deciĭ, şi ea un sat de două limbĭ şi de două legĭ, dintre care nicĭ-una nu se lasă învinsă, cu toate că pretutindenĭ trebuie să se însemne o mai răpede sporire a noastră. Pe drumul îngust de peste dealurĭ trec ţerani în scurteice albastre, scurte în carĭ recunoşti numai cu greutate pe Romînĭ dintre Secuiĭ acestuĭ Scaun al Arieşuluĭ, înnaintaţĭ pănă aice, ca o urmare a vechilor sate ungureştĭ de la Murăş, mîncate de noĭ în cea mai mare parte pănă astăzi. Între drumeţiĭ cu traista în spinare, văd pe cîţiva cari mi-aŭ ieşit în cale şi pe drumul Mirăslăuluĭ: treĭ băietanĭ cu faţa albă, slabă, şi lungile căciulĭ ţuguiate, cari sînt iconarĭ, ce vin tocmai de la Nicola Gherleĭ, unde iarăşĭ a fost mănăstire.

Precum pe Murăș în sus este un Geoagiŭ-de-sus răspunzînd celuĭ de jos, care se află departe, tocmaĭ în părțile Orăștieĭ, astfel tocmaĭ aicĭ un Vinț-de-sus, românesc la obîrșie (satul Vințuluĭ; cf. județul Mehedințuluĭ), răspunde celuĭ de jos din preajma Bălgraduluĭ. Locuitoriĭ sînt iarășĭ amestecați și, pe cînd o mare biserică străină iese mîndră la drum, micuțul nostru loc de închinare se dă în lăturĭ încă.

La Vereșmortul românesc, peste apă, se înnalță fabricĭ care fumegă. Trăsurĭ așteaptă la gară și lîngă dînsele căruciorul cu măgarușul slab, care se vede obișnuit în aceste Ținuturĭ, de la Aiud încoace. Nu lipsește nicĭ Țiganul cu pletele împărțite în șuvițe unse, și neamul luĭ oropsit și calic se tot întîmpină, și pe stradele evreiești ale Bălgraduluĭ, unde el e vizitiŭ adese orĭ, și la Blaj, unde puradeiĭ se milogesc pe urma canonicilor și nu pierd nicĭ-odată din vedere primblarea Mitropolituluĭ, și în toate acestelalte locurĭ, așezate pe unde aŭ fost din vechime «coșteiele», cu robĭ țigănești, ale Crailor și domnilor. Țiganul rătăcitor e mult maĭ rar decît cel așezat, trăind din strunirea cailor și din înduioșarea sufletelor bune.

Cociardul, un loc mare, îșĭ trîmbiță în forma luĭ ungurească însușirea de a fi patriotic secuiesc: Székely-Kocsárd. După ce l-aĭ trecut, drumul străbate un Ținut de dealurĭ marĭ ro-

tunde, foarte roditoare de sigur în lutul lor moale, dar foarte golaşe şi destul de urîte. De la «Harasztos», Hărastăş (Romînĭ cam jumătate), o haltă în mijlocul acestuĭ vălmăşag de culmĭ, trenul se întoarce lin spre altă vale, a Arieşuluĭ, acest fiŭ al munteluĭ Moţilor, care, crescut şi înfrumuseţat, se pierde în străinătate. Aşa fac şi atîţia copiĭ omeneştĭ aĭ munţilor, tot aşa de puţinĭ credincioşĭ şi recunoscătorĭ ca şi dînsul, cari merg să îmbogăţească Uugurimea de funcţionarĭ şi meşterĭ aĭ oraşelor, alăturĭ cu Jidaniĭ schimbaţĭ de nume!

IV.

Turda.

La Ghiriş e schimbare de tren: pe cînd linia cea mare se duce înnainte, către Cluj, o ramură apucă spre Turda. Fără nicĭ-o staţie la mijloc, ne oprim supt munţiĭ înnalţĭ aĭ Apusuluĭ pe o cîmpie larg desfăşurată care poartă în sine oraşul ascuns al Ungurimiĭ Arieşuluĭ.

Cele două-treĭ trăsurĭ cu vizitiĭ ţigaĭ care aŭ venit la gară, s'aŭ şi dus cu muşteriiĭ ceĭ maĭ grabnicĭ. Pe jos decĭ, apucăm spre Arieşul puternic, al căruĭ vechiŭ pod de lemn, întunecos şi negru, făcut la începutul veaculuĭ trecut, îşĭ deschide gura în faţă. E zi de tîrg, şi din satele vecine, care sînt în cea maĭ mare parte curat româneştĭ, se strecoară prin acest pod o

mare mulțime gătită de țerani în «căputurĭ» saŭ mintene vinete, de stofă de la oraș saŭ în haine de abà, de multe orĭ împodobită pe la mînecĭ saŭ pe laturĭ cu frumoase cusăturĭ negre și roșiĭ; aŭ căciulĭ marĭ peste plete desfășurate—întocmaĭ ca în Moldova — saŭ pălărioare mărunte cu vîrfurile răsfrînte orĭ, în sfîrșit, încă din timpul veriĭ, marĭ pălăriĭ de paie cu fundul înnalt și margenile de pîlnie lăsate umbros asupra feței. «Buna-ziua» ni-o spun trecînd, în această mulțime ce se înnoiește necontenit, femeĭ întocmaĭ ca Moldovencele noastre, legate la cap cu șaluri și strînse în rochiĭ de tîrg. E o mare zarvă pretutindenĭ: uniĭ sînt beți saŭ se fac și se leagă de trecătorĭ, alțiĭ se țin de vorbă prin cară; lîngă gura poduluĭ, un vînzător de băuturĭ țipă cătră clienții săĭ într'o românească frîntă și hodorogită de limba luĭ de Ungur; în colțurĭ cunoscuțiĭ se cinstesc cu acel vinars tare ale căruĭ urmărĭ se simt pe aice; un șchiop și-a dezgolit ciotul de picior, iar un orb cercetează casele pe rînd! Se văd și priveliștĭ neobișnuite: cîte un cojoc cusut numaĭ în florĭ bătătoare la ochĭ, iar omul tînăr care-l poartă are pe cap, în loc de căciulă saŭ de pălărie, un fel de fes lat și mic, ca în Dalmația, cusut foarte bogat cu mărgele de toate colorile.

Aceștĭ oaspețĭ aĭ tîrguluĭ se coboară spre podul vechiŭ, cu vinars și calicĭ, de pe o stradă mărgenită de căsuțe ungurești lipite strîns una

de alta. Din ea se desface la stînga un fel de bulevard, mai mult gol, pe cînd la dreapta un drum mai larg, foarte cotit, cu clădiri tot mai mari, duce spre piaţă, unde fierbe încă lupta vînzărilor şi cumpărărilor, fără Jidani, cari-şi ţin astăzi Sîmbăta, cu multă durere pentru atîta cîştig ce pierd, în folosul negustorimii ungureşti.

Această piaţă mare, de case înnalte, în stil de Budapesta, are în fund o ciudată împărechere de zidiri. Către noi vine o biserică neagră, fără turn, beteagă, sprijinindu-şi bătrînele pe contraforturi, cotlită de întunerecul pe care l-aŭ lăsat veacurile: aceia e biserica romano-catolică. Iar în dosul ei vine o fantastică clădire cu faţa de rozete ce poartă ţumburucuri roşii în mijlocul lor, cu planuri deosebite ce se strică, amestecîndu-se şi cu podoabe neobişnuite, de linii întortochiate, care par o scrisoare jidovească: aceasta e *reduta* orăşenească, pentru represintaţii şi petreceri. Biserica a fost înnălţată în vechile timpuri cinstite, cînd în această piaţă de astăzi era cetatea Turdei, locuită de Saşii cari-i ziceaŭ Thorenburg, iar reduta a făcut-o, în aceste zile ale noastre, cînd Turda e cetăţuia puternică a naţionalismului maghiar celui mai necruţători, un «genial» architect din Budapesta, de religie indiferentă, care şi-a arătat vitejia în cel mai frumos stil secesionist.

De la această piaţă în sus, o altă stradă urcă

spre munte și spre acea «Cheie a Turziĭ», vestită în lume, care muşcă, într'o tăietură ce se vede de departe, linia dreaptă a dealurilor din zare, spre Munții apusenĭ.

În această Turdă a multor case neorînduite și a multor strade prăfoase și tinoase staŭ peste 10.000 de străinĭ. Aceasta înseamnă Ungurĭ, căcĭ în acest oraș Evreiĭ sînt mult maĭ puținĭ decît aiurea și din Săsimea de pe vremurĭ aŭ rămas numaĭ cîteva familiĭ pierdute în jurul uneĭ bisericĭ necercetate. Simțindu-se așa de mulțĭ și de curațĭ, Unguriĭ de aicĭ sînt deosebit de înflăcărațĭ, și ne maĭ aducem aminte de acea noapte a glorieĭ lor cînd voinicii din tejghele și prăvăliĭ aŭ dărîmat cu pietre casa avocatuluĭ Ioan Rațiŭ, care îndrăznise a merge la Viena cu o deputație menită să arăte Împăratuluĭ-Rege printr'un memoriu cumpătat că supușiĭ săĭ romînĭ din Ardeal și din Ungaria n'aŭ viața cea maĭ plăcută cu putință.

Bătrînul Rațiŭ s'a strămutat la Sibiiŭ, dar, spre marea durere a «patrioților» din Turda, el n'a luat cu dînsul și Valahimea din nobilul oraș fără apă, fără lumină, și aproape fără strade. Sînt vre-o 2.500 de Romînĭ în Turda, vechĭ Turdenĭ de baștină saŭ elemente sosite maĭ de curînd din satele încunjurătoare. Cea maĭ veche biserică a lor se află la deal, către Cheĭ, și pare a fi fost clădită încă înnainte de 1700, pe rui-

nele vre-unuĭ șopron de lemn, și maĭ bătrîn. Ea are străniĭ de la 1722 și unele icoane de pe aceiașĭ vreme. Astăzĭ ea slujește pentru parochia unită a Turziĭ-de-sus; dar credincioșiĭ eĭ, maĭ mult meșteriĭ, cari obișnuiaŭ a scrie ungurește, pe darurile ce aduceaŭ, încă de pe la 1800, s'aŭ topit în mare parte între Unguriĭ. Aceștia li puteaŭ da neveste potrivite cu starea lor, pe cînd Romînimea n'avea decît fetele satelor, prea jos puse pentru asemenea încuscririĭ. Astfel, prin femeiĭ maĭ ales, eĭ s'aŭ pierdut pentru neam, care, de alminterea, n'a suferit prea mult prin înstrăinarea lor.

Biserica ortodoxă, strămutată de maĭ în sus, unde fusese trăsnită, și noua biserică unită, făcută și înzestrată de canonicul Vasile Rațiŭ, din familia luptătoruluĭ național bătut cu bolovaniĭ, se află aproape una de alta, pe strade neîngrijite ca ale unuĭ sat și în margenea uneĭ rîpe cu malul înnalt, în care se aruncă toate murdăriile. Acesta e locul pe care Primăria de meșteriĭ unguriĭ îl lasă să putrezească în neîngrijire. Dar din această sărăcie părăsită se ridică pe încetul oameniĭ înnaintea cărora ceĭ din cetate trebuie să-și iea pălăria. Romîniĭ aŭ în Turda vrăjmașă avocați și chiar o bancă, «Arieșana». Biserica luĭ Vasile Rațiŭ stăpînește chiar pămînt, și are clădiriĭ în cetate.

Colonia noastră din Turda avea speranțe mariĭ

prin anii 1860, ai absolutismului austriac. Cu gîndul la cetatea romană ce a fost colo la dreapta pe deal și ale căruĭ apeducte se arată departe în sus, către Cheĭ, «inteligența» se încălzia de amintirĭ romane și botezase chiar «pratul luĭ Traian» o parte din cîmpia încunjurătoare. Tot atuncĭ steagurĭ tricolore se purtaŭ, maĭ mult pentru viitor decît pentru trecut, la pădurea zisă «a luĭ Mihaĭ», pentru că lîngă dînsa a fost răpusă viața viteazuluĭ nostru celuĭ mare. Tocmaĭ spre locul unde s'a întîmplat peirea luĭ năprasnică, atuncea cînd un noŭ viitor părea că va răsări pentru noĭ, chiar și după Mirăslăŭ, din faptele sale, — mă îndrept acuma.

V.

Împrejurimile Turziĭ.

Cum ieșĭ din oraș prin podul cel lung de lemn, cîmpia se rotunzește între Munțiĭ apusenĭ și dealurile de peste Arieș. E o mare întindere de bogăție lină, pe care însă acum toate roadele pămîntuluĭ s'aŭ vestejit și aŭ fost culese. Satele, amestecate, de Romînĭ și Unguri, ca Mischiul, nu se văd. Satul Cristișuluĭ, din stînga, se ascunde și el între copacĭ. O pepinieră a Statuluĭ țipă firme marĭ ungurești pe marginea aceia a drumuluĭ. Pe șoseaua cea mare și nouă a Mocanilor, care prin părețĭ tăiațĭ în stînca tare duce

la şirul de sate, curat româneşti, Ocolişul, Sălciua, Lupşele, Bistra, la Ofenbaia minelor de aur şi la Cîmpenĭ, nu se maĭ poartă nimenĭ în această după-amiazi obosită a tîrguluĭ. Trăsura evreiască, dusă de un Ţigan, trece iute peste întinderea pustie.

Lîngă nişte căsuţe grosolane, o cruce e înfiptă lîngă cale. Pe ea se ceteşte că un Romîn, un preot, tatăl avocatuluĭ Valeriu Moldovan, a cumpărat moşioara, «tabla» d'imprejur. Pentru atîta lucru e prea mult o mare cruce de piatră. Ea ţinteşte la o altă pomenire, cu mult maĭ mare.

Aicĭ acum treĭ sute de anĭ era o tabără, cu două căpeteniĭ şi două jurăminte de credinţă. Într'o dimineaţă limpede de August, într'o Duminecă din anul 1601, un om care se ridicase abia, printr'un ultim avînt mare de vitejie, din cele maĭ cumplite nenorociriĭ, un Domn care n'avea ţară, un căpitan care n'avea altă oaste decît lefegiĭ străinĭ, un soţ şi un tată care nu maĭ ştia dacă în depărtatul Făgăraş maĭ trăiesc părăsiţiĭ săĭ, se gîndia la o cale de întors, mîntuitoare şi răzbunătoare, către depărtatele văĭ ale Carpaţilor. Tălhăreşte, o ceată de ostaşĭ veni să-l prindă din porunca soţuluĭ său de arme, aceluia cu care abia cîştigase o mare biruinţă asupra Ungurilor Ardealuluĭ, pentru Împăratul creştin. El se împotrivi, dar topoarele-l tocară. Capul fu zvîrlit pe miriştile strivite ale acesteĭ cîmpiĭ, şi pe acelaşĭ giulgiŭ de aur aspru

pe care sîngele luĭ scump îl păta de purpură împărătească, i-a stat trupul, dat în vileag fricoşilor şi mişeilor. Apoĭ prietenĭ, creştinĭ şi Romînĭ spălară aceste rămăşiţe pîngărite de cruzimea neomenoasă şi păgînă a trădătorilor, le spălară, spune poporul, cu multe lacrimĭ, la fîntîna ce se zice pentru aceia până astăzĭ «a plîngerilor» şi tot aicea înfăşurară în marame albe capul, poruncitor peste soarta multor oamenĭ, care fu aşezat cu cinste în mănăstirea de odihnă a părinteluĭ şi strămoşilor luĭ. Aicĭ s'a prăpădit pentru viitorul Ungurilor, dar prin armă vîndută, Vodă Mihaĭ al nostru, care ni-a dat Ardealul.

*

Pe cealaltă ieşire apucăm spre sară drumul Cheilor către satele de munte, cele treĭ Petriduri, care păstrează cărţile şi icoanele încă uneĭ mănăstirĭ dărîmate, în care în preajma Turziĭ locuiaŭ călugărĭ de-aĭ noştri încă în ziua aceia a prohoduluĭ tăinuit pentru Craiul Mihaĭ cel Viteaz.

Până la o vreme, pe drumul ce se înnalţă, trec într'una sătenĭ ce vin de la tîrg. Oamenĭĭ sînt nalţĭ, puternicĭ; pe umerĭĭ largĭ, de supt căciula înnaltă, cad plete negre şi albe, adesea orĭ plete roşcate, care arată o depărtată obîrşie barbară, din timpurĭ care nu se maĭ pot desluşi. Şiruri de cară încărcate cu cocenĭ suie spre satele din fund.

La stînga, un drum lat apucă spre Sîndul care nu se vede. Mai departe Copandul, se răsfață ca o grădină, jos în valea prăpăstuită, sămănată cu colți de stîncă ce par dărîmături de clădire bătrînă.

Copandul are și el o «cheie», un părete de stîncă săpată, care sprijine la dreapta zarea. Iar de ceastălaltă parte rîul din prăpastie se grăbește zgomotos spre despicătura cea mare a munteluĭ, spre Cheia Turziĭ, ruptă către Arieș. Un vînt aspru, foarte rece, vestește apropiarea lungiĭ strîmtorĭ de piatră, în care drumețul abia află o potecă îngustă, cînd de o parte, cînd de alta a rîulețuluĭ întunecat, pe cînd din îngusta dungă a ceruluĭ albastru amenință primejdia viforurilor ce îngheață, a sălbatecelor ploĭ de munte ce năvălesc și înnecă.

Dincolo de Cheie încep acum Petridurile. Cel de jos e unguresc; el se coboară în prăpastie. Din Petridul mijlociŭ, pe suișul dealuluĭ se văd cîteva case coperite cu stuh, bine clădite, mai bune înnuntru decît în afară, — gospodăriĭ de oameni harnicĭ, înzestrați cu ce li trebuie. În sfîrșit, după străbaterea în noapte a drumuluĭ pietros ce încunjură satul, sîntem la biserica nouă a Petriduluĭ-de-sus, care cuprinde icoane călugărești, cărți muntene, încă din vremea luĭ Brîncoveanu, și chiar un manuscris slavon de la începutul veaculuĭ al XVII-lea. Un altul s'ar găsi la satul de munte vecin, Bercheșul, unde a stat

iarăşi una din acele mănăstiri multe, cu ceteţi, cu caligrafi, cu zugravi şi dascăli, cari daŭ un trecut bogat şi îndelung culturii noastre din Ardeal.

VI.

Clujul.

Cu acceleratul din Pesta, bucşit de Jidani porcoşi cari se fac a dormi pentru a nu-ţi ceda locul unde staŭ tologiţi, trecem în noapte Ţinutul de dealuri urite şi goale care duc spre rîul Someşuluĭ. Ne oprim la gara cea mare a Clujuluĭ, a Capitaleĭ Ungurilor din Ardeal. Aceasta se vede şi de la gară, unde nişte băieţandri cu obrajiĭ străbătuţi de favorite înnaintează foarte obraznic, cu cilindrele în cap, pentru cine ştie ce demonstraţie în legătură cu trudele «coaliţieĭ».

*

Clujul a fost întăiŭ o colonie romană, vechea *Napoca*, din care n'a rămas decît vre-o piatră cu inscripţii prinsă în zidurile maĭ nouă, — între altele la clădirile bisericiĭ româneşti unite. Apoi regiĭ unguri aŭ ridicat un castel, şi harniciĭ Saşi, pricepuţi în meşteşuguri şi în negoţ, se aşezară în noul Klausenburg, «cetatea luĭ Klaus». Din trecutul lor, care a ţinut vre-o treĭ veacuri, a rămas marea biserică gotică, sprijinită pe un turn

înnalt şi puternic, curăţit astăzĭ de bătrîneţa luĭ neagră. Din aceleaşĭ vremurĭ de paşnică viaţă orăşănească vine şi cîte un bastion al zidurilor de mult sfărîmate, care se iveşte umilit şi trist din mijlocul atîtor case nouă.

De la început, Clujul, încunjurat de sate care aŭ fost odinioară ungureştĭ, dar pe care le-am războtezat pe încetul, a avut şi Unguri printre locuitoriĭ săĭ. Mediul unguresc al satelor i-a ajutat să învingă pe Saşiĭ puţinĭ la număr. Limba lor ajunse încă din veacul al XVI-lea aceia în care se purtaŭ toate scrisele. În felul acesta, Ardealul, pentru care «orăşean» era tot una cu Sas, ajunse să aibă o cetate a neamuluĭ şi graiuluĭ unguresc.

De aceia toate stăpînirile ungureştĭ pe rînd aŭ iubit-o şi ales-o între toate, pănă la peirea lor, cînd se făcu o Crăie ungurească strînsă în Ardeal şi lipsită de o reşedinţă istorică. Crăiasa Isabela, întoarsă din Polonia, se aşează în castelul vecin al Gilăuluĭ, unde astăzĭ Romînĭĭ fac peste jumătate din poporaţia satuluĭ. Şi dinastieĭ nouă a Báthoreştilor i-a plăcut de Cluj, şi între toţĭ locuitoriĭ cetăţilor Ardealuluĭ Clujeniĭ aŭ iubit maĭ mult pe păcătosul de Sigismund Báthory. De aceia nicăirĭ n'a fost urîtă maĭ mult decît aicĭ stăpînirea românească a luĭ Mihaĭ al nostru. Prin Cluj a fost scos apoĭ din Ardeal Basta, generalul împărătesc, care, după ce gonise pe Sigismund, răpusese şi pe Mihaĭ. Craiul ungur a fost chemat cu dor şi primit în triumf de orăşenĭ

ca și de boierinași, de trufașa ciocoime sălbatecă din împrejurimi.

În veacul al XVII-lea, Clujul n'a fost cruțat de nenorocirile dese și mari care s'aŭ abătut asupra Ardealului. Cînd ele se mîntuiră prin «pacea austriacă», orașul era foarte scăzut și sărăcit. Caracterul unguresc care-l ajutase în timpuri, îl păgubi pe urmă, căci soarele strălucia acuma pentru Sașii de neamul Împăratului. Spre Sibiiŭ mergea viața cea nouă, și, pe cînd se desfășura acolo toată pompa administrativă și militară, orașul din margenea Someșului își dormia ticna lui de amorțire, din care nici nu nădăjduia poate să se ridice.

Nicăiri n'a zbucnit deci cu mai multă ură sălbatecă revoluția ungurească de la 1848. Aici o plebe mai ticăloasă și decît a Turdei a prigonit, lovit și spînzurat pe cine era împotriva unirii Ardealului cu Ungaria. Episcopul blăjean Leményi a tremurat într'una din căsuțele acestui lăcaș de patimi. Aici s'a ținut mai tărziŭ, cînd Curtea se plecă înnaintea voinții îndărătnice a Ungurilor, acea dietă care cu entusiasm a iscălit moartea Ardealului, contopit de acum înnainte cu vechea *Hungaria*, văpsită roșu, alb și verde supt firma nouă de «Magyarország».

De atunci Clujul, neputînd fi o capitală, a fost centrul vieții de Stat din aceste părți. An cu an a crescut prin năvala funcționarilor și a

tuturor celor ce trăiesc din lefile lor, numărul *locuitorilor*, cari eraŭ, firește, din rîndurile poporuluĭ ales saŭ din ale neofiților cumpărați și alintați de dînsul. An cu an s'aŭ ridicat în țara *unde* sătenii atîtor locurĭ trăiesc încă viața barbară a celor maĭ depărtate și nenorocite timpurĭ medievale, uriașe clădirĭ de babilonică mîndrie și de megalomanie americană. Cu sudoarea de sînge a țerănimiĭ asuprite s'aŭ prins pănă sus, sus, în nourii nebunieĭ, pietrele de la tribunale, de la școlile marĭ și micĭ: gimnasiĭ, preparandie de fete, de la atîtea alte palate ale oficiilor publice și așezămintelor. Societatea pentru răspîndirea culturiĭ maghiare în Ardeal, Emke, și-a trîntit treĭ rînduri cu nesfîrșit de multe ferestĭ, pe una din cele maĭ nouă și maĭ frumoase strade. O Universitate, un «Museŭ Ardelean» s'aŭ îmbrăcat în marĭ clădirĭ fără gust, prin care mișună studențimea cea maĭ încrezută, maĭ zgomotoasă și maĭ sfădalnică, lucrînd cu gîtlejurile, cu piatra și pumnul la îndeplinirea idealelor naționale. Acel grandios palat american, care scînteie de lumină electrică, e centrul religieĭ eretice a Unitarilor din Ardeal, ce nu are maĭ mult de cît vre-o șeptezecĭ de miĭ de credincioșĭ, dar și-a putut clădi, cu ajutoare din Anglia și din America, o reședință cum n'o are nicĭ-una din religiile țeriĭ, cum n'o are un archiepiscop al Parisuluĭ. Se lucrează tocmaĭ, în acest oraș care nu cuprinde nicĭ cinzecĭ de miĭ de

locuitorĭ, la un teatru de proporţiĭ mărețe, pe faţada căruia se văd sus cară de bronz trase de caĭ cari aparţin fără îndoială cultuluĭ mosaic, aşa sînt de şireţĭ şi de leşinaţĭ. În sfîrşit, în piaţă, care a păstrat maĭ mult decît alte părţĭ caracterul de vechime şi de sărăcie, un mîndru Mateiaş Craiŭ, — casa Corvinuluĭ se arată alăturĭ — călăreşte între credincioşĭ cu coifurĭ barbare şi avînturĭ obraznice, în cari aĭ recunoaşte numaĭ cu greŭ pe vitejiĭ de rasă românească cari aŭ fost Bartolomeiŭ Drágffy, din neamul întemeietoruluĭ Moldoveĭ, şi Pavel Kinizsy, din viţă de cnez bănăţean.

La toată această înnălţare a Clujuluĭ alăturĭ de funcţionarĭ aŭ lucrat Jidaniĭ, cellalt sprijin al vieţiĭ maghiare nouă. Din vre-o cîteva sute de Evreĭ ce stăteaŭ, acum douăzecĭ de anĭ, ascunşĭ prin colţurĭ, astăzĭ sînt maĭ multe miĭ, şi pe toate stradele cele marĭ eĭ iese la iveală cu favoritele lor aristocratice, cu burţile lor învingătoare, cu frumoasele firme care pomenesc numele galiţiene de Herscovits, de Kohn, de Goldenberg, supt care se ascund modest atîtea inimĭ patriotice. Cele şese, şepte gazete, de un şovinism sublim, care iese aicĭ, hrănind spiritul naţional între calfele de prăvălie şi Ovreiĭ tinerĭ de pe la Universitate, sînt scrise cu condeiŭ de Iudă.

Cînd mergĭ în vre-o Duminecă saŭ sărbătoare pe stradele largĭ, astăzĭ foarte bine pavate, ale Clujuluĭ, te încunjură o mulţime de universitarĭ

cu cilindre și lungĭ havane, menite să-ți spuie ce zestre sufletească zace în eĭ, o mulțime de flăcăĭ unguri cu cizme marĭ și de fetișcane și femeĭ cu rochiĭ și pieptănăturĭ care strălucesc de panglicĭ lungĭ roșiĭ, și cu cizmulițe de aceiașĭ coloare aprinsă. Cîte un hleab de trăsură duce vre-un funcționar în paradă, iar pe lîngă el fulgeră un echipaj cu haiducul înflorit pe capră, ducînd un gentleman maghiaro-engles înfășurat în șapcă, în cojoc, bernevicĭ și cizme roșiĭ-portocaliĭ, alese ca să-ți vestească de departe cu ce desăvîrșire a tipuluĭ omenesc aĭ a face.

Aĭ crede, după aceasta, că într'o astfel de metropolă de funcționarĭ, de Evreĭ și de boierinașĭ cusuțĭ în piele portocalie nu maĭ e loc și pentru acel neam oropsit al Valahilor, a căruĭ limbă chiar e privită aicĭ ca o insultă și o provocare pentru grandioasele urechĭ ale națiunĭĭ dominante.

Dar nu e așa.

Pe lîngă Clujul acesta care poftește în prăvăliĭ jidovește, care bate din pintenĭ nemește, care-șĭ fumegă fumurile funcționărește și-șĭ zbiară zbieretele studențește, maĭ este unul pe care-l afli și către gară, cu toate silințile de a goni din vileag căsuțele joase și puțurile cu cumpănă, și către munte, și în toate laturile și margenile celuĭlalt. Aicĭ stă Romînimea oropsită, trăind din economia cîmpuluĭ, din mînatul cailor, din

cărăușie, din slugărit, și chiar din micĭ meșteșugurĭ. De toți, sînt până la 7.500 de oamenĭ.

Odată eĭ aveaŭ mulțĭ fruntași pe cari-ĭ cruța saŭ ĭĭ sprijinia chiar absolutismul. În cetatea însăși se putuseră ridica două biserică pentru cele două legĭ: cea neunită datează încă de prin aniĭ 1790, cînd negustoriĭ grecĭ din Companie căpătară în sfîrșit voia de a clădi un lăcaș de închinare în mijlocul orașuluĭ, poate și prin influența aceluĭ Romîn, om foarte capabil, care a fost pe atuncĭ scriitor de gramaticĭ și de cărticele pentru economie, corector de cărțĭ bisericești, vestit doctor de ochĭ și profesor de această ramură a medicineĭ la vechea Universitate a Clujuluĭ: Ioan Molnar de Müllersheim. Vlădica Bob a dăruit Uniților o bisericuță care datează de prin aniĭ 1800 și care, așezată chiar lîngă piață, se ascunde prudent în fundul uneĭ curțĭ marĭ. Prin aniĭ 1850-60 eraŭ mulțĭ Romînĭ printre funcționarĭ, și un vînt de credință sufla printre eĭ; inteligența aceasta aflase, și razime în trecut, puind în Gilăŭ Scaunul pretinsuluĭ duce românesc Gelu, din timpul năvăliriĭ ungurești. După înnălțarea însă a steaguluĭ constituțieĭ ungurești, toate acestea s'aŭ risipit în vînt.

Totuși Clujul are doĭ protopopĭ. Unul din eĭ, păr. Elie Dăianu, scoate și o foaie, însuflețită de spiritul tînăr, «Răvașul», care-și are procesele de presă, dar și-a păstrat până acum ferestile neatinse. E vorba chiar a se înnălța o mare bi-

serică unită din baniĭ dăruiţi de harnicul bătrîn Havaşi Oăşanu. Se făgăduieşte pe atuncĭ şi o şcoală, în locul nevredniceĭ găinăriĭ cu o singură sală în care se căznesc cîţĭva copiĭ de săracĭ, lîngă odăĭ închiriate Jidanilor, pe cînd ceĭ maĭ mulţĭ şcolarĭ merg la multele şcolĭ primare ale Statuluĭ. Este şi o Bancă a noastră, în care însă din nenorocire aŭ izbucnit acum în urmă cele maĭ urîte dihoniĭ. Între avocaţiĭ din Cluj e şi unul din ginerii luĭ Ioan Raţiŭ şi d. Amos Frîncu, care conduce una din secţiile Asociaţieĭ. Pentru ca această «inteligenţă» românească să-şĭ poată îndeplini în adevăr misiunea, aşa de grea, într'un loc aşa de primejduit, ar trebui ca ea să se ţie strîns unită, într'o bună disciplină frăţească, şi să se ferească ca de foc de orice gîlcevĭ personale saŭ confesionale.

VII.

Imprejurimile Clujuluĭ.

Printre Ungurii cu cizme şi Unguroaicele cu panglicĭ roşiĭ vezĭ pe stradele Clujuluĭ, în număr cu mult maĭ mare, sătenĭ de-aĭ noştri din multele sate româneştĭ ale împrejurimiĭ. Bărbaţiĭ, oamenĭ nalţĭ, voinicĭ, cu faţa înfloritoare, poartă pălăriĭ şi căciulĭ ca pe la Turda şi aceleaşĭ mintene albastre; peste dînsele eĭ îşĭ aruncă iarna strălucite mantiĭ lungĭ şi largĭ de abă cusută cu

șnururĭ negre și verzĭ saŭ, maĭ obișnuit, sumane de un sur șters, de pe care se desfac, la cusăturĭ și pe mînecĭ, floricele cusute din peteci roșiĭ și verzĭ. Femeile poartă polcuțe, rochiĭ scurte și barișurĭ de tîrg. Din vechĭ timpurĭ eĭ staŭ neamestecațĭ în satele munteluĭ saŭ ale cîmpieĭ, orĭ înfruntă pe Unguri în acelea pe care le împart cu dînșiĭ.

Am văzut treĭ din aceste sate.

Unul se chiamă Someșfalăŭ, fiindcă se află chiar lîngă apa Someșuluĭ, în margenea Clujuluĭ, de care nu se deosebește decît prin tină și sărăcie. Odată eraŭ aice Unguri, și un Romîn ungurit din neamul Micul, Mycola, care-și are și mormintele aicĭ, a zidit pentru cultul catolic o frumoasă zidire gotică, prin meșteri clujenĭ. Apoĭ neamul «domnilor» s'a stîns cu un băiat de optsprezece anĭ, a căruĭ piatră de pomenire, cu stema țapuluĭ, răsturnată în semn de stîngere, se vede pe zidurile bisericiĭ. Credincioșiĭ eĭ se împuținară, și astăzĭ un singur dascăl păzește mormintele. Uniții noștri aŭ căpătat de la stăpînul cel noŭ al moșieĭ voia de a sluji după ritul grecesc într'o capelă laterală. Calviniĭ aŭ în capul satuluĭ o bisericuță cu turnul de lemn, și tocmaĭ așa avem și noĭ o biserică neunită, unde ascult, între țeraniĭ gătițĭ de serbătoare, slujba de Duminecă. Din inscripțiile de pe pietrele din micul cimitir de aicĭ deslușesc răpede că la acest sătucel de pe So-

meș veniaŭ odată sicriele negustorilor «grecĭ» din Cluj, cărora nu li era încă îngăduit să-șĭ aibă biserica lor.

*

Cum ieșĭ din oraș pe cealaltă parte, se înnalță un deal blînd, dar îndelung de suit. Între marĭ bolovanĭ rotunzĭ cari se scot din lutul săŭ, urcă drumul «mocănesc» ce duce la satele din sus. Pe el se căznesc cîteva căruțe care aduc cumpărăturĭ din oraș, și una din femeile în haine ungurești care le mînă, zbucnește de-odată într'o lungă doină tristă, pe cînd vîntul aspru al culmilor te izbește în față și-țĭ furișează suflărĭ de frig.

În vîrf e satul Feleaculuĭ, acum risipit în vileagul vremilor rele, cu bietele sale coperișurĭ de stuh și cu șubreziĭ părețĭ de bîrne, pe cînd maĭ de demult pădurea-l ocrotia și-l feria din toate părțile. Locuitoriĭ, numaĭ Romînĭ, cari se țineaŭ de Cluj, aveaŭ sarcina de a păzi codrul, în mijlocul căruia se așezaseră.

Spre acest adăpost a venit din cetate, pe vremea regeluĭ Matiaș un Grec pribeag, cu știință de Scripturĭ, care se zicea Vlădică. Oameniĭ se bucurară de venirea unuĭ păstor sufletesc așa de deosebit prin învățătura și sfințenia luĭ. Din toate părțile veniră la episcop doritoriĭ de a fi preoțĭ, cari primiaŭ de la dînsul și cunoștința cîntărilor, a slujbeĭ, a scrisuluĭ chiar, și binecuvîntarea arhierească. Din baniĭ cîștigațĭ

de dînsul ca împărțitor de hirotonie, Vlădica-șĭ făcu aicĭ pe deal, în pădure, o biserică de piatră care se păstrează și până acum.

N'are turn. În fațada triunghiulară se deschide o ușă cu arcurĭ sfărîmate; alta, maĭ frumos împodobită cu liniĭ întretăiate, se deschide în coastă, și, după datina ce se vede și la bisericile moldovenești din acest timp, pe acolo se făcea intrarea. Sus se taie nervùrĭ de boltă. Altarul, pentagonal, e mare, cu aceleașĭ liniĭ arcuite de-asupra. Cele șese ferestĭ gotice se află toate pe laturea dreaptă, din cotro nu se poate răpezi vîntul, orînduire care se vede și aiurea în vechile bisericĭ.

Vlădicia Greculuĭ s'a urmat mult timp cu a preoților din sat, iar astăzĭ aceștia nu sînt nimic maĭ mult decît atîta.

*

Apusul se face în ceĭ maĭ grozavĭ nourĭ negri, ce se clădesc în neobișnuite chipurĭ de iad pe care le străbat raze galbene ca o țișnire de focurĭ din pucioasa osîndiților. E încă ziuă, dar o ceață de îngrozire se lasă asupra pajiștiĭ și lanurilor dealuluĭ singuratec. Jos Clujul dușman tremură în luminĭ.

Îl maĭ străbat ca să văd Mănăștirul. Aicĭ era mănăstirea vestită, de unde, prin ungurește, îĭ vine numele, deposit uriaș de archive și casă de știință înzestrată cu dreptul de notariat. Și astăzĭ se maĭ văd colo pe deal frumoasele

ziduri gotice, care se repară. Dar satul, o prelungire modestă a Clujuluĭ, e cu totul românesc.

În noapte vin încet lucrătoriĭ ruteni de departe, murdarĭ, tăcuțĭ, călcînd greŭ ca niște vite obosite. Apoĭ flăcăiĭ, fetele noastre sosesc de la horă, înroșițĭ la față, țiindu-se pe după gît, zbierînd, ca azĭ dimineață, la Someșfalăŭ, injurăturĭ ungurești saŭ lălăind cîntece străine. În satul de drumul mare sînt treĭzecĭ de cîrciume și mulțĭ Jidanĭ. Acestea — sînt urmările.

CARTEA A XIII-A.

PE VALEA SOMEȘULUĬ.

I.

De la Cluj la Gherla. Gherla.

De la Cluj linia ferată apucă pe Someşul-Mic în jos. Rîul nu se vede, ci de toate părţile se ridică numaĭ urîtele dealurĭ goale.

Trenul se opreşte pe rînd la Apahida, un sat de Muntenĭ, aproape numaĭ Romînĭ, la cele două sate româneştĭ vecine Bonţida şi Valaşutul, pe care le-am smuls în bună parte de la Ungurĭ, şi la Iclodul-Mare, unde s'aŭ grămădit între creştiniĭ de amîndouă limbile şi o sumedenie de Evreĭ galiţienĭ, cari sînt lăcustele acestuĭ pămînt din nordul Ardealuluĭ.

Toate aceste sate se tupilează în adînciturĭ de vale; nimic nu le scoate la iveală. Curţile de «Domnĭ» care răsar înnaintea lor, cu aleile şi coperişurile lor roşiĭ, n'aŭ nicĭ vechime, nicĭ frumuseţă.

Un cîmp de tragere la ţintă, prin care se poartă husarĭ în haine roşiĭ, căsuţe de sat mare şi după ele o gară în care se îmbulzesc burtoşĭ cu fe-

țele negricioase, ce par unse cu untdelemn, Armenĭ de cea maĭ vădită și maĭ adevărată specie. Aceasta e Gherla.

La început a fost de sigur numaĭ un sat de al nostru. Pe vremea luptelor pentru alcătuirea Ardealuluĭ în veacul al XVI-lea, «fratele Gheorghe», episcopul-tesaurariŭ și tiranul regineĭ Isabela, a clădit aicĭ împotriva Moldovenilor o «cetate nouă a Someșuluĭ», un Szamos-Ujvár, din clădirile încăpătoare ale căreia s'a făcut astăzĭ vestita închisoare, strașnica «gherlă», aĭ căreia «ghiorlanĭ» se pomenesc și în vorba moldovenească de peste munte.

În veacul al XVIII-lea, Guvernul austriac l-a fericit, ca și pe Ibașfalăul Tîrnavelor, dar în și maĭ mare măsură decît pe acela, cu o colonisare a Armenilor veniți din Moldova. Ca și acolo, eĭ și-aŭ înnălțat o mare biserică în mijlocul pieței, și tot așa ea a trecut la ritul latin, pe cînd gimnasiul de lîngă dînsa ajungea o simplă școală de Stat.

Casele Armenilor și ale Ungurilor din orășel se înșiră în strade drepte, dar neîngrijite. Din loc în loc se deschid piețe pentru tîrgurile de săptămînă. Piața cea mare înfățișează una lîngă alta marea biserică armenească, cu o urîtă fațadă umflată și cu un interior bogat în capèle, dintre care una păstrează o Coborîre de pe cruce de Rubens, și sumeața clădire a gimnasiuluĭ.

De jur împrejur, prăvălii cu firme armenești, ungurești și evreiești.

Pe aceiași piață însă, mai poți descoperi, dacă ai fost înștiințat d'innainte, o clădire cu două rînduri, cu niște atenanse proaste și murdare, care e reședința unui episcop românesc. În acele atenanse se află o capelă care înfățisează scînduri nemăturate, cărți de slujbă unse, pereți goi și un fotoliu roșu, rupt pe alocurea, înnaintea unuĭ pulpit de rugăciune verde, prăfuit cît se poate. Aceia e în limbagiu oficial «catedrala» episcopului.

Mai departe, într'o casă cu arcade se țin cursurile unuĭ seminariu a căruĭ limbă de propunere e cea latină. Cîteva odăi cu chirie adăpostesc o biată preparandie pentru învățătoriĭ din diecesă. Iar în capătul tîrgușoruluĭ, lîngă porțile păzite de temniceri ale castelului, își înnalță turnulețul cu sfială o biată bisericuță de la sfîrșitul veaculuĭ al XVIII-lea care e biserică parochială, unde slujește un protopop. Mulțămită numaĭ jertfelor făcute de credincioși, în număr de peste o mie de suflete, față de vre-o 3.500 de străinĭ, se lucrează harnic la o nouă biserică în stil bizantin «curat», tot așa de potrivită ca și aceia pe care a înnălțat-o la Sibiiŭ Mitropolia ortodoxă. Nu trebuie să se uite o tipografie, mai mult fără lucru, și o librărie românească, menită să vîndă școlarilor romînĭ cărțile ungurești de care aŭ nevoie.

În fruntea acestor așezăminte diecesane stă un om care se poate intitula episcop, comite roman, asistent al Scaunuluï pontifical, prelat domestic, consilier intim al Împăratuluï, cavaler al ordinuluï Francisc-Iosif. Escelența Sa domnul Ioan Szabó, care-și scrie numele în ortografia sufletuluï său, se simte bine, după douăzecï și șese de anï de păstorire, în acea casă cu două

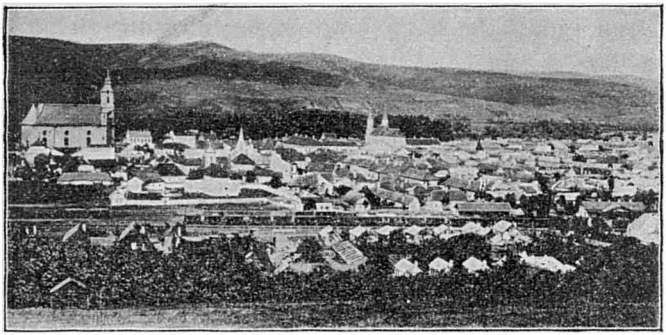

Gherla.

rînduri, cu acea «catedrală» care pute, cu acea archivă care mucezește, cu acea biserică parohială veche, care se dărîmă, cu acea biserică parohială nouă pe care o fac alțiï, cu aceste școli, dintre care una are casă cu chirie, iar cealaltă limbă cu chirie. Clerul său nu-l vede maï nicï-odată, iar credincioșiï nu pomenesc să-l fi putut saluta vre-odată la vre-o serbătoare saŭ la vre-o sfințire de biserică. Pănă și ședințele consisto-

riuluï se țin fără prețioasa presență trupească a arhiereuluï. În schimb, d. Ioan Szabó e cel maï plăcut episcop românesc pe care și-l poate dori orï-ce guvern din Pesta. Urmașul la Gherla al luï Ioan Alexi cel învățat, al luï Ioan Vancea cel energic, al luï Mihail Pavel cel blînd și milostiv e acest bătrîn sumbru și singuratec, fără inimă pentru diecesa sa și pentru neamul său.

II.

Împrejurimile Gherleï.

De jur împrejurul Gherleï sînt numaï sate cu numele ungurești care cuprind numaï Romînï. Pe dealul din fața castelului se înșiră astfel Mintiul Gherleï, Petrihaza, Salatiul, de cealaltă parte mergï la Fizeș, unde sînt maï mulți Ungurï, și la Dicïa unguréscă. Românește sună numaï Țopul, peste deal, și Nicula, între două din înnălțimile rotunzite ce se urmează din a dreaptă.

Aicï la Nicula, ca și la Benediucul stăpînit de președintele Emkeï maghiarisatoare, comitele Kornis, de viță dreaptă românească (Corniș), e una din mănăstirile vechilor timpurï. Plec spre dînsa în trăsura, mînată de un Romîn, a Armeanuluï Covrig, care se scrie Govrik și e maghiarisat ca toată prăsila asiatică din localitate.

In Gherla a fost tîrg astăzï, și pe drumul de țară trec în cară și căruțe sătenï romînï și ungurï, cari aŭ aproape acelașï port cînd se îmbracă în mintene albastre. Dar aï noștri îșï maï toarnă pe cap cîte un căciuloiŭ mare rotund saŭ îșï aruncă pe umerï sumane cu florï roșiï și verzï, ca pe la Cluj, orï altele lungï, negre, asemenea ca ale țeranilor din Moldova. Și vorba lor, cu *ci* în loc de *fi*, cu *o* în loc de *a*, cu atîtea cuvinte dialectale, precum *omăt*, *curechiŭ*, care se zic așa pe tot cursul Someșuluï, apropie această țerănime de cea moldovenească.

Satul Nicula se deapănă mult timp cu casele sale de datină veche, înnălbind supt stuhul maï bine saŭ maï răŭ clădit. Locuitoriï fac cucuruze și fîn, dar uniï aŭ păstrat de la călugăriï de odinioară meșteșugul de a zugrăvi icoane, pe care le vînd apoï prin toate colțurile Ardealuluï, cu un preț mic, care e însă prea mare pentru strașnica lor uriciune. Acest meșteșug se vede și în podoaba săpată și colorată a porților, mult maï rară în Ardeal decît la noï.

Biserica parohială e înnoită, și aceiașï soartă a avut-o și mănăstirea. Cea veche, de lemn, a rămas, ce e dreptul, dar despoiată de icoanele sale de rit grecesc și împodobită în schimb cu tablouri catolice de prăvălie, mîzgălite și sfîșiate. În ea se maï slujește încă la hramurile cele marï, însă anume pentru aceste hramurï de Sîntă-Mărie care adună supt corturï o mare mul-

țime răvărsată din toate unghiurile Ardealuluĭ, s'a zidit, într'un stil apusean, noua și marea mănăstire din față, acum vre-o douăzecĭ de anĭ. Ea păstrează unele cărțĭ maĭ vechĭ și maĭ ales

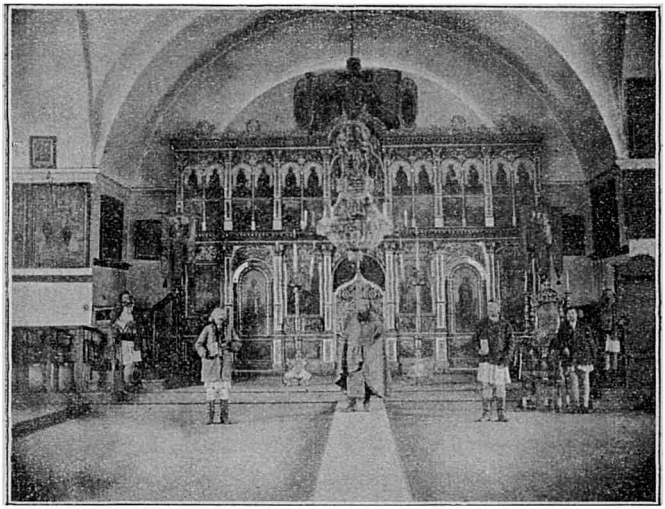

Biserică de sat ardeleană: pe din lăuntru.

icoana făcătoare de minunĭ a Maicĭĭ Domnuluĭ prin care e vestită Nicula, precum dovedește și marele număr de mulțămite în argint, ochĭ, picioare, mînĭ, care se înșiră într'un cadru mare la catapiteazmă.

III.

Spre Dej. Dejul.

După amiazĭ aceiașĭ trăsură ne duce la Dej. Trecem pe lîngă cimitirul «robilor», adecă al osîndiților din cetate, vestit prin mormîntul celuĭ maĭ mare hoț al națiuniĭ ungurești, Rozsa Sándor, apoĭ pe lîngă gropile fără crucĭ, neîngrădite, ale Țigănimiĭ. Limpede, oglindind ca un lac albastrul uneĭ rarĭ zile senine, Someșul-Mic lunecă ușor pe supt sălciĭ către întîlnirea luĭ cu Someșul-Mare, ce vine de la Năsăud și Rodna. Satele se văd numaĭ pe linia de dealurĭ din dreapta, desfășurîndu-șĭ căsuțele țeranilor noștri și curțile boierești.

În această parte de către Carpațiĭ Moldoveĭ s'aŭ maĭ păstrat pădurile, și, după ce drumul spre Ocna Dejuluĭ se rupe înnainte, pe lîngă linia ferată, apucăm, împreună cu cîteva cară de cărbunarĭ mînjițĭ, plinĭ de funingine și de rachiŭ, pe o potecă de pădure încurcată. După dînsa apare Dejul.

E un oraș cu mult maĭ bun decît Gherla. Are clădirĭ maĭ marĭ și maĭ strînse, oteluri pretențioase, cu chelnerĭ cari nu vin, cu chelnerițe care se ceartă, cu musică și ce se maĭ cuvine pentru ofițeriĭ honvezilor. Nu lipsește nicĭ chiar un teatru. În piața largă se ridică turnul înnalt

Pădure din Carpații nordici ai Ardealului.

al uneĭ vechĭ biserică calvine, care represintă trecutul.

Presentul e represintat de vre-o 5.000 de Unguri, foarte patrioți, cari votează cu cea mai mare statornicie pentru Kossuthiști, și de vre-o mie de Evreĭ, cari aŭ în mînile lor tot negoțul: între eĭ descopăr cu bucurie cele d'intăiŭ tipurĭ adevărat galițiene, treĭ tinerĭ palizĭ cu perciunii tremurătorĭ, cari se primblă visătorĭ pe d'innaintea mareluĭ gimnasiu unguresc.

Bisericile noastre se întîmpină chiar la intrarea de spre Gherla a orășeluluĭ. Amîndouă sînt marĭ și curate; nicĭ-una din ele nu e maĭ veche decît 1800. Uniții sînt cu mult maĭ mulți: la un loc avem pănă la 2700 de suflete. Sînt cîțiva avocați romînĭ, cari se arată deosebit de primitorĭ față de mine, și o bancă românească, *Someșana*, face afaceri bune.

IV.

La biserica Vaduluĭ.

În cale, am văzut pe un deal înnalt, lîngă depărtata culme cu treĭ vîrfurĭ a Țibleșuluĭ, colțul de piatră al cetățiĭ Ciceuluĭ. După dealul din dreapta se ascundeaŭ ruinele cetățiĭ Ungurașuluĭ. Peste acele culmĭ plutesc iarăși fantasmele eroice ale trecutuluĭ nostru, Ștefan-cel-Mare și Petru Rareș, Domnĭ deplinĭ și netăgăduiți aĭ

acestuĭ întreg colț de Ardeal. Pentru satele din domeniul întins al cetăților lor, eĭ aŭ clădit la Vad și o biserică mare de piatră pentru episcopul românesc al stăpînirilor de peste munți, și spre acea biserică mă îndrept.

Din cerul senin, pe care maĭ plutesc numaĭ ușoare scame albe, cîteva raze din urmă auresc dealurile de peste Someșul unit. Pe un drum umbrit de seară, supt alte dealurĭ, cu viĭ, cu păduri de stejarĭ maĭ întăiŭ, apoĭ sterpe și golașe, coborîm cursul rîuluĭ. Apa, maĭ largă chiar decît a Murășuluĭ, și totuși foarte adîncă la maluri, se asamănă în liniște și transparență cu a unuĭ lac de munte: icoanele negre ale sălciilor zac încremenite într'însa.

Vizitiul romîn al stăpînuluĭ evreŭ mînă iute pe drumul pietros de de-asupra apeĭ. Trecem prin sătișorul de case maĭ mult ungurești al viilor Dejuluĭ. Orașul s'a pierdut cu totul în vale. Acolo unde-l știŭ că este, două dealurĭ rupte asupra apeĭ sînt al cimitirelor și al tiruluĭ oștiriĭ. Maĭ departe unde sînt căsuțe albe, e satul Urișor.

Locuitoriĭ de acolo sînt în mare parte Romînĭ, cîțiva Unguri, și vre-o *treĭ sute* de Evreĭ, dintre aceĭ cari n'aŭ maĭ putut să încapă în oraș. Eĭ fac meșteșugul de crîșmarĭ, de mijlocitorĭ pentru tot ce dă munca țeranuluĭ. Tot așa e și la Căscăŭ, maĭ departe, și tocmaĭ văd un roșcat de aceștia care s'a trîntit pe margenea șanțuluĭ și-și

face socotelile asupra unor panere cu ouă. Apropierea Maramureșuluĭ, decĭ a Galițieĭ, cu *satele* de Evreĭ, se simte. Peste apă se tot înșiră sate de unde am gonit pe Ungurii cari făceaŭ la început legătura cu Secuimea: Cășceiul, Căpîlnea, Căscăul acela cu Jidaniĭ, Gîlgăul. În cale însă avem numaĭ un singur sat, cu casele puține și rele: Cetanul.

În noaptea presărată cu diamantul clar al stelelor trecem pe la Baștea, un șir de căsuțe răzlețite pe locul unde a fost de sigur o veche cetățuie, și peste vre-un șfert de ceas se perîndează ferestile luminate ale Vaduluĭ și crîșma plină de țeranĭ îngrămădițĭ pe laviți. Încă un sat foarte sărac pentru împrejurările de aicĭ, gonit de «domnĭ» de la ogoare și îngrămădit în acest deal sterp. Abia se poate hrăni un preot, și poate că nicĭ nu se va da un urmaș bătrînuluĭ de optzecĭ și treĭ de anĭ, încremenit de vrîstă în casa parohială.

Tocmaĭ pe vîrful uneĭ culmĭ biserica luĭ Ștefan-cel-Mare înnalță ziduri de o putere neobișnuită într'un cimitir presărat de piatra înnegrită a locuinții de episcop din vremea cînd era aicĭ, spune o țerancă, «loc de Scaun». Coperemîntul e căzut, bolta de de-asupra naosuluĭ s'a prăbușit, și oameniĭ aŭ întins de-asupra un cer de cărămidă și un coperemînt noŭ, de șindrilă. În locul turnuluĭ căzut eĭ aŭ făcut altul, de lemn, de-asupra unuĭ pridvor grosolan, în zidul căruia aflu și o

Ştefan-cel-Mare.

piatră romană. Dar din biserica veche a rămas tot ce era de căpetenie.

O ușă foarte mare, cu cadrul de arce sfărîmate, duce în tinda largă, în înnălțimile căreia se maï văd capetele nervurilor sfărîmate. Un cadru pătrat cu liniï împleticite împodobește poarta ce duce în naos. Aicï absidele stranelor se rotunjesc după datina răsăriteană, moldovenească. Iar altarul, despărțit printr'o catepeteazmă de zid și clădit pentagonal, are și osatura luï gotică în bolta de sus. Tinda deschide numaï la dreapta o fereastă gotică mare, frumos înflorită; la naos sînt două maï înguste, cu margenile pătrate, una de-o parte, două de cealaltă. Iar în altar, pe lîngă marea deschizătură cu florï gotice din dreapta, maï este în fund, ca la Feleac, și o ferestuică pe care o străbate o ramură scurtă de piatră săpată. De sigur un măreț monument al puteriï și culturiï noastre pe acest pămînt ardelenesc supus jumătate de veac, în vremurile noastre eroice, Domnilor Moldoveï!

Sătenii nu știŭ, altfel, nimic despre acest stăpîn și părinte al strămoșilor. Auzindu-mă vorbind de dînsul, cocișul, om de la oraș, cu carte, mă întreabă cu iertăciune, dacă acest Ștefancel-Mare și Sfînt n'a fost Szent-István Király însuși, Sfîntul Ștefan Craiŭ al Ungurilor!

Trecem acum Someșul larg pe un pod umblător, lîngă o moară ce vîjie. Podarul, pe care

n'am cu ce-l plăti fiindcă nu poate schimba, se lasă liniştit în cinstea noastră. Căruţa luĭ piere răpede în urmă, şi în recea strălucire a stelelor multe luăm drumul de întors cel bun, dar lung, pe la Căscăul Jidanilor, unde luminĭ de pradă scînteie după perdelele roşiĭ pe care le iubeşte acest neam.

V.

Cetatea Ciceuluĭ.

Marţea e zi de tîrg, de «mărturie», cum se zice aicĭ, la Dej. Pe malul Someşuluĭ e o mare îngrămădeală de cară, sătenĭ din împrejurimĭ, purtînd sumanul sur, cu podoabe albastru-deschis la mînecĭ, la gît şi pe margenĭ, femeĭ în polcuţe şi fuste saŭ, cele de la munte, în catrinţe înguste, roşiĭ, colindă stradele şi cutreeră piaţa. Pretutindenĭ, Jidovimea se frămîntă, cu halaturile şi perciunĭ în vînt, într'un mare freamăt de lăcomie. Astăzĭ maĭ mult decît orĭcînd eĭ sînt stăpînĭĭ în acest Dej unde aŭ toate cîrciumele, toate brutăriile, toate măcelăriile, unde eĭ sînt croitorĭĭ şi cizmarĭĭ şi orĭce alta decît doar preoţiĭ de la bisericile atîtor confesiĭ. Precupeţia lor predomneşte asupra orĭcăreĭ ramurĭ a vieţiĭ.

Dincolo de podul peste rîŭ, trăsura cunoscătoruluĭ faptelor luĭ Szent-István Király se în-

fundă în această vale de lîngă Someșul Mic, care vine în șerpuirï marï, ascunse, de la izvoarele luï depărtate.

Satul Cujdrioara, de Romînï și Unguri, ceï d'intăiŭ în creșterea lor obișnuită, înșiră mult timp casele luï locuite de oamenï cu stare. Pe dealul din dreapta, către care duc cărărï și drumurï, se desfășură Mănăștiurul, maï numaï românesc astăzï, dar numit după vre-o mănăstire, poate de legea noastră, care s'a dărîmat, apoï Sîn-Marghita, trecută și ea aproape în stăpînirea noastră, Arpașteul, în numele căruia, cum îl spun eï: Arpastó, Ungurii cărturarï vreaŭ să recunoască expresia plină de înțeles: «lac de orz», și la capăt, Măluțul. Aicï noï am biruit pe toată linia.

În cale ni stă Mihăieștiï, unul din satele domeniuluï aceleï cetățï Ciceul pe care o căutăm. În el staŭ urmașiï unuï Mihail, răsplătit cu pămînt pentru cine știe ce fapte, precum la Giurgeștï și Negrileștï maï încolo, supt cetate, se află pănă astăzï urmașiï unuï Giurgiŭ saŭ Mihaï cari s'aŭ deosebit prin slujbe, uitate azï, pentru Domnia moldovenească a luï Ștefan-Vodă și Petru Rareș.

Drumul cel drept la Ciceŭ merge la stînga, prin cea maï lungă uliță a Mihăieștilor, pe lîngă valea mărgenită cu sălciï. Este o biserică, undeva, dar cea calvină, însemnată cu o biată măciucuță strîmbă de tinichea albă, îți atrage de la

început privirile. Are o poartă de intrare, astăzĭ astupată, în fața sprijinită pe stîlpĭ, apoĭ o ușă laterală, în dreapta, cu arce sfărîmate, și în sfîrșit ferestĭ gotice. De și cărțile latinești, păstrate într'o firidă, dovedesc că bisericuța fără turn a fost catolică de pe la 1610 până departe în veacul al XVIII-lea, felul de lucru și de împărțire ar așeza-o în vremea Domnilor moldoveni, cari ar fi făcut aicĭ în mic ceia ce aŭ făcut în mare la Vad, Scaunul de episcopie.

Femeile de la biserică, foarte murdare, în brațe cu copiĭ golașĭ, cari țipă strașnic, încep a vorbi ungurește, apoĭ se daŭ la brazdă și se rostesc foarte bine în limba noastră. Un biet om în zdrențe ni iese înnainte. Întrebat dacă e Romîn, spune că nu, e Ungur (cu oarecare mîndrie).

— Și Ungur eștĭ de mult?

— De mult, că nu m'am schimbat nicĭ-odată.

— Popă aveți?

— Nu.

— De ce nu vă duceți la biserica românească?

— Mi-ĭ că m'or da afară.

Ungurește știe mult maĭ puțin decît românește, ca și în alte coloniĭ nouă, precum e și acea din jos, de la Ludoșul Murășuluĭ, de Secuĭ veniți să ne maghiariseze și cari se romanisează. Cu toată școala de Stat, tinerĭĭ nu știŭ de loc ungurește. În curînd orĭce urmă de tradiție istorică se va fi pierdut aice. Aceasta s'ar fi întîmplat și maĭ de demult, dacă n'ar fi stăpînit în acest

comitat strașnicul Bánffy și dacă spiritul administrației luĭ n'ar dăinui încă și până acuma. Dar mersul firesc al lucrurilor e așa de puternic, încît se întîmplă că omul Cîrmuiriĭ, venit pentru a întări spiritul național între Unguri de-aceia cari nu maĭ știŭ ungurește, pleacă desnădăjduit, cu mînile înnălțate spre cer, neputîndu-se înțelege cu ceĭ de neamul luĭ.

Tot prin valea aceasta îngustă cu drumul răŭ mergem înnainte până la Leleștĭ. Și acesta e unul din vechile sate ale Domnilor Moldoveĭ, purcezînd de la vre-o danie de pămînt. Acum vre-o șeptezecĭ de anĭ, «domnul» unguresc apăsa însă cu sarcinĭ prea grele, și o parte dintre aĭ noștri și-aŭ luat decĭ lumea în cap. În locul lor aŭ fost aduși decĭ Rutenĭ din Maramureș. Și astăzĭ îți răsar, la porți, la ferești, în largile cerdace de lemn de la cîte o casă cu două rînduri, prelungile fețe albe cu ochiĭ limpezĭ de lumină aĭ Slavilor domolĭ și supuși. Cine însă ar vorbi rusește cu ceĭ maĭ tinerĭ, ar vorbi degeaba, fiindcă afară de bătrîniĭ ceĭ maĭ bătrînĭ ceĭlalți locuitorĭ se sfiesc a vorbi limba părinților și străbunilor lor. Se întîmplă ca la întrebarea rusească copiiĭ să răspundă românește. Odată maĭ era o despărțire între cele două neamurĭ prin amintirea că unĭĭ veniseră de prin alte locurĭ pentru a lua pînea celorlalți : Romînĭĭ ziceaŭ Rușilor, în batjocură, «veniți», și

«adunaţĭ», şi de năcaz aceştia aduseseră odată, naiv şi fără să maĭ întrebe pe nimenĭ, un popă al lor deosebit, din Muncaciŭ, care a trebuit să plece. De atuncĭ e numaĭ un preot, numaĭ o lege, şi căsătoriile între uniĭ şi alţiĭ pregătesc o singură viaţă românească. Şi în alte două sate ca acestea, Ruşiĭ maramureşenĭ s'aŭ pierdut în acelaşĭ fel, dîndu-ni oamenĭ muncitorĭ, blînzĭ şi frumoşĭ.

De la Mihăieştĭ merge drumul la Ciceŭ, a căruĭ stîncă ascuţită, lîngă o movilă rotundă de pietre se deosebeşte de departe, din mijlocul înnălţimilor învălurate pe care le acopăr pădurile. Am un tovarăş de drum, pe avocatul Chereches din Dej, iar drept călăuză ni slujeşte un biet orbeţ din Leleştĭ, care ştie binişor drumurile pe care nu le vede decît sucindu-şĭ ochiĭ în cap, în chipul cel maĭ ciudat.

La margenea satuluĭ, poienile verzĭ pe care sînt risipite oile uneĭ turme sărace; un cioban năcăjit, tăcut, cum sînt maĭ toţĭ sătenii din aceste părţi, abia-şĭ dă osteneală să întereascâ dulăul care se aruncă la noĭ. Un deal ţepiş se urcă din greŭ. După aceasta, de-a lungul culmiĭ, e numaĭ, timp de aproape un ceas, o lungă potecă de pădure. Frunze moarte, aşternute în straturĭ dese, amorţesc paşiĭ; pănă şi ţarcele guralive aŭ tăcut în desişurĭ, de unde vin numaĭ foşniri şi sunete nelămurite. Stejariĭ tinerĭ s'aŭ

înveșmîntat în galbenul bolnav, în roșul de sînge al toamneï care despoaie. Din cerul care și-a strîns răpede noriï într'un greoiŭ veșmînt cenușiŭ, cad picăturï rare, micï, recï.

Un luminiș deschis pe neașteptate, pe cînd maï departe atîrnă pe costișe alte zdrențe de aur și de purpură, arată stînca luï Ștefan și luï Rareș. O floare de piatră roșietică răsare din mijlocul unor dărîmăturï cenușiï de marï bolovanï sălbatecï, cari se risipesc învălmășiți pănă foarte departe, prin mărăcinï, prin scursorï de ape, pănă la poiana unde pasc vitele albe și pănă la drumul galben care întortochiat aleargă către satul Corabia-Ciceuluï. Pe culme sus un bastion sur face una cu piatra pe care nu se sprijină atîta, pe cît o urmează maï departe, prins cu legăturï de vechiŭ ciment ca oțelul. Copacï mărunțï se frîng sus între lespezile dislocate.

Staï și te uiți, și abia-ți vine să crezï că la acea înnălțime și în acea strașnică singurătate s'a putut ținea pază, că acolo s'aŭ purtat lupte și că în acel loc, așa de mic și de pustiŭ, s'a putut desfășura un act duios dintr'o mare tragedie. Aicï la Ciceul dăruit de Matiaș Craiul luï Ștefan-cel-Mare aŭ venit să se oploșească în acel an 1538, care a văzut pe marele Sultan Soliman răpezindu-se asupra Moldoveï, Doamna Elena a luï Petru-Vodă, cu fiiï eï nevrîstnicï, cu cîțiva credincioși și ostași. Aicï a plîns fiica mîndră a Despoților sîrbï lacrimï amare cu gîn-

dul la soțul ce se luptă cu moartea. Apoĭ, cînd el găsi cărarea de fugă, Rareș însușĭ alergă lîngă aĭ săĭ, și în lungĭ zile de așteptare dureroasă a privit Voevodul pribeag, de pe înnălțimea stînciĭ sale, la marile păduri de stejarĭ bătrînĭ care ascundeaŭ satele, la liniile întreite, împătrite ale dealurilor trase în zare și la depărtatele culmĭ carpatine, dincolo de care-ĭ stătea Domnia, moștenirea, țara. Aicĭ aŭ sosit Ungurii ca să-l vînză și de aicĭ a fugit el la Constantinopol pentru a-șĭ meșteșugi de la Turcĭ iertarea și aducerea în Scaun.

Pe atuncĭ un drum șerpuitor ducea pănă sus, pe lîngă o fîntînă din care se maĭ văd și acuma părțĭ sfărîmate. Pe acolo puteaŭ merge călărețiĭ, rădvanele, tunurile chiar. Dar în timpurĭ maĭ rele, pe la 1550, cetatea a fost dărîmată de stăpînitoriĭ Ardealuluĭ, cari nu poftiaŭ să maĭ vadă în cuib din munțiĭ lor un astfel de vultur. Ce nu s'a stricat atuncea, a perit în zilele noastre prin munca țeranilor cari desfac pietre de moară pe care le încarcă și le vînd pănă foarte departe în Ardeal. Eĭ aŭ scobit și sfîrtecat tot «muntele Țițeĭ», tot acest Ciceŭ cu numele întipărit de Unguri. Bastionul însușĭ, săpat supt picioare, era să cadă, și din peștera adîncă, deschisă drept supt dînsul, privesc și eŭ la privelișteа vechiuluĭ Voevod și simt cum se trezește în inima mea durerea luĭ, cînd, ca și aceluia, îmĭ

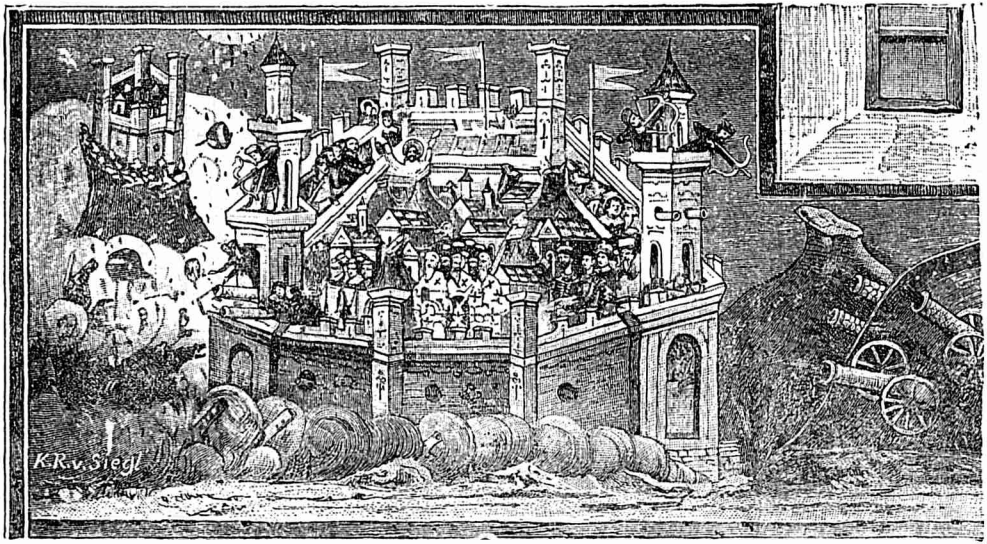

Luptă veche, după o zugrăveală de biserică.

cîntă de jalea neamuluĭ frunzele dese ale codruluĭ de stejarĭ.

Ne întoarcem prin Corabia, mare sat de case revărsate, cu ulicioarele înnăsprite de prundiș și înflorite cu bolovanĭ. Proprietarul Tarnița, un bun și harnic Romîn, e și stăpînul exploatării de piatră din muntele Ciceuluĭ. Aflu la el, între cărțĭ ungurești, de istorie, poesiile luĭ Eminescu și «Parasiții» luĭ Delavrancea.

Biserica din satul de supt Cetate e cu totul nouă și nu cuprinde măcar rămășițe din aceia pe care a înlocuit-o. Preotul tînăr e însurat cu o Unguroaică, care a trecut însă la legea și la limba noastră. Asemenea însoțirĭ sînt foarte rare în clerul nostru ardelean.

Trăsura d-luĭ Tarnița, mînată cu cel maĭ bun meșteșug de un băietan de șeĭsprezece anĭ, care nu arată să aibă maĭ mult de treĭsprezece, face minunĭ de echilibristică prin cel maĭ frumos drum prăpăstuit, între frunzișurĭ pătate de toamnă, ca să ne ducă înnapoĭ la Leleștĭ, unde ajungem cu ploaie tare.

*

La întors ne abatem pentru a vedea tîrgușorul Răteaguluĭ, după care s'a numit «Reteganul» acel Ioan Pop, învățător al satuluĭ, care a strîns una din cele maĭ frumoase comorĭ de cîntece și poveștĭ care s'a găsit în mînele cuiva dintre

Romînĭ. Felinare rarĭ răsar în noapte; casele și-aŭ aprins maĭ toate luminile în ferestĭ.

La dreapta cum intri, mi se arată casa luĭ Reteganul, unde staŭ acuma, maĭ mult în sărăcie, aĭ săĭ. În piață, pe lîngă o biserică a catolicilor, se văd multe cîrciume, și înnaintea lor băciuiesc sătenĭ încălziți de vinars, pe cînd alțiĭ, înnăuntru, izbesc cărțile de masă. În Reteag sînt Romînĭ, dar și mulți Evreĭ, dintre cari ceĭ maĭ tinerĭ pîndesc și acuma pe trecătorĭ și se uită obraznic la dînșiĭ. Un michiduț perciunat de aceștia-mĭ vorbește o românească fără greș, — ca maĭ toți Jidanii din Ardeal, de alminterea, cari aŭ în perfecție și accentul dialectal țerănesc. O sinagogă răsare dintre casele maĭ încăpătoare, cu ferestile maĭ largĭ, care adăpostesc pe aceștĭ distrugătorĭ înceți, dar siguri aĭ bunelor neamurĭ creștine.

CARTEA A XIV-A.

ȚINUTUL BISTRIȚEĬ.

I.

De la Dej la Beclean.

Trenul duce spre Bistrița prin valea Someșuluĭ Mare, care scînteie une orĭ în marginea drumuluĭ. În sus nu se văd sate, pe cînd la dreapta ele se desfășură pe muchea lunguluĭ șir de dealurĭ. Recunosc casele Cujdrioareĭ întinse, grămădirea de coperișurĭ a Răteaguluĭ, unde castelul de stăpînire ungurească, părăsit în toată noutatea luĭ de nobiliĭ cari l-aŭ clădit, iese la iveală dintre copaciĭ parculuĭ. Maĭ încolo, e o stație scurtă la Cristurul Ciceuluĭ. Satul Uriĭ-de-sus, ce se ivește în acelașĭ șir, poartă pînă astăzĭ stema Moldoveĭ, mîndrul bour înstelat, pe piatra zidurilor sale. Căcĭ de aicĭ înnainte străbătem numaĭ locurile de luptă și stăpînire ale vechilor Voevozĭ din Suceava, șuvița de Ardeal smulsă de dînșiĭ și alipită la munțiĭ noștri.

Ne oprim la Beclean. Numele tîrguluĭ vine de la familia Bethlen, care și-a avut din vechĭ

Scaunul aice. Castelul, care nu e înnoit și prefăcut, se întîmpină cum intri, cu frumosul său parc vechiŭ. Locuiește acolo comitesa văduvă Bethlen, o fiică a ramurii maghiarisate dintre Mocionești.

Plouă și tot drumul e numaĭ de băltoace (aicĭ se zice *tină* la noroiul cel cleios, pe cînd cel supțire se numește *glod*). Prin stropiĭ lor ne poartă un birjar cu perciunĭ, caftan și pălărie pleoștită: acest Evreŭ vorbește limba noastră foarte bine, cu accent țerănesc puternic și plăcut. Îșĭ mînă iute caiĭ, se întrece în tot felul de îndatoririĭ și la urmă cere, și capătă, un florin pentru cîteva învîrtiturĭ de roată. De aĭ luĭ sînt foarte mulțĭ și în acest tîrgușor, înzestrat cu o sinagogă mare.

Ceĭlalțĭ locuitorĭ sînt funcționarĭ ungurĭ, cari se țin la o parte, foarte desprețuitorĭ, și un mare număr de Romînĭ. Aĭ noștri sînt plugarĭ, «economĭ», dar tot Romîn e și medicul de cerc, un frate al răposatuluĭ scriitor de romane Tit Chitul: acest dregător al Statuluĭ dușman e foarte respectuos de datoriile sale și, la rugămintea mea de a-mĭ împrumuta trăsura luĭ închisă, răspunde hotărît că are o asemenea trăsură, dar o are — pentru dînsul.

În Beclean stă și un protopop romîn, de legea unită. Biserica luĭ are înfățișarea veche, dar în cărțile eĭ nu e nimic maĭ depărtat decît sfîrșitul veaculuĭ al XVIII-lea. Odată a fost însă pe locul

eĭ vre-o biserică de lemn, căcĭ rostul românesc în Beclean e foarte vechiŭ, cu tot numele străin, nobiliar al localităţiĭ.

După multe străduinţe am norocul să găsesc o trăsură cu «cobără» saŭ cu coperiş, care mă va duce la Năsăud. Pănă la plecare, mă adăpostesc în casa învăţătoruluĭ pensionat Simion Moldovan, care vrea să mă primească.

II.

De la Beclean la Năsăud.

Calea porneşte printre dealurĭ înnalte, golaşe. Apa Şieuluĭ, pe care o atingem după o cotitură, curge, într'o largă trîmbă gălbuie, către Someş, liniştită, fără maluri, fără straja obişnuită a răchiţilor. Caiĭ trec printr'însa fără greutate.

Pe cellalt mal, străbatem satul Cociŭ, locuit de Romînĭ. Tot numaĭ Romînĭ sînt şi în adunătura de case, cu înnalte acoperişurĭ de lemn negru, care urmează : aĭ noştri îĭ zic Mogoşul-Mort, un nume care ar părea ciudat, dacă nu şi-ar găsi lămurirea în acela de Magasmart, al Ungurilor, care înseamnă ceva cu înţeles : «Malul-Înnalt». Ceia ce dovedeşte că şi de aicĭ am scos cîndva pe întăiĭ locuitorĭ, de neam străin. Maĭ departe e Gireag, (Vireag) care poate să-şĭ fi primit numele dintru început de la aĭ noştri.

Înnaintea Someşuluĭ, ne oprim la marele sat

al Nimigeĭ Ungureștĭ. Aicĭ sînt patru felurĭ de locuitorĭ: Secuĭ vechĭ, Romînĭ, Unguri noĭ, colonisațĭ de maĭ puțin timp, și mulțĭ Evreĭ, (două sute față de o mie de creștinĭ!) Cele patru națiĭ s'ar fi înțelegînd foarte bine, după spusa unuĭ locuitor, care mă asigură că toțĭ de o potrivă sînt «oamenĭ bunĭ». În deosebirea limbilor, s'a impus ca mijloc de înțelegere firesc limba noastră, pe care orĭce sătean o vorbește cu ușurință, și chiar cu plăcere. Aĭ noștri nu știŭ de loc ungurește, cu toate că sînt maĭ puținĭ de 400 față de 700. Dar un flăcăŭ de Ungur care ajută la trăsură nu se poate deosebi decît după față, port și cunoașterea aceleĭ limbĭ a Statuluĭ dintre veciniĭ și prieteniĭ săĭ romînĭ. Aceștia simt lucrul, și unul mi-o spune cu oarecare mîndrie: «Aicĭ pe Ungur nu-l poțĭ cunoaște după graiŭ». Coloniștiĭ ceĭ noĭ nu se împotrivesc maĭ mult decît ceĭ vechĭ curentuluĭ învingător.

Peste apa foarte lată a Someșuluĭ care curge liniștit printre ramurĭ de sălciĭ, întortochindu-se leneș, e întins un pod de lemn, ale căruĭ scînduri de brad putrede sînt pline de gropĭ. Trăsura trebuie dusă cu o deosebită îngrijire. Se vor pune în loc scînduri de stejar, dar antreprenorul evreŭ nu se prea grăbește, pe cînd caiĭ sătenilor întîrziațĭ își frîng picioarele prin găurĭ.

A înnoptat acuma cu totul. «Jumătatea de ceas»

până la Năsăud, de care ni se vorbise la pod, se întinde până la un ceas, până la două ceasuri în ploaie și întunerec, pe cînd vîntul rece azvîrle valuri de aier umed. La dreapta, lîngă păduri, sînt presărate luminile celeilalte Nimige, a Romînilor, numai a lor (500 la număr), și — a vre-o sută cinzeci de Jidani. Casele din Mocod se înșiră pe laturile drumului. Mai este încă drum până la Salva, de la care nu se vede biserica destul de veche, mi se spune, ca una ce ar fi avut o inscripție slavonă, stricată astăzi. Și un sat și cellalt sînt grănițerești, precum de grăniceri se ține și Năsăudul.

Un mare pod vechiu, ca acela din Turda, cu multe grinzi răsunătoare și cu un coperiș încurcat și greoiu, trece rîul Salva, care și el se varsă în Someș. Dincolo de această trecătoare, se descopăr însfîrșit luminile Năsăudului[1], care se vedea de departe printr'o ușoară geană roșie.

III.

Năsăudul.

Un drum lat desparte căsuțe care răsar din noroiu și din bălți îmbielșugate. După cîtva timp roatele sună apoi pe prund, și clădiri mai măricele se zăresc în noapte. Iată și o foarte

[1] Accentul cade pe al doilea *ă*.

mare piață pătrată pe care se desfac în fund turlele uneĭ biericĭ impunătoare. Lîngă dînsa e o clădire cu două rînduriĭ, care samănă a școală. Să fie acesta gimnasiul care dă o însemnătate tîrgușoruluĭ românesc de pe Someș? Nu, e numaĭ «școala de Stat» străină.

În piață caut un han, acela de care se ține trăsura care m'a adus. Dar odăile sînt date la ingineriĭ cari fac studiĭ pentru drumul de fier, ce va înnainta pănă aicĭ de hatîrul pădurilor care vor fi tăiate în curînd. La al doilea han am tot așa de puțin noroc: aicĭ se repară, și cele două odăițe sînt iarășĭ date la ingineriĭ. Un profesor, la care alerg deznădăjduit și amorțit de frig, n'are unde primi. Naufragiațiĭ sînt primițĭ în sfîrșit în odaia de oaspețĭ a gimnasiuluĭ.

Acesta e cel maĭ frumos din cîte le aŭ Romînĭĭ de peste munțĭ. Clădit în 1888 după planurĭ cumințĭ și cumpătate, care nu sînt lipsite de frumusețĭ, el cuprinde sălĭ de clasă, de desemn, de musică, de bibliotecă, de museŭ, de experiențe și odăĭ pentru direcție. E bine împrejmuit și are și o grădiniță în față. Întreținerea e cît se poate de bună. Biblioteca nu duce lipsă decît de cărțile românești maĭ nouă.

Gimnasiul spațios ca și luminoasa biserică, ce înlocuiește o alta arsă prin 1840, s'aŭ făcut din baniĭ celor patruzecĭ și patru de comune grănițărești. Pe la jumătatea veaculuĭ al XVIII-lea, supt Maria-Teresia, generalul Buccow, coman-

dant al Ardealuluĭ, a dat paza hotaruluĭ unor regimente de sătenĭ, maĭ mult Romînĭ, cari, exercitîndu-se la arme şi ţinîndu-se totdeauna gata

Port din Ţinutul Bistriţeĭ.

de luptă, nu-şĭ părăsiaŭ pentru aceasta grija cîmpuluĭ. Instituţia a fost desfiinţată după 1800, şi din ea n'aŭ rămas la Năsăud decît steagul ciuruit de gloanţe şi cîte o tablă amintitoare,

în biserica nouă. Dar averea grănicerilor s'a păstrat, și vechea răsplată a vitejieĭ țeranilor noștri slujește astăzĭ la înnălțarea de asemenea bisericĭ și la susținerea uneĭ școlĭ ca aceasta, în care învață în mare parte urmașĭ de-aĭ oștenilor Împărăteseĭ.

Statul unguresc a căutat neapărat să se amestece în mînuirea acestor fonduri, pe care le controlează în întrebuințarea și administrarea lor. Dăunăzĭ, el a căutat să stoarcă burse, stipendiĭ pentru puiĭ de Armenĭ, de Unguri, cari se nasc prin comunele grănicerești, de la Zîrnești Birseĭ până la acest capăt al Năsăudului. Asupra gimnasiului el pîndește cu un ochiŭ răŭ și lacom. Pentru a întîmpina primejdia de nimicire, profesoriĭ s'aŭ învoit a pune firmă ungurească școliĭ lor, a bate în cuie chipul luĭ Berzeviczy, a tipări în două limbĭ anuariul lor în care se pomenesc cu sfințenie visitele «magnificului» domn inspector regesc. Fie ca aceste concesiĭ să ajungă și în viitor! Asupra moralului și simțiriĭ școlarilor ele n'aŭ nicĭ-o înrîurire.

E tîrg la Năsăud, și pe largile ulițe tinoase trec sătenĭĭ cu pălăria mare și cizmele lungĭ, femeile cu catrințe *portocaliĭ* saŭ *trandafiriĭ*, de multe orĭ foarte frumoase. E o rasă de oamenĭ tare, cu liniile alese și cu deșteptăciune în față. Din neamul lor, dintre urmașiĭ popilor din Hîrdăŭ, de-asupra Năsăudului, a răsărit pentru tot

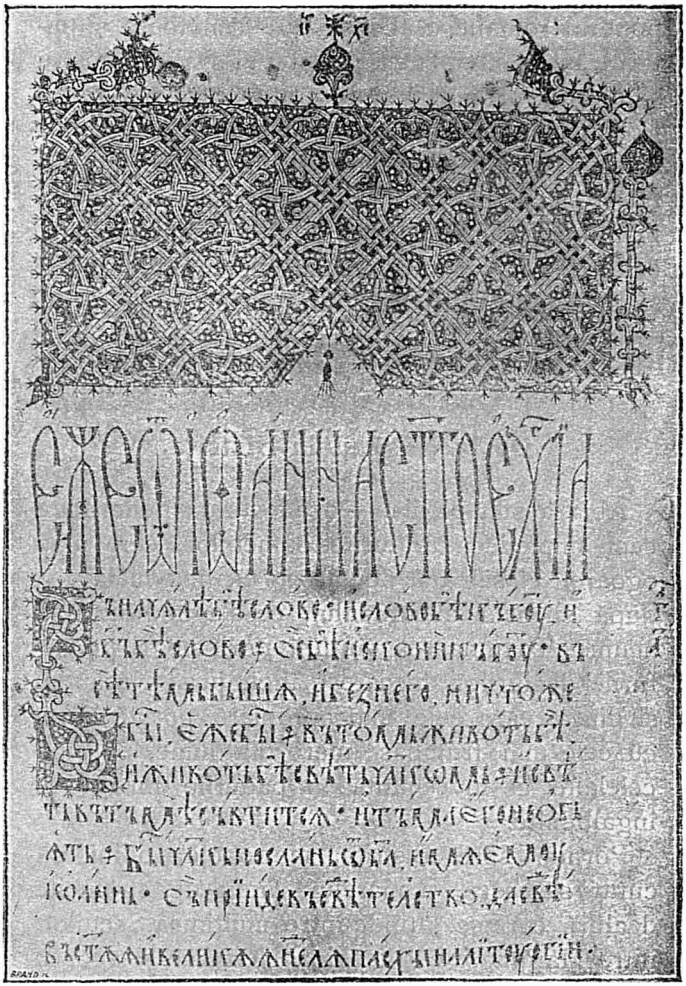

Foaie dintr'un manuscript moldovenesc din veacul al XV-lea.

poporul românesc acea natură sănătoasă și puternică de mare poet, de meșter al graiului nostru și al tuturor felurilor de cîntec care e George Coșbuc, mlădiță a trunchiului grăniceresc. La Năsăud toți îl privesc până acum ca pe un frate, și printre vechile manuscrise ardelene și maramureșene se păstrează, tot cu atîta îngrijire, cele d'intăiu caiete de școală ale copiluluĭ menit să stea în fruntea literaturiĭ noastre.

IV.

De la Năsăud la Bistrița.

Abia a stat ploaia, — o adevărată nenorocire căcĭ împiedecă arăturile oamenilor, cari n'aŭ ogoare, ci semănă, cum zic eĭ, în «mălăiște» după strînsul cucuruzuluĭ, ce s'a mîntuit abia acuma. Toamna rea vîntură noriĭ negri pe vîrfurile dealurilor de care e încunjurat Năsăudul și dintre care cele maĭ apropiate poartă livezĭ cu cele maĭ frumoase mere din lume, pe cînd celelalte se înveșmîntă în pădurile înroșite și îngălbenite.

Pornim spre Bistrița, metropola, odinioară curat săsească, a mareluĭ Ținut de strălucite dealurĭ, care se întinde între mulțimea Secuilor, între Maramureș, Bucovina Nemților și vechea noastră Moldovă.

La ieșirea dintre căsuțele rar sămănate ale Năsăudului treĭ sate se văd supt marile dealurĭ pătate de frig. La stînga e grămăgioara albă a Liușcăĭ, cu totul românești, la stînga se zărește turnul bisericiĭ românești de la Răbrișoara, iar unde se văd cîteva locuințe între pomĭ, e Întradamul Evreilor.

Someșul e aicĭ de o măreață lărgime, dar fără mișcare și frumusețĭ, cărîndu-și necontenit ape galbene supt crengile copacilor de apă. Podul care-l acopere e încă una din acele vechĭ hardughiĭ de lemn prin care caiĭ trec la pas făcînd să răsune adîncimile coperișuluĭ țuguiat, în care zace întunerecul.

Întradamul evreesc e maĭ mult o mahalà de peste Someș a Năsăuduluĭ, care, dacă ar fi fost în stare să se întindă, l-ar fi unit de mult cu sine. Sînt tot case țerănești, făcute ca la noĭ, din bîrne pe care le acopere o țesătură de șindrilă groasă care se îndeplinește cu lut și se văruiește. Vezĭ prispe, cerdace, coperișurĭ ascuțite, de șindrilă neagră. Dar pe strade nu te întîmpină copilașiĭ zburdînd, la ferestĭ nu descoperĭ capul cercetător al codaneĭ, nicĭ un sătean în haine albe nu deretică prin jurul caseĭ în dimineața friguroasă. Nu sînt nicĭ coșare, nicĭ clăĭ de fîn, nicĭ grămezĭ de cocenĭ în curțile micĭ, pustiĭ, unde nu zburătăcește nicĭ-o cobaie. Porciĭ greoĭ nu scurmă nicăirĭ prin gunoaie. Dar la fiecare ferestuică este cîte ceva:

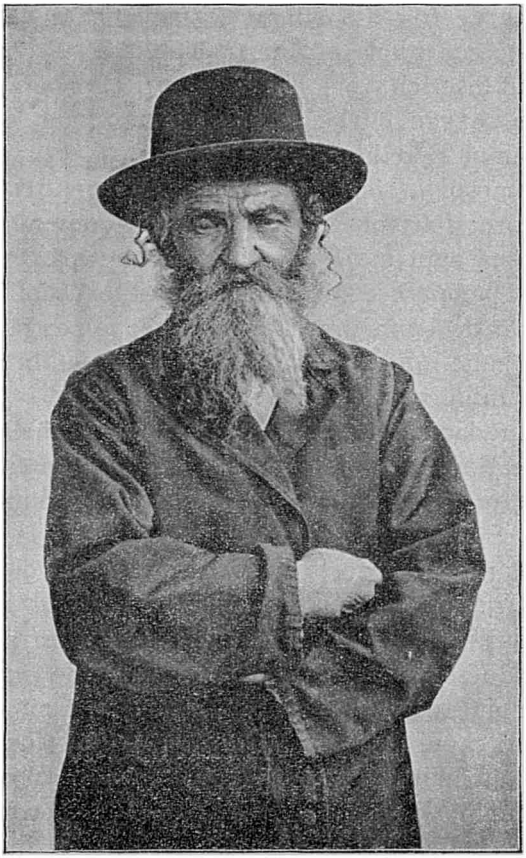

Un țeran» din Întradam.

la una, sticla de rachiŭ, la alta, unelte de casă, iar la cele maĭ proaste măcar cîte un borcănaș cu cofeturĭ văpsite. Prin tină, calcă solemn copiĭ serioșĭ, cu lungĭ perciunĭ de gravitate, carĭ te privesc cu ochiĭ de cercetare aĭ unor vînătorĭ de oamenĭ din naștere. Vre-o douăzecĭ de Romînĭ se ascund cu totul în dosul celor vre-o treĭ sute de «țeranĭ» cu perciunĭ.

În locul turnuluĭ alb al bisericiĭ, Întradamul, care va fi avînd undeva o șură pentru slujba Vechiuluĭ Testament, înfățișează cu mîndrie o școală primară de Stat. Acolo se dă tinerelor vlăstare ale Jidovimiĭ singurul lucru care li lipsește încă pentru a înjuga pe toate celelalte neamurĭ: patriotismul maghiar.

Noĭ avem maĭ departe, în strîmtoarea de dealurĭ care unește cursul Someșuluĭ cu al lunguluĭ rîŭ Bistrița, sătuceanul Prislopuluĭ, micuț și sărac (nicĭ zece Evreĭ). De la dînsul înnainte se intră în Săsime, care ne petrece apoĭ pănă la cetatea înnălțată și apărată de dînsa.

Cepanul, cel d'intăiŭ sat, are zidirĭ frumoase, înșirate la linie, cu părețiĭ împodobițĭ, purtînd sentințe în versurĭ, oale cu florĭ, roate cu raze făcute din tencuială și văpsite. E o pustietate desăvîrșită; bărbațiĭ s'aŭ dus la tîrgul Năsăuduluĭ, femeile, care se tem de frig mult maĭ mult decît ale noastre, nu cutează a ieși din

marile cămărĭ încălzite [1]. În Dumitra-Mare, ce urmează peste puțin [2], gospodăriile sînt maĭ risipite: ele înfățișează clădirĭ trainice de marĭ bolovanĭ din munte, dațĭ cu var saŭ acoperițĭ numaĭ cu tencuială. Pe o înnălțime se vede turnul negru și o biserică gotică, reparată și înnălbită de curînd. Satul, maĭ risipit decît cellalt și cu mult maĭ îngrijit decît cele din părțile Brașovuluĭ, Sibiiuluĭ, ale Tîrnavelor, are maĭ multă viață. La fîntînă, la cîrciumă, pe drumurile care sînt numaĭ o apă murdară, băltăcăiesc Sașiĭ cu cizme marĭ și pălării late, cu mintenele albastre strînse pe trup; femeile poartă pe cap legăturĭ de tulpane cu florĭ; ele se înveșmîntă în stofe de tîrg — căcĭ și aicĭ Săsoaica nu știe și nu vrea să țese ca Romînca și chiar ca Unguroaica de pe unele locurĭ care a învățat de la ale noastre acest meșteșug; rochia scurtă peste cizme poartă pe dînsa un șorț în colorĭ viĭ, dar fără gust. Tot oamenĭ marĭ, puternicĭ, mîndri, cari nu salută saŭ duc abia un deget la pălărie, — într'un cuvînt «domnoșĭ», cum se zice pe aicĭ.

Eĭ staŭ maĭ bine decît frațiĭ lor de la Miazăzĭ, cu cari de alminterea nu se pot înțelege în acelaș dialect săsesc, ci trebuie să vorbească între eĭ românește. Față de Romînĭ eĭ aŭ paza cea maĭ aspră și nu-ĭ lasă să pătrundă în aceste două

[1]. Aicĭ vom fi 100 la 800 de Sașĭ.
[2]. Aicĭ 120 la 2.500.

mari și bogate sate ale lor; abia dacă sînt cîțiva păstori de vite, dar în poienile pădurii am văzut și cîte un Sas păzindu-le, cu toată nobleța neamului. Prin alte locuri din Ținut, prevederea fricoasă merge așa de departe, încît familia săsească nu-și ține sluga de Romîn doi ani de zile, terminul după care el se poate așeza în sat, spărgînd unitatea lui săsească. Căci înnaintea lor stă exemplul de spaimă al așezărilor săsești pe jumătate cucerite: Budacul, Budăcelul, unde am avut însă rostul nostru chiar de la început, întru cîtva Jelna, și întru toate Ragla, alt loc cu vechiul nume românesc, și chiar satele de pe lîngă oraș, care se țin de parochia noastră de aicea: Pinticul săsesc, Aldroful (Altdorf), Iadul, Dumitrița, care toate sînt menite să se adauge, împreună cu alte cîteva, la vechiul teritoriu românesc al satelor de «Valahi» supuși, Bistriței: Bîrgăiele[1]. dintre care într'unul, care se chiamă «rusesc» pănă astăzi, am contopit pe Ruteni, Șoimușul și cele de lîngă Năsăud, pănă în muntele maramureșean și în Rodna.

De la panglica nesfîrșită a Dumitrei-Mari, începe unul din cele mai grele dealuri ale Ținutului, pe care se urcă o cale îndrăzneață printre

[1]. Bîrgăul-Bistriței, B.-Tiha, B.-Murășeni, B.-Joseni, B.-Mijloceni, B.-Suseni, B.-Prund.

stejariĭ deșĭ cari se umezesc de neguri și printre tufișurile unde cîteva fire de măcieș și de porumbrele se zbîrcesc încă de frig. De pe culme se vede în urmă toată desfășurarea albastră a dealurilor pănă la cele care sînt departe peste dunga nevăzută a Someșuluĭ. Jos, Dumitra se

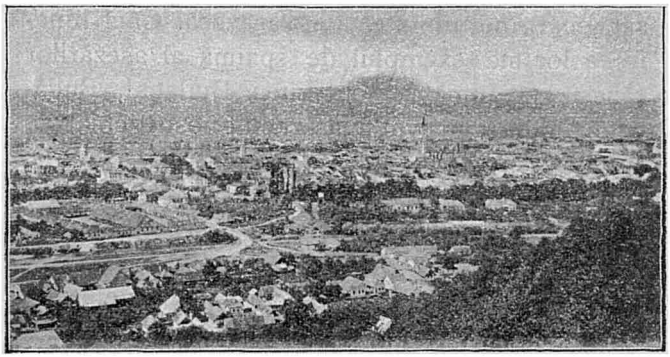

Bistrița.

vede numaĭ cît o tufă de romănițe albe, iar din Cepan se maĭ zărește gîtul alb al bisericiĭ străine. În față se maĭ ridică o movilă rotundă cu plete roșiĭ de pădure bolnavă și din căsuța care se desface de-asupră-ĭ s'ar fi văzînd și maĭ departe, pănă către Clujul depărtat.

Cînd aĭ mîntuit coborîșul pustiŭ, Bistrița întreagă ți se desfășură în toată limpeziciunea, înșirînd în margenea drumuluĭ mare, între multele dealurĭ care se învălurează din toate părțile, casele marĭ albe, coperemintele roșiĭ ale căsăr-

milor din capăt, turnul de pază al vechiĭ biserică din piață. Pe șoseaua care se înfășură într'o lungă rotunjire, vin căruțe și trăsurĭ care duc pe drumul Năsăuduluĭ Sașteroșcate și Sașĭ cu fața spînă. Diligența trece încărcată cu pachete pătrate și cu pachete colțurate, care tremură la suirea dealuluĭ.

V.

Bistrița.

Cînd aĭ atins orașul, trecĭ prin suburbia de sus, unde se maĭ simte încă vîntul nemilos care colindă valea aceasta deschisă prin Bîrgăie, către Bucovina. Pe lîngă biserica românească, mare și cu turnul mic, de lemn, intri în strada Lemnuluĭ, unde Galițieniĭ cu perciunĭ negri și Galițieniĭ cu perciunĭ roșiĭ calcă pe gînduri în cîte un duo negustoresc pe lîngă mîndra casă de rugăciunĭ a neamuluĭ lor. Partea unde negustoriĭ sașĭ se luptă încă biruitorĭ cu năvălirea Rosenzweigilor bucovineni și maramureșeni începe apoĭ, într'o lungă desfășurare curată. Din piață străjuiește asupra viitoruluĭ săsesc marea biserică veche, cu horbote de piatră în jurul turnuluĭ de poruncă. Maĭ departe, cîte o poartă arată încă vechĭ steme săpate în piatră, și prăvăliĭ maĭ mărunte se oploșesc, ca maĭ de mult, supt arcade de zid. Bistrița nu e însă nicĭ pe

departe o Sighișoară, căcĭ n'a păstrat din zidurile sale decît ce se maĭ vede în margenea rîuluĭ, printre copaciĭ bătrînĭ aĭ uneĭ frumoase primblărĭ, și din trecut nu-ți vorbește nicĭ un alt martur decît biserica de pe care tocmaĭ se rădea, în călătoria mea din urmă, spoiala neagră a veacurilor, care amintește maĭ mult decît pătează.

Din piața bisericiĭ, lîngă care stă gimnasiul săsesc, unul din cele maĭ bune în tot Ardealul, o stradă duce înnainte, printre casele gospodărești, cu obloane verzĭ. Alta apucă la dreapta și scoate pe lîngă o biserică, destul de mare, a catolicilor, și pe lîngă Palatul Poștei, la gară. Pretutindenĭ, rîulețul gîlgîie în jghiaburĭ de lemn, pe margenea stradeĭ și dimineața, sara, slujnicele romînce și secuience bat rufele glumind cu cătanele ieșite la primblare. Toate porțile marĭ, săsești, din care se răspîndesc vara duhorĭ mucede, sînt la căderea nopțiĭ adăposturĭ de dragoste poporană.

Sașiĭ numesc acest oraș, întemeiat numaĭ și numaĭ pentru negoțul cu Moldova vecină, Bistritz. Numele e împrumutat de la noĭ, și noĭ îl dădeam, cum îl dăduseră tovarășiĭ noștri, vechiĭ Slavĭ, rîuluĭ acestuia cu undele vioaie care se grăbește spre Șieŭ, prin care apoĭ se varsă în Someș. Între țeraniĭ noștri s'aŭ așezat orășeniĭ veniți de departe, și birăiĭ satelor românești din

Ținut saŭ «vidic» se țineaŭ de acel jude al Bistriței, care era pentru toate «birăul cel mare».

În cetate însă noĭ intram numaĭ pentru a duce scrisorile și veștile din Moldova, pentru a căra mărfurile, pentru a sluji prin casele domnilor și stăpînilor. Așa a fost pănă în deceniile din urmă chiar.

Dar alțĭ Romînĭ își aflară pe aicĭ alte rosturĭ, cu mult maĭ marĭ. Într'un timp cînd Bistrița avea acuma un trecut în care năvălirea Tatarilor încresta o dungă de sînge, Bogdan Voevodul maramureșean întemeiè țara neatîrnată a Moldoveĭ. Un șir lung din urmașiĭ săĭ a trăit în bună pace cu Bistrița, și Ștefan-cel-Mare încă, de și stăpîn pe Someșul Dejuluĭ, n'a supărat nicĭ odată pe bunii săĭ vecinĭ și prietenĭ. Altfel a făcut Petru Rareș, care căuta să întemeieze stăpînirea românească din aceste părțĭ și căruia Bistrița îĭ era decĭ un zăgaz și o primejdie. Îĭ era de folos apoĭ, pentru planurile sale mărețe, bogăția acesteĭ cetățĭ de meșterĭ pricepuțĭ și de negustorĭ harnicĭ. Astfel el căpătă de la Craiul Ioan Zapolya, apoĭ de la vrăjmașul acestuia, Craiul Ferdinand de Austria, veniturile Bistrițeĭ și zălogirea cetățiĭ, și multă vreme Sașiĭ mîndri se împotrivesc crîncen la cererile Voevoduluĭ care nu trimetea numaĭ amenințărĭ zădarnice, ci venia însușĭ cu oastea luĭ vitează, gata spre foc și omor. La urmă, voia Moldoveanuluĭ birui, și pîrcălabiĭ luĭ stătură și în cetatea Bistrițeĭ, pănă ce

moartea luĭ sfărîmâ viitorul creațiunii moldovenești în Ardeal. De atuncĭ Bistrița rămase liberă până în zilele luĭ Mihaĭ Viteazul. Dar viața de negoț a Moldoveĭ apucase alte căĭ, și din această schimbare maĭ ales s'a tras lunga decadență a Bistrițeĭ.

Astăzĭ asupra Sașilor obosiți năpădesc, an de an, Evreiĭ lacomĭ aĭ Galițieĭ. Dar un element de viață a pătruns pe lîngă dînșiĭ în timpurile din urmă, un element creștin și cinstit, care înțelege și respectă trecutul. Pe la 1870, Romînii n'aveaŭ de loc «inteligență» în Bistrița, și credincioșiĭ țeranĭ se închinaŭ la bisericuța de lemn din capătul tîrguluĭ. Dar necontenit a crescut apoĭ bogăția, însemnătatea, numărul suburbienilor din Măierișteși din Stupinĭ, cari trăiesc din lucrul cîmpuluĭ și din pomărit, al celor din «Hrube», unde cărămidariĭ gătesc cel maĭ bun material de clădire, și din Podenĭ, unde, din iobagĭ (căcĭ aceasta înseamnă «podenĭ», podanĭ) s'aŭ ales zidarĭ neîntrecuțĭ. Bisericuța a fost strămutată în satul, de luptă cu Sașiĭ, al Lechințeĭ, iar în loc s'a căpătat de la catolicĭ biserica de astăzĭ, unde slujește un protopop unit. O «inteligență» românească, deosebit de rîvnitoare și cu iubire de popor, s'a întemeiat în cetate. Fotograful cel maĭ bun, unul din tipografĭ sînt Romînĭ. Romînii aŭ maĭ mulțĭ avocațĭ și un medic. Din această Bistriță de cucerire, unde avem astăzĭ 4.000 din 11.000 de locuitorĭ,

aŭ plecat și acte culturale. Un timp, s'aŭ tipărit aicĭ reviste românești, dintre care «Revista Bistriței» (reapărută de curînd) se înfățișează foarte frumos; avocatul Onișor a dat în colecția Șaraga o culegere de poesiĭ populare din părțile Bistriței. Se țin dese adunărĭ pentru luminarea poporuluĭ, și despărțimîntul Asociațieĭ, condus de avocatul Gavrilă Tripon, a organisat și o expositie țerănească la Șoimuș, care a ieșit minunat. Sătenii sînt îndreptați spre cultura poamelor, care în aceste părți de dealurĭ li poate da buna stare și tot ce vine dintr'însa.

La căderea serii înnaintez cu d. Tripon, printre dealurĭ și peste ape mărite de ploaie, prin Jelna spre Ragla. Aicĭ Romînii aŭ o biserică nouă foarte frumoasă, și asupra satuluĭ întreg s'aŭ revărsat binefacerile unuĭ fiŭ al săŭ care, după ce a înnaintat în oaste pănă la gradul de căpitan, s'a întors în mijlocul țerănimiĭ sale, pentru a o îndrepta și conduce. Toată Romînimea din Ţinut încunjură de iubire pentru aceste fapte de bunătate și iubire de neam pe septuagenarul căpitan Mărgineanu.

Biserica românească din Bistrița a fost cumpărată acum zece anĭ, cu sprijinul Rusieĭ, de la catoliciĭ cari o avuseră pănă atuncĭ. A fost legată odinioară cu una din mănăstirile străvechĭ ale orașuluĭ, și se păstrează încă toate încăperile

călugărilor, unde astăzi se joacă ceĭ șese copiĭ aĭ capelanuluĭ nostru. De dînsa se ține un loc foarte întins, așezat în cea maĭ bună parte a orașuluĭ. Clădirea însășĭ e de toată frumusețea, încăpătoare și luminoasă: în curînd ea va fi prefăcută după nevoile slujbeĭ noastre, înlăturîndu-se organele și sfinții ciopliți și văpsiți.

Cărțile de slujbă vin în cea maĭ mare parte de la vechea biserică de lemn strămutată astăzi la Lechința. Ea se afla în Măierișteși se chema biserica Măirenilor. Într'însa s'aŭ vărsat și cărțile alteĭ bisericuțe, de mult dărîmată, care se afla la «Hrube», pentru cărămidarĭ. Pe unele paginĭ se cetesc însemnărĭ duioase despre jertfele făcute de «săracii» Măirenĭ cari aŭ cumpărat cărțile. Într'un loc popa One de pe la 1780 încheie cu această rugăciune în versurĭ:

«De-acum până în vecie
Mila Domnuluĭ să fie,
Să ieșim din sărăcie.»

Și cu mila Domnuluĭ sărăcia a încetat. În vre-o treĭzecĭ de anĭ, Romînii aŭ zidit patruzecĭ de case de piatră în cetate, și eĭ aŭ astăzi a cincea parte din hotar. Pare că Bistrița începe a ajunge românească. Sașii ni se fac prietenĭ, fiindcă nu se poate altfel, și puținĭ ar vorbi astăzi ca acel primar de acum cîțiva anĭ care se jura că supt administrația luĭ toaca românească nu va fi lăsată să-ĭ sune la urechĭ un cîntec de peire.

Toaca românească sună însă acum în auzul tuturora, iar în casa aceluĭ om, vîndută la mezat, locuiește avocatul Onișor.

VI.

Spre Maramureș.

Cea d'intăiŭ zăpadă — să-ĭ zicem, pe moldovenește, «omăt», cum i se zice și aicĭ — e vînturată de furtună în aierul sălbatec. Un timp puțin potrivit, de sigur, pentru a merge la Rodna și a trece apoĭ prin strîmtorile de munte către Maramureș. Dar vremea grăbește, și lucrul început odată trebuie dus la capăt. Pentru un asemenea drum am de alminterea cojocul cu care răzbește prin toiul iernii țerănimea noastră: căpitanul din Ragla are un frate, și maĭ bătrîn decît el, care zace, și, prin urmare, după părerea tuturora, nu maĭ are nevoie de cojoacele acesteĭ lumĭ. De acolo-mĭ vine decĭ cel d'intăiŭ cojoc pe care-l îmbrac.

D. Onișor mă întovărășește pănă în Maramureș, și ni-am luat ca vizitiŭ tot pe sfătosul Arsintie de asară, care prețuiește zece «zloțĭ» osteneala luĭ pănă la Rodna.

Prin crestăturile munților s'a grămădit zăpada, care-ĭ vrîstează cu alb. Fulgiĭ cad strînșĭ, răpeziți de vînt. Pe la deschizăturile văilor ce duc în

muntele înnalt, viforul îșĭ bate joc de cojoace, blănĭ, bunde și țoale și, scuturîndu-ne de toate învelișurile, ne înveșmîntă în cămașa aspră a geruluĭ. Dar apoĭ, în pădurea roșie și palidă, smăltată de florile albe ale omătuluĭ, în văile strînse, lîngă cursul ocrotit al rîurilor e pace umedă supt cerul întunecat, din care fulgiĭ cad cuminte, mîngîios, fără tristeță, ca solĭ blînzĭ aĭ morțiĭ naturiĭ.

Valea bătută de vînt duce întăiŭ la Altdorf, căruia aĭ noștri îĭ zic Aldrof saŭ, maĭ scurt, Aldru. Eĭ încep a pătrunde în rîndurile caselor săseștĭ, ce se înșiră dese. Maĭ departe e Iadul. Numele trebuie să-ĭ fie românesc, dar acest «iad» nu samănă de loc cu iadul fioros care așteaptă pe vinovațiĭ lumiĭ acesteia. Iadul Sașilor și Romînilor din părțile Bistriței are case de piatră, clădite ca acelea din Dumitra, el are lumină electrică, în legătură cu o fabrică, și... două bisericĭ. Cea săsească nu se deosebește atîta prin arhitectura saŭ mărimea eĭ, cît prin faptul că pastorul e unul din fruntașiĭ politicĭ aĭ Sașilor. Mica noastră biserică se ridică sfios în margine, unde locuiesc și ceĭ maĭ mulțĭ din credincioșiĭ eĭ. E iarăși un lucru de bîrne, adus din altă comună, care a putut clădi din piatră.

Urmează o învălmășire de munțĭ ninșĭ peste cari trece viforul în toată puterea luĭ sălbatecă. Muntele Heniul, care oploșește la picioarele luĭ

un sat românesc, întrece culmile celelalte și e mai cărunt de ninsoare decît dînșii.

Și mai în sus, la urcușul lung pe coasta Strîmbeĭ, se deschide pădurea. Coborîm tot printre copacii eĭ cu frunzele pătate pe care le împovărează florile omătuluĭ. Două izvoare de munte, foarte crescute, se răpăd din creștet, iar jos, la poalele înnălțimiĭ, apa albăstrie a Văiĭ Strîmbeĭ, care le unește, se aruncă în șivoiul, foarte iute și mînios acuma, al Văiĭ Ilveĭ.

Satul se desfășură de cealaltă parte a rîulețuluĭ peste care e clădit obișnuitul pod de lemn cu acoperiș. Ilva saŭ Ilua, care e cea Mică, pe cînd o alta, Ilva Mare, se ascunde la dreapta prin falduriĭ munteluĭ, arată căsuțe văpsite albastru supt marĭ țuguiurĭ de șindilă neagră.

Încă o apă, cu apucăturile maĭ liniștite și sigure decît ale puvoaielor de pănă acuma, însă curgînd ca și ele între maluri goale, pe care nu le căptușesc nicĭ sălciile obișnuite. Alt pod îșĭ cască gura de întunerec. Aicĭ e iarăși Someșul. Pe lîngă cursul luĭ cel lat înnaintăm în sus, pe cînd din greoiul cer mort se lasă în unde răpezĭ noaptea, din care răsar numaĭ movilele de pietriș, coperemintele, crengile albe de ninsoare.

Pe o asemenea vreme drumul nu e însă singuratec. Trec cară încărcate cu scîndurile lungĭ ce se lucrează la ferăstraiele munteluĭ. Apoĭ sătenĭ călărĭ, bărbați și neveste, înnaintează în-

cetinel, tăcuți: se mai poate deosebi de aproape sumanul alb al Someșanului din sus, cel negru al celui de către cîmpie, catrința roșie a femeilor. Turme de oi, cîrduri de vite se îmbulzesc, mînate din urmă de păstori cari aŭ alergat să le scape de urgia viscolului. Altele vin de la tîrgul de țară al Rodnei, care s'a ținut astăzi, în ziua de «Vinerea Mare» saŭ «Sf. Paraschiva».

Vedem și cîțiva ciobani cu pălăria mică în margeni și asprele cojoace mițoase, cu lîna în afară. Întrebați, ei spun că vin din Maramureș, din «Maramorăș». Se duc îndărăt de la Rodna spre casă, dar nu pe la Rotunda, calea cea dreaptă și scurtă, unde se tem de omătul îngrămădit a două ninsori, care tot crește, ci pe la Năsăud și Romuli, pe la Telciŭ. Aŭ o vorbă tare, foarte accentuată, cu apăsări îndelungate asupra silabelor. Pentru întăia oară aud acest graiŭ curat și aspru, cu prelungirile cîntătoare, pentru întăia oară întîmpin locuitorii sălbătăciți ai Ținuturilor ce se pierd. Sînt atît de aproape de Ardeal, de Bucovina, și totuși ei par să vie din altă lume, veche și barbară.

În noapte atingem Sîngiordzul, sat românesc fără amestec. E și unul din cele mai frumoase ale Romînilor de oriunde. Se văd aproape numai case solide și luminoase, cu cîte trei-patru odăi, cu ferestile largi, în dosul cărora ard lămpile. Curtea largă e împrejmuită cu zaplazuri

de scînduri. Sîngiordzenii, cari aŭ și o frumoasă biserică nouă, sînt oameni bogați; ei se țin mai mult din creșterea vitelor. Unul dintre ai lor a trecut în Romănia, unde a fost un bun director de școală normală și un ajutător harnic al ministruluĭ Haret. Solomon Halița voia să deie satuluĭ săŭ o casă a culturiĭ pe care o cumpărase pentru aceasta; e clădirea cea frumoasă de acolo din margenea drumuluĭ, unde e așezată o Bancă de-a noastră.

Lîngă Sîngiordz sînt vestitele ape minerale, care adună multă lume în timpul veriĭ. Apa ca și locul unde ea se strînge se chiamă *borcut*, «fîntîna de vin». În Moldova, această apă de borvis se aducea și se desfăcea în sticle mari, cu pereții supțiri și gîtul strîns. Orice ar cuprinde într'însele, ele se chiamă astăzi tot «burcuturi».

Satul următor se chiamă Maieri. Eraŭ odată Maieriĭ Rodneĭ celeĭ vechi, care se întindea mult mai departe. Acuma e o grămăgioară de căsuțe avînd în frunte cîrciuma, unde se petrece mult, bine și foarte zgomotos, pentru că, lămurește Arsintie, crîșmarul e și el Romîn și lumea vine bucuroasă la dînsul.

Peste o apă răpezită, — ca o lună roșie, tremurătoare se ridică în vîrful unor înnalte coșuri negre, pe cînd împrejur sînt sămănate multe lumini de case. Din acest loc pleacă acele cară cu scînduri care, trecînd necontenit, strică dru-

murile. Aicĭ e fierăstrăul cel mare de la Anieș, numit după «valea» ce trece pe lîngă dînsul. Aș crede că Arieșul Moților nu e și el altceva decît un Anieș, căruia i s'a aplicat rotacisarea obișnuită odinioară în tot cuprinsul Munților Apusenĭ.

VII.

Rodna.

Peste alte bucăți de pădure se vede la stînga o nouă și maĭ mare grămădire de luminĭ. Acolo e Rodna, al căruĭ vechiŭ nume slavon e rostit însă de Romînĭ Rogna. Îndată eștĭ pe ulița îngustă dintre marile case de tîrgușor, de «opid , însușire pe care singură Rodna a păstrat-o după legea din 1886, nimicitoare a tîrgurilor.

Această așezare de munte, în preajma Maramureșuluĭ, e de sigur una din cele maĭ vechĭ în Ardeal. Aicĭ veniseră Sașiĭ pe la anul 1200, pentru minele de aur și de argint. Un oraș întreg se grămădi în jurul bogățieĭ pămîntuluĭ.

Dar Tatariĭ trecură ca o revărsare de foc și nicĭ-odată orașul Rodneĭ n'ajunse ceia ce fusese la început. Pănă tărziŭ însă, s'a lucrat, după vechile datine, la minele eĭ, și astăzĭ încă o colonie de străinĭ, bunĭ pentru școala de Stat, lucrează lîngă izvorul băilor, la cîțiva chilometri de orășelul decăzut, pentru scoaterea argintuluĭ, plumbuluĭ și platineĭ.

Şi pentru Domniĭ Moldoveĭ aŭ pisat aicĭ şteampurile piatra încărcată cu metale. Petru Rareş şi-a trimes cămărăşiĭ aice pentru a scotoci, pregăti şi trimete la Curte bogăţia. Domniĭ noştri aŭ pierdut însă Rodna.

Dar o aŭ astăzĭ Romînіĭ de aice, căcĭ nicĭ-un Sas nu se maĭ află în Rodna, şi elementul străin nu cuprinde decît vre-un Armean saŭ Jidan, vre-un funcţionar, şi muncitoriĭ de la mine. Avem vre-o 3.000 de locuitorĭ în Rodna. Eĭ aŭ biserică, un avocat, o Bancă, maĭ cercetată decît cea ungurească, şi o şcoală. Ungurіĭ aduşĭ aice pe vremurĭ sînt astăzĭ maĭ degrabă Romînĭ, căcĭ numaĭ ceĭ tinerĭ ştiŭ atîta ungurească, cîtă se poate învăţa în cîţĭva anĭ de zburdălnicie la şcoala de Stat.

Rodna a avut din timpurĭ foarte vechĭ o bisericuţă de lemn. În locul eĭ s'a făcut o alta, de piatră, în anіĭ 1780, şi anume atuncĭ aŭ căpătat Romînіĭ o parte din ruinele vechiuluĭ lăcaş de închinare spart de focul pe care l-aŭ aprins acum şepte sute de anĭ Tatarіĭ. Unde a fost altarul catolic al Saşilor stăpînĭ, se slujeşte acum în limba românească, pe cînd partea de la intrare, cu uşa mare săpată în piatră şi turnul sfărîmat, înnalţă încă înnaintea eĭ uriaşe clădărіĭ de bolovanĭ pe care vremea nu le-a putut desface cu totul. Această biserică a Romînilor a fost făcută toată din banul ţeranilor, şi se maĭ păstrează «uricul»

care arată cu ce a ajutat fiecare, cu cîți florinți vonași, șuștacĭ și galbenĭ, la alcătuirea, înzestrarea și împodobirea eĭ.

Azĭ e încă bîlciŭ în tîrg, și ulițile sînt mărginite cu bărătcĭ de lemn, care ocupă și toată piața. Ele cuprind curèle, cingătorĭ aduse de Mărginenii Sibiiuluĭ, fel de fel de mărunțișurĭ și sacĭ cu bucate. Pentru hrană, este cîrciuma luĭ «Todor-bacĭ», Armeanul la care sîntem și noĭ în gazdă, și maĭ sînt Sașiĭ cari vînd fructe. Cumpărătoriĭ, cari se îmbulzesc în tina galbenă și în tina neagră pănă de-asupra opincilor, sînt Bistrițenĭ cu sumanele albe, Bucovinenĭ cari se acopăr cu postavurĭ întunecate din care se desfac ciucurĭ roșiĭ și albaștri. Bucovinencele se înfășură într'o singură fotă, pe cînd femeile din aceste părțĭ poartă la spate frumoase catrințe roșiĭ și înnainte li atîrnă un șorț verde, mărginit jos cu o dungă înflorită.

CARTEA A XV-A.

MARAMUREȘUL.

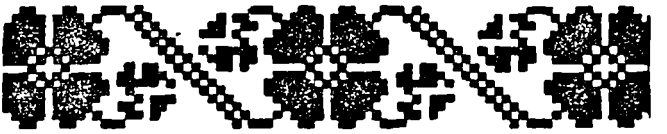

I.

De la Rodna la Vişăŭ.

Badea Arsintie nu se poate duce în Maramureş: nu ştie drumul şi are caĭ slabĭ; doĭ «ferşterĭ» (pădurarĭ) îĭ daŭ, pe lîngă aceasta, şese zloţi ca să-ĭ ducă la Bistriţa pe drumurile ninse. Dacă nu vom găsi însă pe altul care să primească a merge peste munte, vom fi siliţi a strica socoteala «ferşterilor», şi a merge tot noĭ cu acelaşĭ Arsintie pănă în Bistriţa, înnapoĭ.

Sara nu adusese nicĭ-o hotărîre, căcĭ puţiniĭ birjarĭ rodnenĭ eraŭ duşĭ prin deosebite locurĭ. Mă gîndiam să intru în Maramureş cu trenul, pe cealaltă cale, care încunjură prin tot Nordul Ardealuluĭ şi scoate tocmaĭ prin Sătmar în valea Tiseĭ. De sigur un drum nefiresc, lipsit de interes şi de legătură cu călătoria de pănă acum.

Dar dimineaţa aduce o veste bună. Arsintie, cuprins de mustrărĭ de cuget şi de dorinţa de a duce cu şese zloţi pe ceĭ doĭ «ferşterĭ», îmĭ

aduce un vizitiŭ pentru Maramureș. E un om nalt și tare, cu tipul rutenesc, care poartă numele străin de Ianiuc, Ștefan Ianiuc. Stă în Maieri de maĭ mulți anĭ de zile, a venit din Vatra Moldoviței, din Bucovina, e căsătorit cu o Ruscă din Colomea, cu care vorbește rușește, cumpără, vinde și mînă caiĭ, n'are copiĭ și cutreieră zi și noapte drumurile. Zice că știe foarte bine pe cele din Maramureș, pe care le străbate adesea, de și se dovedește pe urmă că de 15-20 de anĭ n'a mers maĭ departe decît popasul Șesurilor. În sfîrșit, ne va duce în două zile, cu siguranță și pe răspundere, dacă i se vor da o sută de coroane. «O sută în capăt, nicĭ măcar nouăzecĭ și nouă.»

Decĭ vom călători cu badea Ianiuc. E un fel de hotărîre eroică, fiindcă din toate părțile ni vin înștiințărĭ prietenești că drumul e lung, că zăpada e înnaltă pănă la genunchĭ, că gerul stăpînește pe culmea Rotundeĭ și că e o adevărată nebunie să alegem această cale, pe care nu vom ajunge la capăt.

De și fusese vorba să plecăm la amiazi, trăsura sosește din Maierĭ abia la unu. Ianiuc a închiriat cu 10 zloți, zice el, caleașca «grăfoaieĭ». Dar să spunem întăiŭ cine e acea *grăfoaie*, a căreĭ viață vine dintr'un roman care e unic.

Un comite Zichy a fost episcop în Ungaria. Fratele luĭ a perit pe urma revoluționarilor un-

gurĭ de la 1848, pentru legăturĭ cu Imperialiĭ. El însuși a prins scîrbă de țara care i-a făcut această durere. El a plecat și s'a ascuns în acest colț de Ardeal, în Maierĭ. Aicĭ bătrînul a cunoscut o frumoasă fată de țeran care se chema Ileana. A dat-o la școală, a adus-o înnapoĭ împodobită cu frumoase învățăturĭ, și a făcut-o comitesă Zichy, «grăfoaie», «Măria Sa». Comitele a murit, lăsîndu-ĭ casa, locul din jurul eĭ saŭ «grădina», o moșioară și o rentă în sarcina rudelor din Ungaria. Ileana e acum și ea bătrînă, umblă în rochiĭ vechĭ, de altă modă, călătorește în trăsurĭ hodorogite și se luptă pentru rentă cu acele rude din Ungaria. Se simte totuși Romîncă, și are legăturĭ cu sătenĭĭ din satul eĭ, cari-ĭ zic și după moartea comiteluĭ, binefăcătorul lor, tot «Măria Sa».

Aceasta e «grăfoaia» în trăsura căreia călătorim, în după-amiaza călduță care presară fire de ninsoare rară.

Pe drumul îngust dintre casele albe cu obloane, ieșim în valea căptușită cu păduri brumate ce duce la Rodna Nouă, căreia aĭ noștri îĭ zic Șanțul. E un frumos sat cu casele marĭ, dese, și cu două biserici, dintre care cea nouă, încă neisprăvită, n'are, din nenorocire, tipul românesc, ci înfățișează către drum treĭ turnurĭ grosolane. Locuitoriĭ îșĭ trag bogăția din «marhă», din vite adecă, răspîndite prin toate pășunile

din împrejurimĭ. Cu cîștigul lor, foarte însemnat, eĭ îșĭ clădesc marĭ case de piatră, care aŭ și cîte două rînduri, și, în locul porților de lemn de altă dată, eĭ fac «grădinilor» lor intrărĭ înnalte de piatră. Văd și unele clădirĭ de lemn foarte cochete și destul de trainice. Ca și toate cele din acest colț, satul e cu totul românesc.

Maĭ încolo, e o singură așezare, de cîteva case ca acele din oraș. Pe locul zis «pe Mării» s'a început lucrul tăierii codrilor, și pentru aceasta aŭ fost aduși lucrătorii străinĭ cari alcătuiesc această colonie. Un notar zelos voise să-ĭ zică pe vremurĭ «colonia luĭ Darányi», după fostul ministru de agricultură, dar numele cel vechiŭ a avut norocul să rămîie.

Tot maĭ departe urmează valea strînsă între înnalții păreți de pădure. Lîngă dînsa aleargă Someșul, ale căruĭ ape se zbat între pietre, se încurcă spumegînd, luptă în alergărĭ pripite. Podoaba galbenă și roșie a fagilor a încetat acum, și sîntem în țara molidului și braduluĭ. Pe marginea drumuluĭ nins, crengile negre, cu frunze care nu se vestejesc de iarnă, întind prinosul alb al zăpeziĭ proaspete. Țurțurĭ mulți, lungĭ, albĭ, galbenĭ, atîrnă de pe trunchiurĭ și de pe vîrfurile stînciĭ. Din cerul sur care se coboară prin neguri asupra zărilor, pe cînd icĭ colo se năzare cîte o geană de lumină, ștearsă, cad liniștit fulgiĭ rarĭ, mărunți.

Aŭ încetat acuma drumeții, «drumarii» cari se duc de la un sat la altul, «tîrgarii» ce se întorc de la Rodna. Altă viață nu e în pustiul palid decît prăvălirea răsunătoare a izvoarelor care se aruncă în Someș: Valea Suhardului, care duce la ferma-model din Perșa, pe lîngă o îngustă linie ferată de transporturi, Valea Aninului, Tătarca, puternică și năprasnică precum îi e și numele, Valea Gagii, Valea Zmeului, Valea Catrifoiului. De la «haitul» unde apa se strînge pentru a fi aruncată apoi la vale în curente largi care să ducă pănă departe lemnele, nu mai este în sus îngusta șuviță a Someșului, ci ele, apele de munte, cu alergările nebune, îl pregătesc numai, în sălbatecele lor îmbrățișări.

De la podul pe Catrifoiŭ, drumul suie și mai mult, încunjurînd, printre brazii încărcați de omăt, Rotunda, muntele cu vîrful îmblînzit, care, de și nu atinge înnălțimea Ineului, vecinul ei, e mult mai vestită decît dînsul, pentru această cale ce-l înfășură, ducînd spre Iacobenii Bucovinei ca și spre Borșa Maramureșului.

Tot urcăm, în silința grea a cailor, cari lunecă pe zăpadă. Sara se lasă ca o coborîre a negurii și o îndesire răpede a ei. N'avem alți tovarăși decît doi Sași din Dumitra, cari-și duc zarzavaturile la Cîrlibaba, drumeți liniștiți, fără grabă. Casarma jandarmilor adăpostește lîngă dînsa

cîteva cară cu coviltire. Mai departe atingem vîrful pleșuv al munteluĭ, însemnat printr'o îngrăditurĕ goală în mijlocul pajiștei înzăpădite. Apoĭ coborîșul se face iute pănă la podul Bistriției, de jos, din vale.

Apa care trece aicĭ cu un mare zgomot fîșîitor, ce se aude pănă departe în pacea nopții, se chiamă *Bistrița aurie*. Venită din aceștĭ munțĭ ea curge, supt Rotunda și urmarea eĭ, Prelucile, cătră Bucovina, unde contopindu-se cu altă Bistriță, apucă drumul spre Moldova noastră de munte, a cărei viață și podoabă de căpetenie este pănă la vărsarea-ĭ în Siretiŭ, în margenea Bacăuluĭ. Acesta e rîul care a călăuzit spre Baia, spre țara pe care el era să o întemeieze ca Domnie, pe Voevodul Bogdan, pribeagul maramureșan, vînătorul de zimbri al poveștiĭ. Aceasta e măreața cale pustie pe care a trecut unul din întemeietoriĭ vieții noastre istorice.

Ianiuc și-a cioplit în codru o cracă, în vîrful căreia a prins lămpașul cu păcură, și acum o torță roșie răspîndește lumina eĭ crudă asupra drumuluĭ alb și păreteluĭ din dreapta, unde se perindează braziĭ uriașĭ. Singurătatea e și aicĭ desăvîrșită. De la căsuța de lîngă podul Bistrițeĭ nu maĭ sînt decît focurĭ ce ard părăsite, drumeții pletoși ce trec cîte unul-doĭ de la lucrul pădurii, cîte o casă de adăpost pentru dînșiĭ. Poposim într'un tărziŭ la cătunul de Jidanĭ al Șesurilor: ne primește, pănă se hrănesc caiĭ,

una din locuințele lor, și aicĭ avem cea d'intăiŭ priveliște maramureșană.

Casa e făcută din bîrne, acoperită cu șindilă și văruită. Sînt treĭ odăĭ, prin ferestruicele cărora bate vîntul ca afară, în ciuda sobușoarelor de fier. Treĭ, patru Evreĭ cu pălăria pe cap, cu caftanul lung și perciunĭ se primblă cu mînile în buzunar, sporovăind nemțește, în dialectul lor. O matronă grasă veghează lîngă un leagăn curat. Cîțîva țeranĭ cu plete beaŭ și se ceartă cu Jidanul cel mare, pentru datoriĭ și sarcinĭ. Toți Evreiĭ vorbesc binișor românește. În noaptea cu ninsoare, izvoarele freamătă furios.

Așteptăm treĭ ceasurĭ în capăt pănă se gătesc caiĭ de drumul, lung și foarte greŭ, peste cel de al doilea munte: Prislopul. Pănă atuncĭ primim de maĭ multe orĭ în odăița unde ni s'a făcut focul, visita celor cu caftane și pălăriile pe cap, și ascultăm dezbaterea datoriilor. Matrona o încheie țipînd: «Orĭ facĭ slujba, orĭ daĭ baniĭ». Omul iese cîrtind, și în odaia de alăturĭ — cîrciumă fără rafturĭ și fără marfă de vînzare — nu maĭ rămîn decît doĭ bieți Borzenĭ sălbatecĭ, cu trupul pipernicit și lungile plete negre revărsate de supt căciula înnaltă. Îĭ ține de vorbă o fată frumușică, rumănă, cu catrință portocalie și suman cafeniŭ, care a venit aicĭ de lîngă «Sigheciŭ» (Sighet), cu alțĭ lucrătorĭ din satul eĭ și a rămas pe vară, pănă la Sîmedru, cu cincĭsprezece zloțĭ.

Din cînd în cînd, matrona vine la noĭ și scurge rachiŭ dintr'un polobocel păstrat cu grijă, singura marfă a cîrciumiĭ.

Pornim abia la ceasurile zece, pe noaptea cu fulgiĭ deși. Iarăși lumina roșie a lămpașuluĭ se primblă pe braziĭ ninși, pe stinca umedă, pe cînd în vale mai răsună o bucată de vreme plînsoarea tare, neogoită a Bistriței de aur, care mînă spre altă țară. Ceĭ doĭ Borșenĭ piperniciți s'aŭ luat după lumina noastră, dar caiĭ lor slabĭ rămîn răpede în urmă. Și vuietul apeĭ se stinge cînd ne apropiem de manina întunecoasă a Prislopuluĭ. Aicĭ sîntem cu totul singurĭ, singura viață cale de mulți chilometri. E atîta pustietate și întunerecul e așa de des, așa de veșnică pare căderea omătuluĭ, încît în adevăr îți vine a spune, ca bietul Ianiuc înghețat și umezit, și ieșind din mocneala luĭ numaĭ ca să blesteme, că aicĭ e «al doilea lume», țermul de peste rîul negru al morțiĭ.

Totuși ceĭ treĭ caĭ aĭ Rusneaculuĭ merg înnainte prin așa o vreme protivnică pe urcușul învîrtit, dar lung și greŭ, al munteluĭ. Peste cîteva ceasurĭ de înfășurare a pereților luĭ, sîntem tocmaĭ sus, dar nu se vede nicĭ lumina de nădejde a căsărmiĭ de jandarmărie și a făgădăuluĭ, unde, la un asemenea ceas, toți dorm.

Coborîrea se face răpede prin mijlocul ace-

leiași străjĭ de brazĭ albĭ și negri. Șoseaua maramureșeană se simte îndată, largă și tare. Mergem în margenea munteluĭ înnalt, pe cînd la dreapta alt șir de înnălțimĭ se urmează. Prin mijloc, trece, viind de spre Prislop, apa Vișăuluĭ, care ni îngînă drumul.

Sînt două ceasurĭ de noapte cînd ajungem la Borșa. În ungurește i se zice și «baie»; pentru o veche exploatare de metale. Din Ardeal ni se spunea că e un tîrgușor, unde se poate căpăta tot ceia ce trebuie călătoruluĭ. De fapt însă, e numaĭ un șir de rarĭ case de lemn care se urmează de-a lungul șoseleĭ și la ferestile cărora maĭ scînteie cîte o lumină întîrziată. Vom merge decĭ pănă la Vișăul-de-sus, care ar fi, după spusele vizitiuluĭ, un fel de Bistrița.

Peste puțin se răspîndește o lumină slabă, și aceia ca dintr'altă lume, prevestind o zi de toamnă noroasă. Din ce în ce se vede maĭ bine păretele înnalt al munților tărcați de neauă, care lunecă spre vale în aplecărĭ line, pe cînd în față dealurile de lut cu verdeața uscată se sapă în scorburĭ urîte. Apa Vișăuluĭ trece liniștită, cu valurile-ĭ cenușiĭ în care se sucește rare orĭ cîte un nod de spumă.

II.

De la Vișăŭ la Sighet.

Tîrgul Vișăuluĭ saŭ Vișeuluĭ începe prin obișnuitul șir al caselor de lemn care deosebește orĭce așezare maramureșeană. Printre ele și cu mult înnaintea lor trec, în aceste ceasurĭ d'intăiŭ ale dimineții neguroase, Jidanii negri, galbenĭ și roșiĭ, cu pălăriuți de catifea, surtuce scurte și cizme marĭ înglodate. Merg pripit, cu mînile rășchirate, și în treacăt ochesc trăsura noastră, vînînd o pradă.

Urmează pe o stradă de lapoviță case cu cîte un rînd și două, purtînd toate numaĭ firme evreiești, între care deosebesc cele foarte multe ale uneĭ familiĭ de Pollacĭ. O stradă maĭ îngustă se desface, avînd ca locuitorĭ tot numaĭ Evreĭ. Am înțeles acuma ce e Vișăul-de-sus, cel asemenea cu Bistrița: e un loc de pîndă al Evreimiĭ.

Ianiuc îșĭ aduce aminte că acum douăzecĭ de anĭ era aicĭ un «vendeglăŭ (vendéglö, han) împărătesc» și tot întreabă despre dînsul pe Jidanii ce se strecoară unul după altul prin dimineața sură. Firește că așa ceva nu maĭ este în ființă acuma, dar un Ovreiaș cu fața cuminte, trandafirie, între doĭ lungĭ perciunĭ negri, ne va duce la cel maĭ bun «otel» din Vișăŭ. Ținînd în mînă cu scumpătate un săculeț de catifea albastră însemnat cu litere ebraice, ca și atîtea

firme din acest Canaan, el ne duce spre o biată căsuță din ulița mare. Acolo ne primesc însă, cu aceiași asigurare, o jupănească grasă, două fetițe speriate, pe cînd stăpînul caseĭ, soțul aceleĭ jupănese, își tușește încă în pat tusa de dimineață. Familia ni pune la dispoziție o odaie de

Cetățenĭ din Vișăŭ.

oaspeți cu două paturĭ înnalte, cu o biblie ebraică legată în roșu și cu două tablouri care înfățișează cerbĭ, florĭ și alte comèdiĭ cusute la gherghef. Aicĭ nu se prea poate dormi, pe așternuturile înghețate.

Pănă una alta, căutăm biserica românească. Evreica, mîndră de orașul eĭ, care se bucură de un așa de mare «Verkehr» (circulație), de

vine la dînsul «toată lumea», ni-a spus că în Vișăul-de-sus e o biserică «creștinească», una «valahă» și una evreiască.

Căutînd biserica «valahă», găsesc pe cea «creștinească», așezată în mijlocul orașuluĭ. Un preot în odăjdiĭ oficiază după ritul catolic, pe cînd o mare mulțime de Nemțĭ din Zips, de *Zipserĭ*, cu bunele fețe mustăcioase și de gospodine cu tulpane lungĭ pe cap întovărășesc prin cîntece sunetele orgăĭ.

Unul din Romînĭĭ cari așteaptă pe stradă printre Jidanĭ bărboșĭ, într'o tovărășie frățească, e gata să ni arate acum biserica noastră. Înnotăm prin strada mare, prin strada mică și apucăm la dreapta între căsuțele Romînilor. Ar părea puținĭ după ce se vede aicĭ, dar parohia, răspîndită pe patruzecĭ de kilometri, numără pănă la 2.700 de suflete, care se socot la Vișăul cu 7.000 de străinĭ. Și vre-o optzecĭ de familiĭ rutene, care știŭ și românește, se țin de această parochie greco-catolică.

Marea biserică trandafirie a fost reparată prin anĭĭ 1840, dar e maĭ veche. Pe la 1770 i se zicea «biserica cea nouă» pentru a o deosebi de alta, de lemn, care fusese înnainte de dînsa locul de închinare al Romînilor din Vișăŭ.

Un preot ras, ca maĭ toțĭ ceĭ din Maramureș, face slujba înnaintea unor credincioșĭ prea puținĭ la număr cînd mă gîndesc la cîțĭ Zipserĭ ascultaŭ serviciul de la biserica romano-catolică. Oameniĭ,

ca «zilerul» care ne-a adus aicĭ, îșĭ caută de nevoĭ și în dimineața Dumineciĭ saŭ, cînd n'aŭ altă treabă, staŭ de vorbă cu frații Jidanĭ. În această asistență se văd apoĭ multe fețe gălbăgioase, slabe; cîte un strîmb, ba chiar un idiot și un pitic, ascuns lîngă strană. În această degenerare a raseĭ de vulturĭ care a dat pe întemeietorul Moldoveĭ, trebuie să se deosebească corcirea cu Rușiĭ și maĭ ales multa băutură la care ispitesc cîrciumele fără de număr ale Evreilor. Căcĭ femeile, care poartă întocmaĭ îmbrăcămintea de pe la Rodna, sînt frumoase, albe, rumene, cu ochiĭ limpezĭ și mîngîioșĭ.

Văd în tot răgazul portul bărbaților. Plete lungĭ unse, desfăcute în șuvițe supțirĭ, se lasă pe umerĭ. Un suman scurt, de coloare sură, e tivit pe margenĭ cu verde. Berneviciĭ albĭ, de o lărgime urîtă, sînt răsfrînțĭ jos saŭ lasă să se vadă capătul lor scărmănat. Toțĭ aŭ opincĭ și țin în mînă cîte o pălăriuță de pîslă neagră, foarte îngustă, care maĭ are une orĭ împrejur o panglicuță roșie.

Slujba are părțĭ neașteptate. Corul *cîntă* sus Tatăl nostru, fiecare luîndu-șĭ cîte o parte[1]. Credincioșiĭ mormăie împreună, ca la catolicĭ, cuvintele rugăciuniĭ. Împărțirea de nafură lipsește. Nu e nicĭ-o predică.

[1] Această ciudățenie mi-a fost dat s'o aud, la întoarcerea chiar în București, la luxoasa biserică a Doamneĭ Balașa, slujind un arhiereŭ!

Preotul tînăr, cu fața rasă, știe destul de rău românește și multe din cuvintele ce spune, nu se înțeleg. Și din cor răsună accente străine. Pe sus se cetesc cuvinte latinești. Pe panglicele cununilor de morți atîrnate pe pereți strălucesc cuvinte ungurești. Uite colo, coșcogea Szent-István-Király mîzgîlit pe un cearșaf mare, — în chip de «tablou religios». Și vine un timp cînd din atîtea lucruri deșănțate și triste se desface o jele ce nu se poate învinge și-mi strînge inima, ca și cum mi-ar veni să plîng. E aceasta o biserică românească, se face aici o slujbă răsăriteană, sînt acești oameni urmașii vulturului din 1360, e Romîn acest preot ras, Romîni sînt acești cantori cari suie și coboară pe arii ciudate cuvinte românești stîlcite, e un Vlădică romîn acel «episcopul nostru Ioan» pomenit la daruri și care e netrebnicul de Szabó din Gherla? Și, dacă nu, de ce această parodie, această minciună, această încurcătură a lucrurilor și oamenilor?

Pe cînd privesc acel mare «tablou» al Sfîntului Ștefan care, în genunchi, se roagă Precistei din nouri pentru mîntuirea Ungariei, preotul iese din altar și, în loc de predică, pe care de sigur n'ar putea-o ține, rostește care e serbătoarea cea mai apropiată și urmează apoi astfel: «Vă rog să trimeteți copiii la școală; d. protopretore, d. solgabirău, mi-a spus să vă arăt că nu va cruța pe

nimene cu gloabă; decĭ să-ĭ trimeteți, orĭ la școala greco-catolică, orĭ *la școala de Stat*».

Școala greco-catolică e pe aceiași uliță cu biserica; fără firmă și numaĭ pe un turnuleț deasupra coperișuluĭ cu crucea. Este acolo un învățător care nu e de față și pe care părintele zice că nu-l cunoaște. Oameniĭ de prin cătunele și locuințele lor răzlețe nu-și trimet copiiĭ lor la nicĭ-o școală: uniĭ abia vor fi călcat prin oraș și nu vor fi intrat în biserică nicĭ-odată de la botez încoace! Din 2.700 de oameni nu sînt o sută cari să știe ceti.

Tînărul preot e din Sălagiŭ, fiŭ de Unguroaică. Românește a învățat la seminariul latin al luĭ Szabó. A luat ca soție o fată de protopop crescută ungurește. De rușine însă zice că vorbește românește în casă. N'are însă un rînd scris în limba noastră printre scumpele publicațiĭ ungurești. Dumnezeul tatăluĭ săŭ, al credincioșilor săĭ, al neamuluĭ nostru să-l ierte dacă poate!

Maĭ sînt aicĭ doĭ advocațĭ romînĭ pe cari nu-ĭ văd și cari n'aŭ de unde mă știi, căcĭ nicĭ-un alt ziar românesc nu vine decît al cantoruluĭ, țeranul Ioan Pop, care a primit *Tribuna* din Arad și e abonat acuma la *Poporul Romîn* din Budapesta. A fost aicĭ și un jude de Romîn, Plop, și bogatul solgabirăŭ Simion Pop, care stăpînește între altele și o casă mîndră, cea d'intăiŭ în tot orașul, ce poate fi alta decît Romîn?

Toți sînt membri aĭ casineĭ ungurești și nu cetesc nimic în limba lor. Nimic din ceia ce privește poporul lor nu li ajunge decît în graiul dușmanilor!

Bancă românească nu e, dar aŭ sucursale jidovești două băncĭ maghiare. Poporul care ascultă în biserică așa de bucuros vorba noastră bună românească, poporul care ne petrece pănă departe și ne roagă a stărui pentru ca să capete de la București o Biblie, poporul acesta, așa de cucernic în sărutarea mîniĭ preotuluĭ care n'are ochĭ pentru dînsul, e cu totul lipsit de ajutătorĭ, de sfătuitorĭ, de sprijin. În toate el e lăsat în seama jidanilor, cari-l aŭ astăzĭ ca pe un copil slab de minte, ca pe un supus dobitoc de muncă!

Prînzim la marele nostru «otel». În «restaurant» apare stăpînul: un cucernic bătrîn cu tichie pe cap, aplecîndu-și spre salutare trupul strîns în caftan. E gata să ni dea orĭce mîncare. Numaĭ porc nu, o nu, spune el revoltat. O îmbucătură costă cît un prînz întreg aiurea. Tot ce maĭ luăm pe drum e scump și prost.

Plecăm la amiazi supt ochiĭ Jidanilor cari se adună și privesc lung supt cobora care ne ascunde. *Eĭ* ar fi vrut să ne ducă, și trimeșĭ de-aĭ lor s'aŭ înfățișat la badea Ianiuc ca să-l încredințeze că, pentru un bacșiș de-al lor, el are datoria de a ne lăsa în drum.

Prin ploaia care urmează aicĭ ninsoriĭ din munte, mergem înnainte pe valea rîuluĭ cu apele cenușiĭ, line. Îndată sîntem în al doilea Vișău, cel de mijloc. Dumineca a scos pe toată lumea din casele de lemn. Sînt grupe de treĭ feluri, care ne privesc cu aceiași ochĭ de batjocură și de ură ; sătenii, cari aŭ băut prea mult, frumoasele femeĭ și fete în catrințe roșiĭ care aŭ băut se pare și ele, și Jidănimea multă, multă, cît și ceĭlalțĭ locuitorĭ, Jidănimea cîrciumarilor, precupeților, mijlocitorilor care spurcă acest colț de munte. Sinagoga lor iese mîndră în drum.

Și la Vișaul-de-jos e tot așa, aceiași înfrățire neghioabă între exploatator și exploatat, aceiași prietenie batjocoritoare în ochiĭ femeilor frumoase. Și de amîndouă părțile cele maĭ strălucite povîrnișurĭ de munte, albe de sfințenia zăpeziĭ proaspete.

Drumul tot e numaĭ al Evreilor. Afară de căruța unuĭ Borșan care ducea două femeĭ din sat la Sighet spre înfățișare ca martore la «soroace», nu i-am văzut decît pe eĭ. Cîte unul calcă singuratec, cu gîndul la afacerĭ, altul stă de vorbă cu un Romîn, cutare băieței cu perciuniĭ fîlfîind aduc pe un cioban mițos, al căruĭ cal poartă o povară de pînzăturĭ. Maĭ departe, iată un Jidan care mînă din urmă o vacă, iată un Jidănaș călare, iată cărăușĭ cari, cu balabusta lîngă dînșiĭ.

Dar totuși o adîncă ură stăpînită s'a adunat

în aceste suflete copilărești lăsate pradă barbarieĭ celeĭ maĭ desăvîrșite. Ochiĭ se opresc crunțĭ asupra jăfuitoruluĭ străin. Și, fiindcă mergem cu trăsura, fiindcă facem călătoria într'o zi de Duminecă, fiindcă eŭ am barbă în țara popilor rașĭ și port cojoc acolo unde «domniĭ» nu se coboară până la această haină a sărăcieĭ, fiindcă d. Onișor are ochelarĭ, cădem și noĭ supt atingerea batjocurilor. În Leordina, sat mare cu școală românească, ce-șĭ zice ungurește, fricos, numaĭ «greco-catolică», în Petrova vecină, n'am fost cruțațĭ. O păstoriță călare ne-a amenințat cu bățul, o nevastă a strigat după noĭ «de, bală». Cînd am întrebat de biserică, femeile aŭ chicotit de rîs, strigînd: «i-auzĭ ce zice?». «Ni, săraciĭ», auzirăm aiurea pe urma noastră, saŭ: «ăștia vin de la Bocovina». Până și copilașiĭ ieșiaŭ luînd în rîs și blestemînd pe urma Jidanuluĭ cu cojoc și Jidanuluĭ cu ochelarĭ. Huțuliĭ de la Valea Tiseĭ se întreceaŭ cu Romîniĭ de pănă aicĭ, și unul ieși înnaintea d-luĭ Onișor poftindu-l injurios să-ĭ cumpere o gîscă.

Nu părăsim cursul Vișăuluĭ care înnaintează larg în valea de munțĭ ce se strînge de la o vreme ca în pasul Rodneĭ. Sus se maĭ văd încă braziĭ ninșĭ, de supt dînșiĭ curge pădurea fagilor roșiĭ, iar în vale sălciile verzĭ se apleacă asupra rîuluĭ. Bolovanĭ negri se desfac din mărunțaiele munteluĭ, care, tăiat de drum, în-

tinde fețe întunecate, viorii. Prin cîte o crestătură a pietrei năruite de sus, zăpada a prins vîrcî strălucitor de albe.

Din loc în loc, culmile marî, albite par a tăia calea, dar iarăși ea își face loc prin îndoiturile clădăriilor de piatră uriașă.

La Valea Tiseî, de unde începe și o linie ferată, Vișăul se contopește pașnic cu Tisa, care vine din munți, albastră, curgînd îmbielșugat și sigur. Cîteva case de Huțulî cu bernevecii roșii sînt aciuate aicî.

Îndată apa capătă o strălucită desfășurare, cum nu se maî vede la nicî-unul din rîurile acestor pămînturî carpatinî, pănă la Dunăre și Nistru. Un mare pod o trece în locul unde două sate: Băscoiul și Crăciunești, se privesc de pe cele două maluri. Ambele sînt sate rutenești, cu tot numele lor: aî noștri s'aŭ pierdut decî cu totul în mulțimea năvălitorilor de limbă rusească. Dar nicî aceștia nu maî înseamnă astăzî nimic. Căcî peste dînșiî s'a așternut Jidovimea. Casele marî cu cîte două caturî, casele mărunte cu cerdac de lemn, căsuțele strîmbe cu perdele roșii, — toate sînt ale lor. Din treacăt vezî, supt lampa atîrnată, femeile îmbrobodite, bărbații cu pălăria în cap, cari, aplecați asupra meseî de lemn alb, socotesc și pun la cale. În margenea drumuluî, crucifixurile de lemn grosolane, crucifixurile de metal luate de la oraș

tînjesc a pustietate ca și marile biserică albe, care par nouă.

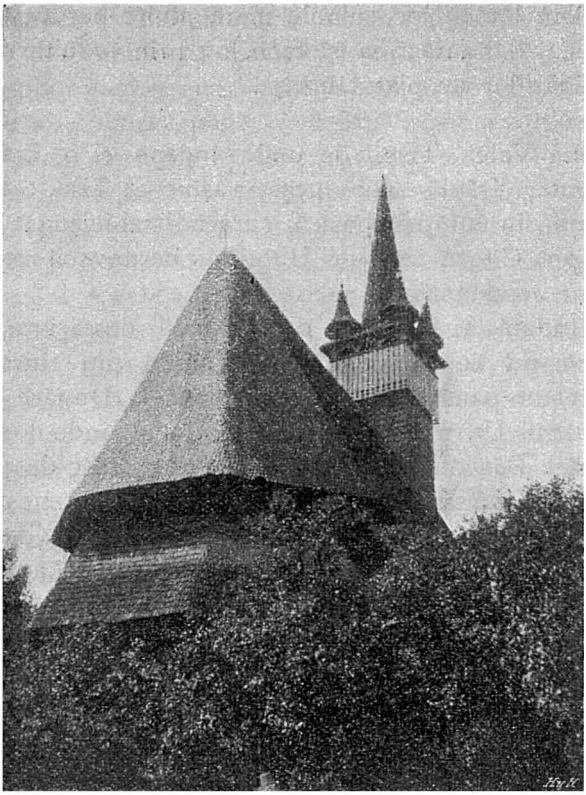

Biserică maramureșeană.

Rutenesc și jidovesc e și Verișmartul, care vine înnaintea Sighetului. Rutenii vorbesc de

altminterea, ca și Evreiĭ, ungurește, și Statul li face totdeauna darul uneĭ frumoase școlĭ de maghiarisare.

III.

Sighetul.

Din Sighet se văd acuma case de suburbie, foarte curate, pe care le luminează becurĭ electrice prinse de pîrghiile telegrafuluĭ. Cîte o cătană face dragoste cu slujnicuța luĭ. Maĭ departe însă, fără lumină electrică, Jidovimea se primblă saŭ stă în grupe, în fața caselor marĭ în care sînt prăvăliĭ. Lîngă stradele de tot largĭ, de oraș noŭ, se văd două bisericĭ creștine, de batjocură într'un asemenea loc. Piața se deschide într'un uriaș pătrat de clădirĭ foarte impunătoare. Orĭ în ce colț, doĭ treĭ Evreĭ pîndesc. Îĭ întîmpin și la poarta, prin gangurile oteluluĭ nemțesc unde ne coborîm. În restaurant servește însă un chelner evreŭ, deosebit de obraznic, și studenți aĭ Facultățiĭ de drept de aice orĭ calfe de prăvălie ungurĭ încep a urla prelung, la beție, sălbatece cînturĭ de dragoste, care-ți taie, ca și felurile ce ți se aduc, orĭce poftă de mîncare. După ninsoare, țurțurĭ și senin, acum ploaŭ pe tina groasă a capitaleĭ de comitat, a centruluĭ maramureșean.

*

Văzut dimineața, Sighetul are și oarecare mișcare de creștinĭ : funcționarĭ, gospodine care merg la tîrg, soldațĭ. Dar în toate părțile foiesc aceiașĭ Evreĭ cari pîndesc la ușile tuturor prăvăliilor. În orașul de vre-o 20.000 de locuitorĭ eĭ vor fi fiind, de sigur, a treia parte. Strada mare

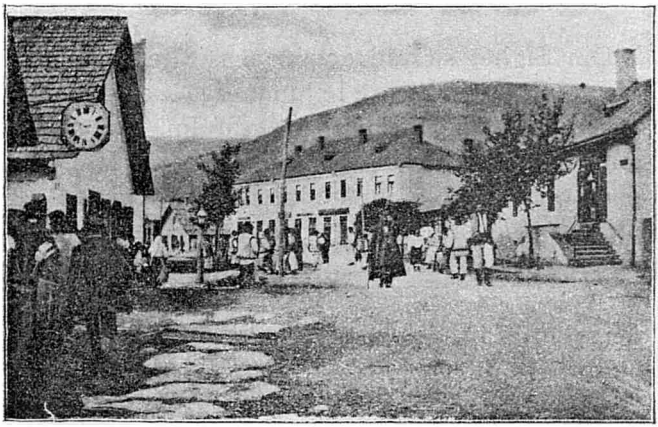

Stradă lăturalnică din Sighet.

e toată a lor, tot așa o alta, paralelă cu dînsa, în care nu te poțĭ întoarce de atîta Jidovime care miroase și scormonește cîștigul, fie cît de păcătos. Toțĭ ceĭ cari în sate și-aŭ strîns cîteva sute de florinĭ cu vînzarea de chibriturĭ și tabac, vin de se curăță întru cîtva aice, păstrînd însă toate datinile de îmbrăcăminte și limbă, toată iubirea pentru murdărie, tot disprețul pentru

ceia ce face viața cinstită și plăcută pe care le are Evreul de rînd. Ceĭ maĭ norociți trec apoĭ pe la Oradea-Mare și Seghedin, unde-și taie perciunii și îmbracă hainele nehabotnice. Fiiĭ lor, doctorĭ în drept, oamenĭ de condeiŭ pot ajunge apoĭ să stăpînească Ungaria, aĭ căreĭ fiĭ

Piața din Sighet.

credincioșĭ se zic din buze fără a putea fi din inimă, cît îĭ robește o lege de intoleranță și ură.

Azĭ e tocmaĭ tîrgul slugilor, și harmalaia puturoasă e și maĭ mare. Iată ce se înțelege prin acest tîrg. Fete de Evreĭ sărace caută slujbă primblîndu-se, și cine vrea slujnice, vine în gloată de le tocmește. Creștinele, Romînce, Rusoaice, nu umblă după această pîne puțină, care se cîștigă cu greŭ. Se maĭ adauge apoĭ pentru a le

înlătura de la o asemenea îndeletnicire ura pe care o are țeranul de aicĭ față de Evreŭ, pe care-l numește «Jid» și căruia nu-ĭ zice, orĭcît ar ajunge de bogat în negustorie, decît «măĭ Iți» saŭ «mă Leibă»

În cafenea un Evreŭ roșcat, chel, cu ochelarĭ, a strîns toată presa pe mesuța luĭ. Acolo vine

O altă vedere a pieței din Sighet.

de se așează, fără a-ĭ vorbi, alt Jidan, roșcat și el, care se uită chiondorîș, foarte obraznic. Și iată că sosește acum un habotnic care intră încet, ne ochește, se învîrte în jurul nostru, așteptînd cine știe ce întrebare saŭ propunere, de care să se poată agăța și apoĭ, cu durere față de mutenia «goilor» străinĭ, se duce.

Una din bisericile ce răsar din Jidănime e a Rușilor. Romînii aŭ întemeiat-o însă, precum se crede că tot a lor va fi fost și marea biserică

gotică a calvinilor, care-şĭ are altarul la răsărit. Goniţĭ din cea d'intăiŭ zidire, Romînii şi-aŭ făcut o alta, în ulița vecină. Lîngă dînsa e adăpostită o şcoluță pentru copiiĭ de meşterĭ romînĭ din Sighet, cari uită limba lor şi nu-şĭ pot creşte copiiĭ într'însa. În casa cea mare de alăturĭ, cu prăvăliĭ evreieştĭ dedesupt, locuieşte parochul, care e şi vicariul unit al Maramureşuluĭ.

Odată resida acolo un biet om fricos, cu numele străin. Acuma acest loc primejdios, care cere multă muncă şi o înnaltă conştiinţă îndrăzneaţă de romanitate, e ocupat de părintele Tit Budu. Născut dintr'un neam de vechĭ sătenĭ liberĭ, vicariul de astăzĭ a învăţat întăiŭ în şcolĭ ungureştĭ, de şi era fecior de preot. Împărtăşind sentimentele de liberalism înfocat ale colegilor săĭ unguriĭ, el merse chiar pănă la graniţa Galiţieĭ, într'o tînără ceată războinică, pentru a trece într'ajutorul revoluţionarilor poloni din Rusia. A fost oprit însă de poliţie, scos din şcoală şi adus astfel să meargă la şcoala românească a Beiuşuluĭ. Aicĭ şi-a învăţat înnapoĭ, aproape de la început, limba. A ajuns preot şi a stat mult timp în cancelariĭ şi în parochiĭ de sate din Maramureşul săŭ. Astăzĭ, cînd e căpetenia celorlalţĭ preoţĭ, celor cincĭzecĭ de parohĭ din acest comitat, el e în stare să impuie prin statura sa de uriaş, prin frumuseţa bătrîneţeĭ sale şi prin manierele sale sigure şi hotărîte. A

scris în românește despre subiecte bisericești și istorice, și scrie fără sfială și până astăzi în această țară de slăbiciune și de frică.

De la acest bătrîn puternic și harnic se așteaptă mult pentru trezirea conștiinței naționale adormite aicĭ. El ar trebui să încerce, cu acest scop, a da o viață nouă aceleĭ Asociațiĭ maramureșene care nu ajută nicĭ cît cea ardeleană, cu care nu înțelege să se contopească, interesele culturale ale neamuluĭ nostru.

Între aceștĭ Jidovĭ mulțĭ și răpareți, între Unguri, cari aŭ atîtea școlĭ elementare, o școală de fete cu internat, o preparandie de învățătorĭ și chiar o Academie de drept cu caracterul calvinesc, Romînĭĭ sînt aruncați la margine, în depărtare, sărăcie și necunoștință, așa încît limba lor nu se aude pe ulițile cele marĭ decît din gura țeranilor ce sosesc din împrejurimĭ. Parohienĭĭ păr. Budu ating numărul de 3.000, dar eĭ sînt răspîndițĭ până departe dincolo de raza orașuluĭ, prin văile ascunse și până colo la culmile ninse, de unde vin să-și aducă morțiĭ peste apa Tiseĭ la cimitirul românesc al Sighetuluĭ. În *oraș* — căcĭ de fapt acesta e singurul nume pe care aĭ noștri îl daŭ Sighetuluĭ — sînt cincĭ advocați romînĭ și vre-o patruzecĭ de studenți, ce-și aŭ internatul lor deosebit, la Academia de drept. Eĭ cu toțiĭ vorbesc românește în casă, de și cu amestec unguresc, și cutează chiar a se înțelege pe strade în această limbă prigonită.

Dar sînt de sigur prea puțini pentru a face ceva care să poată fi luat în samă.

Trăsura unuĭ Rus care vorbește ungurește mă duce spre mănăstirea Sfîntuluĭ Mihail din Perĭ, întemeiată de neamul luĭ Dragoș care s'a coborît în Moldova înnaintea Voevodului Bogdan. Astăzĭ vestita ctitorie a celor maĭ încărcați de cinste și de daruri regale dintre Romînii Maramureșuluĭ e maĭ puțin chiar decît o ruină, dar nu e fără interes pentru un Romîn să vadă măcar locul unde a stat o clădire așa de însemnată în viața poporuluĭ său.

La capătul Sighetuluĭ se trece Tisa, a căreĭ apă, strînsă la un loc într'un singur curent adînc, primește scînteĭ de aur de la soarele slab care, după multe zile de lipsă, se îndură a lumină, în luptă cu norii albĭ. Dincolo de apă e un Întradam maramureșean, asemenea, de altfel, cu Vișaiele de ierĭ. Toată margenea drumuluĭ o țin Jidanii din satul Slatina, cu căsuțele lor păcătoase, din care se desface curata și frumoasa locuință a notaruluĭ celuĭ noŭ, care e și el Evreŭ, cum încep a se alege icĭ și colo în Maramureș. Maĭ la o parte, spre un deluleț bogat în copacĭ, unde se află și ruinele uneĭ cetățuĭ romane, sînt vechile așezărĭ ale țeranilor romînĭ. Pentru dînșiĭ a făcut o mare biserică albă strîngătorul pentru binefacerĭ între episcopiĭ romînĭ, Mihail Pavel. Murind după o lungă

păstorire la Oradea-Mare, el a fost înmormîntat în satul acesta.

De aicĭ se deschide un loc fără nicĭ-un fel de roadă și de lucru a pămîntuluĭ, un pustiŭ veșted, sămănat cu gropĭ de năruire. Cîteva case marĭ se ridică în locurĭ maĭ ferite și sigure; prin celelalte, clădirile șubrede sînt frînte de prăbușirea umedă. Zidurĭ de fabrică și coșurĭ răsar în deosebite locurĭ.

Aceasta e Slatina-baie saŭ Handalul, cu biserică latină și școală de Stat. Pămîntul tot e găunoșat de acel lucru al minelor de sare ce ține de sute de anĭ. Tisa a răsbătut prin gropile cele vechĭ, și astfel pe încetul ea gătește sfîrșitul acestuĭ izvor de bogăție, și tot odată și a pămîntuluĭ în care el se află ascuns.

Maĭ departe e «Scalda» Vlădicăĭ Pavel, un stabiliment de băĭ de sare foarte bine înzestrat, care nu face însă nicĭ pe departe cît a costat pe întemeietorul săŭ.

În dreapta și în stînga, dar maĭ ales în stînga, șirurile de dealurĭ albăstriĭ se întrec din înnălțime pănă la creștetele albe. Unul din ele se mîntuie printr'o mare movilă blîndă care e Rătundul. Într'acolo sînt tot sate românești: Sarasăul, Șipința, unde se păstrează încă, întrebuințată în odăjdiĭ, șeaua uneĭ căpeteniĭ a Tatarilor din 1714, cari, într'o ultimă năvălire, călăuzită de Mihaĭ-Vodă Racoviță al Moldoveĭ, pustiiră valea Izeĭ, plină de Romînĭ, alergară după jaf

și după robĭ și până în aceste părțĭ și fură striviți la întors de Borșenĭ, cari ar fi avut în frunte pe protopopul lor.

În dreapta, unde se văd bisericile albe, vechĭ, sînt cele treĭ Apșe: de sus, de mijloc și de jos

Binecuvîntarea prinoaselor în Maramureș.

(împărțire obișnuită în Maramureș), de la care a pornit apa veselă ce se zice Apșoara. De acolo vine neamul Mihályi, care a dat Bisericiĭ unite pe Mitropolitul eĭ de astăzĭ, Escelența Sa Victor Mihályi de Apșa. Tot în acele părțĭ, dar departe, e și locul de naștere al acestuĭ arhiereŭ, satul Ioduluĭ.

De la Perĭ, pe care Ungurii, cari nu se află însă în acest sat, îl numesc Körtvelyes, vin sătenĭ singurateci în portul care e al Romînilor, și iată și un car unde, între mulți flăcăĭ gătiți, șede fără sfială o mireasă purtînd pe cap cununa de florĭ luate de la tîrg și, pe lîngă dînsa, *mununa* țesută din mărgele. În satul însuși, intrăm îndată. Vedem case de bîrne, maĭ mult văruite, prin înrîurirea orașuluĭ vecin, curți care poartă coșere împletite, movile de strujenĭ și fîn așezat frumos între patru parĭ supt un coperiș țuguiat de șindilă. Femeĭ în portul nostru diretică prin curte.

Unele din ele, oacheșe, aŭ însă fața ciolănoasă, cu bot ieșit înnainte: altele, foarte bălane, arată un sînge străin. Dacă vorbeștĭ românește femeilor, nu veĭ fi înțeles, de sigur; nicĭ copiiĭ nu știŭ o boabă din limba noastră. Mulți bătrînĭ daŭ din umerĭ cînd o aud. Ceva românește rup numaĭ bărbații în vrîstă, iar ceĭ ce aŭ fost cătane în regimente de Romînĭ o vorbesc chiar destul de bine.

Satul e astăzĭ cu totul rusesc. În biserica nouă și frumoasă lîngă care e și o școală încăpătoare, nu se află nicĭ cărți românești, ci numaĭ de acelea care *samănă* numaĭ cu datinile noastre, cum samănă locuința și portul. Ele sînt tipărite la Lemberg, după îndemnul cel d'intăiŭ al aceluĭ fiŭ de Voevod romîn, al aceluĭ «Voevodicĭ» Petru Moghilă, care a trezit din morți

Mitropolia Chievuluĭ şi a făcut astfel cu putinţă cultura ruteană de astăzĭ; cîte una din cele nouă vine de la Ungvár. Aicĭ şi-a strămutat reşedinţa episcopul rutean unit al Muncaciuluĭ. Aicĭ îşĭ ţine el canonicĭĭ şi preparandia de învăţătorĭ. De aicĭ lucrează el, nu pentru înnaintarea celor 170.000 de Rutenĭ, cari întrec cu mult pe ai noştri, abia vre-o 70.000, ci pentru contopirea lor cu naţia ungurească stăpînitoare. La Sighet se predică în biserica lor odată ruseşte, odată ungureşte. Aşa e şi pe aiurea. Poporul întreg ştie ungureşte. El nu desfăşură nicĭ-o activitate politică. În congregaţia comitatuluĭ, el trimete tot funcţionarĭ şi funcţionaraşĭ unguri. Cărţĭ ruseştĭ, ziare din Galiţia saŭ de la Muscalĭ nu se aduc decît foarte rar şi pe ascuns. «Cu Rutenĭĭ s'a încheiat», îmĭ spunea un bun cunoscător al împrejurărilor.

Despărţiţĭ de Romînĭ printr'o ierarchie bisericească deosebită, lipsiţĭ de orĭce legătură cu dînşĭĭ în trecut, Rutenĭĭ n'aŭ faţă de vecinĭĭ lor situaţia celor din Bucovina. Pe noĭ nu ne uresc şi nu ne-ar fi încălcînd, căcĭ nu-ĭ mînă la aceasta, ca acolo, o inteligenţă fanatică, aplecată spre Rusia saŭ încălzită de visul uneĭ Ucraine a viitoruluĭ pentru Ruşiĭ Micĭ. Prin căsătorĭĭ mixte, prin vre-o aşezare între Rutenĭ se pierd maĭ mult aĭ noştri, şi prin aceleaşĭ mijloace eĭ şi cîştigă, aiurea. Numărul nostru sporeşte de alminterea Aicĭ în Perĭ Romînĭĭ s'aŭ

pierdut de mult între Ruși veniți în număr mare. Cărțile bisericești aŭ o singură însemnare românească, și aceia abia înțeleasă. Pe la 1690 încă, însemnările sînt slave, și anume ruteneștĭ.

Pe acea vreme mănăstirea Dragoșeștilor din al XIV-lea veac, unde atîta vreme aŭ stat Vlădicĭi romînĭ aĭ Maramureșuluĭ până la Iosif Stoica din 1693, până la bătrînul orb și pribeag Dosofteiŭ din 1730, nu maĭ avea însemnătatea eĭ veche. Spre dînsa ne duc cîțĭva Ruși săracĭ, ieșiți din căscioarele fără lumină.

Sus, între niște pomĭ, la capătul unuĭ urcuș prin lutul de făcut oale, cleios și lunecos, se maĭ văd niște grămezĭ de pietre, pe care sătenii le-aŭ răscolit căutînd galbenii de aur aĭ vechilor călugărĭ. Un crucifix înnalt, pus în vremurĭ nouă, arată unde a stat altarul. Prin prejur, se arată locul fîntînĭĭ și rămășițele sărace ale chiliilor. Clădirile aŭ fost făcute trainic din cărămizĭ tot așa de bune aproape ca și cele romane, din piatră moale și din ciment ca fierul. Din podoabe și scrisorĭ a maĭ rămas numaĭ o bucată de stîlp văpsită galben și verde, care poartă tot în văpseală litere cirilice aplecate, ce pomenesc un sfînt. Ea e zidită între murdăriile de lîngă casa unuĭ sătean.

Rusul cu locul ar fi bucuros să-l vîndă bine, vicariuluĭ nostru, ca să se facă iarăși mănăstire.

— Şi nu te temĭ, ĭĭ zic, că o mănăstire românească v'ar face Romînĭ?

— Ce temem! Orĭ Romîn orĭ Rus, este tot una, tot o cruce.

De pe culmea de deal se cuprinde cu ochiul una din cele maĭ frumoase priveliştĭ. Jos curge Tisa, care se rupe în suviţĭ argintiĭ ce se leagă iarăşĭ maĭ departe. Iar peste dînsa, peste marea pajişte verde, unde pasc bivolĭ, se văd bisericile Cîmpulunguluĭ.

Acest orăşel de odinioară e decăzut astăzĭ. Are, firește, mulţĭ Evreĭ şi maĭ mulţĭ Ruşĭ şi ceva Unguri. În tot comitatul, Ungurii, vre-o 8.000, pe lîngă peste 50.000 de Jidanĭ, n'aŭ însemnătate decît aicĭ şi la Ceteŭ (Tecsö). Hustul, de la Sighet la Răsărit, şi Muncaciul, de la Apus, cu vechiul castel unde a fost închis la 1821 Alexandru Ipsilanti, precum la 1585 fusese închis la Hust Petru Cercel, sînt numaĭ ruseştĭ, ca toate aşezările din munte pănă în Galiţia, pe care le ţine pe toate calicia goală a Rusnecilor.

*

Spre sară, cu acelaşĭ cojoc care a pus în mişcare pe toţĭ Evreiĭ Sighetuluĭ, ce cred că a sosit vre unul dintre aĭ lor din Polonia, plec pe linia Cîmpulunguluĭ, spre Sarasăŭ.

Tisa curge în dreapta, răsfăţată, răşchirîndu-se în braţurĭ moarte şi aruncînd din mijlocul eĭ

ostroave de buruiene. Șoseaua întreagă, până la înnalta linie ferată, e la voia ei, și ea se folosește dese ori de aceste drepturi.

Din stînga vine apa albastră a Izei, care udă tot sate românești. Lină și veselă, oglindind senin în unde, ea se varsă în Tisa la podul din față, dar multă vreme încă apele-i albastre nu se pot contopi cu multele ape galbene ale rîului ce o înghite.

Dincolo de pod, era mai de de mult un popas pentru negustorii și cărăușii ce veniau de la Seghedin. O *cearda*, o cîrciumă fusese așezată ca să-i încălzească și să-i răcorească. Ea a fost bună de prăsilă, și astăzi un întreg sat numai și numai jidovesc putrezește în mocirlă și în dărîmături, purtînd acel vechiu nume de Cearda.

Sarasăul vecin e însă românesc în toate. Moșia e a familiilor Mihályi și Jurca. Frumoasa grădină de pe deal, cu 500 de meri, e a d-lui Petru Mihályi, fratele Mitropolitului. Sătenii, oameni prietenoși, cînd nu se întrec la *palinca* (rachiul) Jidanului, sînt și ei foști nemeși, și se țin mult. Biserica e veche, și legenda o pune între cele trei clădiri de piatră făcute de o Doamnă din Moldova care-și mai aducea aminte de Maramureșul obîrșiei sale.

Mergem la dînsa cu un țeran care a fost la Petroșeni cu lemnele și a trecut și în țară, spre Tîrgu-Jiiului și Cîmpulung, în locuri de care-și aduce aminte cu drag. Preotul pe care-l vedem

o clipă, — om harnic de altfel, mi se spune, — nu poate veni, căci are la petrecere domnĭ unguri. Un cantor foarte bătrîn descuie. Înlăuntru, biserica nu are nicĭ-un preț, pe cînd pe din afară ea impune prin grosimea păreților de zid cu ferestile micĭ și interesează prin forma în cincĭ muchĭ a altaruluĭ, maĭ jos. În față s'a adaus, ca la bisericile de lemn, un fel de cerdac închis, care aruncă în sus un vîrf de turnuleț supțire. La plecare, sătenii strigă: «Trăiască domnul preotul», pentru d. vicariŭ, precum în Sighet, unul îmĭ strigase mie, cu toată bucuria inimiĭ luĭ: «Trăiască popa nostru».

*

Sara găsesc la alt frate al Mitropolituluĭ din Blaj, d. Ioan Mihályi, care a tipărit o culegere de «Diploame maramureșene» nu numaĭ cea maĭ bună primire, dar și o prea frumoasă culegere de monede antice, de diplome medievale și de scrisorĭ și zapise românești din acest Maramureș, care a păstrat numaĭ așa de puține.

IV.

De la Sighet la cellalt hotar.

A doua zi plec, peste muntele de ieșire, peste înnaltul Gutin saŭ Gutiŭ, către Baia Mare. Pănă la Hărniceni mă va duce bunul mieŭ găzduitor

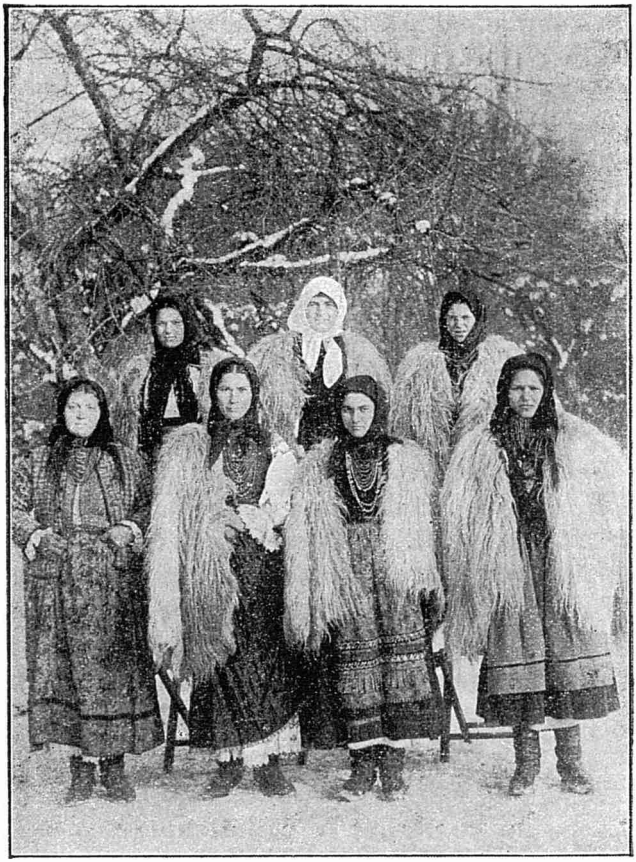

Femeĭ din Maramureș.

păr. Budu, iar de acolo înnainte voiŭ rămînea în sama Rusuluĭ Gyury.

Întăiŭ merg la biserică, unde, cu toate că e o zi oarecare din săptămînă, slujba se face cu o rînduială şi o cuviinţă deosebită, care se lămureşte de alminterea şi prin desăvîrşita ştiinţă de tipic a vicariuluĭ, un specialist şi un scriitor în această ramură. Clădită în stilul gotic maĭ cunoscut pe aice, biserica e înnaltă şi luminoasă, foarte friguroasă însă prin piatra din care e alcătuită. O catapiteazmă provisorie desparte altarul, şi naosul acoperit cu lemn îşĭ aşteaptă încă bolţile. Parochul e asistat de doĭ capelanĭ, dintre cari unul e şi catechet la şcolile Statuluĭ, unde-l sileşte a catechisa ungureşte şi arbitrariul ministerial şi necunoştinţa nenorocită a copiilor, Romînĭ fără limbă românească. La slujba frumoasă maĭ este de faţă numaĭ doamna vicariuluĭ, bătrînul curator şi o ţerancă în saricâ saŭ *gubă* cu lîna în afară. Dascălul-învăţător cîntă foarte bine. Cărţile, căpătate de la Blaj, sînt din ale luĭ Bob.

Ieşim din oraş pe lîngă cîmpul unde fac exerciţiu reserviştiĭ. În faţă, pe lîngă rîul Izeĭ, se deschide un drum foarte bun, pe care-l cercetează însă pănă sus în munte maĭ numaĭ Evreiĭ. Trăsurile stricate sînt tîrîte cu greŭ de cîte un biet cal cu păcate, pe care Jidanul îl îndeamnă cu chiote şi-l loveşte în coaste şi'n cap. Maĭ încolo înnaintează un car cu boĭ — pe aicĭ însă cărău-

șia se face mai mult cu caii — pe care-l mînă alt Jidan, care în mersul încetinel al dobitoacelor blînde cugetă la un gheșeft nou, tremurînd din perciuni. În spatele turmei de oi fluișchiie din biciușcă o pîrghie de Evreu slabă și nepieptănată, — păstor care duce la tăietoare. Nu e nimic mai rar decît să vezi pe ai noștri singuri călătorind saŭ mînînd.

Între frumoase dealuri line curge Iza, albastră, care se păstrează curată pănă la vărsarea ei. Șesul ei e lat, și cu ajutorul gunoierii se fac pe dînsul sămănături sărace de grîne și de porumb. Soarele străbate un cer fără nori și lucrează harnic la topirea depărtatelor pîlcuri de ninsoare. Să fie în sfîrșit mult dorita vară a Sînmedruluĭ, cînd firea întreagă mai răsuflă odată slobod, pe priporul morții?

La satul Vaduluĭ Iza primește în sine rîul Mareĭ, și în acesta se varsă mai sus încă o apă, a Cosăuluĭ, de-alungul căreia se înșiră altă vale. Pe Iza în sus satele românești se înfundă în munte, copleșite de Jidovime, aproape ca în părțile Vișăuluĭ; Sătcelul stă la poalele munteluĭ, românesc și el cu toate cărțile rusești ce s'aŭ găsit în biserica luĭ, avînd și însemnări în această limbă. Pe rîul cel mic, e un alt rînd de așezări, locuite de ai noștri. Noi însă apucăm drumul cel mai scurt spre Gutin, care urmează scurgerea răpezită a Mareĭ.

E, de la izvorul ei până la vărsare, o apă de viață, de vioiciune și de frumuseță. Valurile verzi se zdrumecă de bolovanii munteluĭ, fîșîind cîntece de îndemn și de biruință; ele se frîng în rotocoale spumegătoare și aleargă în șivoaie verzi, late, pe șesul unde-și află sfîrșitul. Se pare că odată i se zicea Maramurăș, nume care a fost prescurtat pe urmă, cum se face adesea, în forma nouă de Mara. Aĭ noștri aŭ cunoscut întăiŭ această parte de țară în legătură cu Ardealul, în ea aŭ locuit ei la început, bucurîndu-se de ogoarele maĭ largĭ și de pămîntul maĭ bun, și numaĭ pe urmă ei aŭ înnaintat până în sălbătăcia munteluĭ, pe care aŭ împoporat-o maĭ tărziŭ Rușiĭ Galițieĭ. Astfel s'a numit Maramurăș acest Ținut de multe culmĭ și de puține văĭ, care a fost odată o țară, ce a pus temelie la o altă țară și care nu e astăzĭ decît unul din atîtea comitate ale Ungarieĭ.

*

Ce se poate vedea la Vad decît Jidănimea din margine, cu bătrînii ei fără frumuseță, cu bărbații fără voinicie, cu femeile fără sfială, cu copiiĭ palizĭ, slabĭ, triștĭ, gînditorĭ, fără copilărie? Romînii s'aŭ tras și aice în sus. Dacă ar fi părăsit satul, cum aŭ făcut la Borșa, unde aŭ înnaintat cu maĭ mulțĭ chilometri spre munte, Jidovimea s'ar fi luat ca și acolo după dînșiĭ, setoasă de sîngele raseĭ osîndite.

Urmează Berbeștiĭ, satul luĭ Berbu, pe care mania ungurească de a unguri l-a prefăcut în Bárdfalva. Și aicea e aceiașĭ poveste tristă ca și la Vad.

Doĭ cnejĭ, Budul și Giula, aŭ căpătat, pentru vitejia pe care o pomenește legenda, locul pe care s'aŭ așezat neamurile lor, al Budeștilor și al Giuleștilor. Cel d'intăiŭ sat e la stînga, ascuns: în biserica luĭ se păstrează coiful și zalea vestituluĭ haiduc Pintea Viteazul.

Prin Giuleștĭ trecem, și de la început se vede o deosebire față de celelalte sate. Aicĭ Jidovimea nu iese așa de mult la iveală, cu toate că ea se adăpostește în cîteva cîrciume de la capăt. Sătenii i-aŭ «scos» din sat; aŭ strîns mînă de la mînă, cu multă trudă, banĭ scumpĭ, «crăițarĭ sărutațĭ», cum am auzit spuindu-se, și aŭ luat din mîna Evreuluĭ, pe baniĭ ce a vrut el, holdele și stăpînirea de case. Nu se maĭ vede ca în alte părțĭ Jidovul mergînd pe urma pluguluĭ mînat de țeranĭ și făcînd socotelile luĭ de negustor. Icĭ și colo a maĭ rămas numaĭ o cîrciumă, și astfel în acest sat ca nealtele în Maramureș, se vede aproape numaĭ viața noastră.

Giuleștiĭ se zic pe ungurește — cu toate că, iarășĭ, puiŭ de Ungur n'a locuit vre-o dată aicĭ — Gyulafalva. Unde vezĭ scris pe stația căiĭ ferate înguste ce duce de la Sighet spre ocnele din acestelalte părțĭ: Feherfalva, să știĭ că nu e

alta decît străvechiul sătucean românesc al Fiereștilor. O etimologie ungurească: «grămadă de sare», s'a căutat pentru acel sat al Șugătaguluĭ, lîngă care se află minele de sare amintite maĭ sus: în Ugocea însă *șugătag* e «poiană».

Șugătagul-sat are o biserică, a căreĭ vechime s'ar urca, după o inscripție maĭ tîrzie, pănă în veacul al XVII-lea. El se deosebește însă maĭ mult prin îngrijirea ce aŭ locuitoriĭ pentru creșterea și altoirea pomilor, cari înlocuiesc aicĭ ca mijloc de traiŭ grînele, ce nu se pot face. Evreiĭ sînt puținĭ.

Aceste două sate, și cîteva încă, aŭ dovedit prin faptă ce pot Maramureșeniĭ cînd numaĭ îșĭ daŭ puțină osteneală să și voiască. Cu toată exploatarea și sărăcia, Romînіĭ de aicĭ nu sînt de loc printre ceĭ din urmă. Sînt curați și mîndri. Legăturile cu Moldova domnească li-a dat o conștiință de nobleță care nu se află aiurea. Pănă astăzĭ, eĭ îșĭ zic une orĭ «boieriĭ dumneavoastră» și copiiĭ aicĭ n'aŭ altă calificare decît aceia de *cocon, coconaș, cocoană, coconiță;* vechea vorbă *jupîn* n'a degenerat ca în Moldova, unde cu ea se chiamă Evreiĭ, ci înseamnă încă «domn», și mulțĭ se fălesc cu «jupănia» lor. Priceperea pentru frumuseță se vede în meșteșugul săpăriĭ porților de lemn și în caracterul deosebit al crucifixelor: cele tăiate în tablă aŭ la picioarele Mîntuitoruluĭ două femeĭ care plîng, și am văzut unul foarte

frumos, săpat din lemn de un ocnaș, osîndit, din deceniĭ acum depărtate.

Oamenii ar face și maĭ mult dacă s'ar găsi cine să-ĭ îndemne și să li fie călăuza cea adevărată și fără interes. Unde e preotul bun saŭ unde se află măcar prin vecinătate un preot deosebit de bun, satul capătă îndată altă înfățișare. Aicĭ se vede înrîurirea păr. Budu, care a fost, mulțĭ anĭ de zile, preot al Șugătaguluĭ. Prin alte părțĭ însă preoțiĭ, cu gîndul la Papa și la raderea bărbiĭ maĭ mult decît la chemarea lor omenească și românească pe acest pămînt, s'ar fi adăugind, mi se spune, la toțĭ aceia cari ieaŭ mult din munca săracilor. Unii sătenĭ s'aŭ îndreptat decĭ spre Biserica neunită, care apăru ca o concurentă doritoare de cîștig și oferind decĭ condițiĭ maĭ bune: în cutare sat nenorocit care se zbate în ghiara cotropitoare a Jidovuluĭ se maĭ ivește decĭ, pentru a slăbi încă maĭ mult pe oamenĭ, hărțuiala nenorocită a doĭ preoțĭ nevrednicĭ. Clerul unit stă gata de luptă, și jandarmiĭ Statuluĭ s'aŭ amestecat une orĭ pentru ca să apere confesiunea veche împotriva aceleia care năvălește acuma asupra sufletelor.

Printre aceleași micĭ ogoare smulse de la pădurea de stejarĭ și *lăzuite* unele dintre ele abia dăunăzĭ, înnaintăm, dincolo de întinderea linieĭ ferate a gării, pînă la Hărniceștĭ. Ungurii îĭ zic «Hernicses» fiindcă n'aŭ cum îĭ zice altfel:

numele românesc, singurul adevărat și serios, vine, nu de la hărnicia locuitorilor, cari nu trăiesc fără Jidovi, ci de la un Harnicul oarecare, strămoș cu adevărat harnic, pe vremea căruia nu se pomeniaŭ încă Jidanï în Maramureș.

*

Aicï mă despart de părintele Budu, care-șï îndoaie statura de uriaș pentru a intra pe portița școluțeï sărace pe care merge să o cerceteze. Rămîn cu Gyury Rusul, care făgăduiește că va vorbi în limba mea ca să ne putem înțelege.

Cea d'intăiŭ observație a luï califică de «hireș» — ce veche vorbă românească, prinsă în acest Maramureș, ținut la o parte de schimbările, vechï și nouă, ale limbiï! —, dată nu știŭ căruï lucru ce întîmpinăm și care i s'a părut frumos. Dar încolo n'am mare folos de vorbă de la bietul cociș jidovesc, năcăjit și obosit, stors și amărît, și care, pe lîngă aceasta, nu cunoaște maï de loc împrejurimile, dînd numaï icï și colo cîte un nume unguresc care nu-mï folosește la nimic.

Alte două sate cu numele curat românesc, sate numite după strămoșul din vremea Cnezilor și Voevozilor, ne întîmpină în calea spre părețele de păduri și stîncï al Gutinuluï, prin valea, tot maï îngustă, a Mareï. Sînt Deseștiï și Crăceștiï, micï așezărï de case de lemn, pe care Statul găsește de cuviință a le numi, într'un

naționalism maghiar care a tămînjit cu colorile sale toți stîlpii chilometrici pînă sus pe culmi: Deses și Krácsfalva.

După ce am trecut de ele, nu se mai vede decît drumul întortochiat, care suie pe Gutin. Puțini drumeți se urcă pe dînsul spre izvoarele Mareï. Cărbunari înnegriți pe față, dar purtînd cîte o căciuliță albă, rotundă, de tip maramureșean, Unguri trufași, notari de sate, supraveghetori de «băi» saŭ mici proprietari, cari mînă căruța lor ușoară cu calul cochet; sățeni de peste munte, «țerani», cum își zic ei, îmbrăcați în abà albă, încununați cu plete înfoiate, oameni de ispravă cari s'aŭ «răscumpărat» de Jidani, ca și Giuleștii, și-și bat joc de Maramureșul împovărat de parasiții lacomi. Într'o poiană se odihnește, cu doi Maramureșeni în gube mițoase, un străin cu căciula pătrată și cojocul înflorit; a venit, cine știe cu ce treabă de cărăuș, tocmai de unde am sosit și eŭ zilele trecute, de la «Rogna-de-sus», adecă de la Șanț. E cel d'intăiŭ om ce nu se miră de cojocul mieŭ, ce s'a dovedit cea mai bună pavăză împotriva friguluï, vîntuluï, a umezeliï, ploilor și ninsoriï, cea mai potrivită haină de toamnă și de iarnă.

Cărarea de munte, fără stîlpi tricolori și pîrghii de telegraf și telefon, cărare îngustă și de tot singuratecă, e tot mai mult cotropită de neauă.

Căderea eĭ a fost așa de îmbielșugată, de «bugătă», cum se spune aicĭ, încît în toate părțile atîrnă crengĭ rupte, vechĭ trunchiurĭ prăvălite saŭ copacĭ nalțĭ și supțirĭ cari s'aŭ aplecat asupra drumuluĭ făcînd un arc de triumf viforuluĭ. Gerul de astă-noapte a întărit zăpada, a pus o cojiță de ghiață peste bălțĭ și a împodobit cu țurțurĭ, dintre cari uniĭ sînt uriașĭ, toate unghiurile de stîncă unde zace umbra veșnică. La căderea pripită a friguluĭ, frunzele roșiĭ și frunzele galbene, împodobite pentru moarte, aŭ căzut în veștejiciune, și priveliștea strălucită a dispărut răpede, lăsînd în loc o singură maramă ruginie a munteluĭ. Soarele neobișnuit de cald, care te orbește lovindu-te în față, desprinde pe încetul grămezile de omăt ce împovărează crăcile, și pe margenea drumuluĭ ca și în adîncurĭ se aude necontenit, în loc de orice zgomot viŭ, zdupăitul umed al zăpezeĭ ce cade. Frunzele, scuturate, se desfac și ele ca un roiŭ de fluturĭ morțĭ, și giulgiul alb e pătat pretutindenĭ de petele veștede ca de niște stropĭ vechĭ de sînge.

Răpede, cînd ajungem la culmea de trecere, lîngă gheburile și șeaua Gutinuluĭ, negurile călătoare se răsfiră asupra albastruluĭ. Spre Apus noriĭ scînteie de raze, pe cînd la Răsărit margenea e tivită cu un verde dulce, umbrit și duios.

Coborîrea ține îndelung printre fragiĭ și ste-

jariĭ deși, cari, desfoiați la creștet, se înfășură maĭ jos în zdrențe uscate, pe cînd verdeața se maĭ păstrează spre poale. Stînca se vede une orĭ în risipirĭ înnalte, negre.

Aicĭ e și maĭ pustiŭ decît pe laturea cealaltă: un ceas, două, nimenĭ nu adîncește dîrile tăiate prin zăpadă de puținiĭ drumeți ce aŭ trecut. Dar iată între trunchiurĭ, la o parte de cărare, un mare freamăt de frunze: vite roșiĭ trec luptîndu-se cu suișul. Aștept în urma lor un cioban cu guba albă, căcĭ vremea hoților a trecut de mult în aceste părți. Dar nu: pe astfel de locurĭ și la o astfel de vreme, doĭ Jidanĭ bărboșĭ, strențoșĭ scutură din biciuște, mînîndu-și prada spre tîrgurile Maramureșuluĭ lor. Întîmplarea a făcut să întîlnesc la granița țerĭĭ pe aceia cari sînt astăzĭ stăpînĭĭ eĭ. O Dragoșe, Bogdane, Voevozĭ cu stema zimbruluĭ, căpeteniĭ ale vitejilor munteluĭ, întemeietorĭ de mănăstirĭ și bisericĭ, descălecătorĭ de țerĭ cucerite, ațĭ putut fi voĭ cîndva pe aceste locurĭ blestemate între cele maĭ blestemate, unde avîntul spre ban al neamuluĭ cu sufletul maĭ josnic nu cruță nicĭ măcar pe crestele munților zăpada cea maĭ albă!

CARTEA A XVI-A.

BAIA-MARE ȘI CHIOARUL.

I.

Spre Baia-Mare.

De vale începe o șosea la care se lucrează, așa încît ești aruncat pe alocurea în drumuri de bolovani și tină, unde ți se zdrumecă sufletul. Ici și colo, se văd pietre galbene, lăculețe roșii, prelingeri de apă cu colorile ciudate. Lungi coperișuri de lemn, coșuri înnalte, zbucniri de fum se întîlnesc pe amîndouă laturile drumului. E acum pămîntul răscolit de mulțimile fără lumină ale oamenilor de toate neamurile cari scotocesc în adîncul țărîneĭ metalele scumpe. Am ajuns din țara ciobanilor în aceia pe care o sapă și o locuiesc *băiașiĭ*.

Lîngă apa Săsariului, care, adunîndu-se în munte, saltă furioasă din bolovan în bolovan, se înșiră acuma un rînd de case, care întrec cu mult pe cele din Maramureș, cu care-mi deprinsesem ochiĭ. La drum se văd doĭ, treĭ ochi de ferestre supt trunghiul înnalt al unuĭ pod de

lemn, care poartă sus un fel de căciuliţă de şindrilă ieşită înnainte. Crucea înseamnă care sînt locuinţile Romînilor în acest adăpost al minerilor. Ea nu e prea rară.

Drumul, foarte bun acuma, maĭ neted decît

Priveliște de iarnă din părțile ungurene de lîngă Ardeal.

în Maramureşul pietros, duce spre o piaţă unde se vede o biserică a catolicilor, oteluri. Copiĭ trec în procesiune cu crucile în mînă, şi după eĭ iată parochul catolic cu împărtăşenia înnaintea căreia se descopăr băiaşiĭ de pe stradă şi de supt porţĭ, întorşĭ de la lucru odată cu căderea seriĭ.

De acum, nu maĭ contenesc şurile negre, co-

șurile și fumurile și, cînd te apropiĭ, auzĭ pe acolo izbiturile surde ale șteampurilor cu apă din rîŭ și cu aburĭ, care strivesc pietre de argint și de aur. Bogăția care se culege aicĭ, se revarsă în oarecare măsură asupra tuturora. Pe cînd se grăbesc spre munte căruțele goale, sărace ale Maramureșenilor cu căciuliță, plete și gube, pe cînd de la cîmpie vin cară cu boĭ, mînate încet de flăcăĭ în pănurĭ albe, un sat de toată frumusețea mărgenește drumul. Aŭ fost odată aicĭ niște Slovacĭ, aduși poate pentru lucrul minelor, și de aceia i se zice Tăuții (Tót = ung. Slovac). Eĭ sînt acuma contopiți în Romînĭ, cari sînt aproape singurii locuitorĭ aĭ acestuĭ sat de minune. Catolicii aŭ, ce e dreptul, o veche biserică, împodobită cu săpăturĭ gotice, dar vre-o cîteva familiĭ se țin abia de dînsa. Pe casele văpsite cu albastru, în totul asemenea cu acelea din Baia-Spria, răsare maĭ pretutindenĭ crucea noastră. Pentru toate aceste gospodăriĭ-model e înnălțată o biserică de zid, care se mîntuie cu treĭ turnurĭ ascuțite, de șindilă. E cea maĭ bună în acest fel pe care am văzut-o pănă acum, și de sigur că satul e vrednic de dînsa. În astfel de împrejurărĭ, firește că Evreul lipsește și, dacă vezĭ cîte vre-unul prin curțĭ, el e numaĭ un cumpărător de bucate saŭ de vite, venit din furnicarul putred al Maramureșuluĭ.

Pe drumul cu plopĭ și șteampurĭ, străbătut

de căruțe, de cară, de sătenĭ cari nu se maĭ sperie de cojoc, ci, deprinșĭ cu lumea, spun bună-seara popeĭ cu barbă, mergem acum spre Baia-Mare. În stînga, e cîmpia de lucru, iar în dreapta se tot urmează, trimețînd neguri pentru noriĭ de mîne, linia munteluĭ, care ascunde în văile sale stratele pietreĭ de aur, prin care se poate noroci cineva dintr'o zi în alta.

II.

Baia-Mare.

Orașul începe cu case răzlețe, după tipul obișnuit. Ele țin mult timp, pănă ce se ivesc clădirĭ maĭ marĭ, cu prăvăliĭ, strade bine pietruite pe care se mișcă o mulțime de lucrătorĭ înglodațĭ și plinĭ de pulberĭ galbene. Piața e foarte întinsă, ca la toate orașele ungurești din aceste părți și, iarăși, foarte chior luminată. Trebuie să fie pe aicĭ un gimnasiu unguresc, căcĭ grupe de tinerĭ nerușinațĭ îmĭ privesc obraznic barba și latră ceva cu «pap»,—de sigur măgăriĭ cu privire la popiĭ romînĭ.

Aicĭ e într'adevăr un cuib fanatic de Unguri răĭ, cari, cînd s'a ținut acum cîțiva anĭ o adunare a Asociațieĭ, aŭ schieunat ca pisicile turbate și aŭ dat cu pietre asupra «Valahilor» cari cutezaŭ să calce, cu prilejul uneĭ serbărĭ de *cultură «nepatriotică»*, acest pămînt sfințit al

plebeĭ șoviniste. Sînt aicĭ 12.000 de străinĭ, culeșĭ din lungul și latul Țerii Ungurești, și între eĭ se cam pierd ceĭ 4.000 de Romînĭ, cari aŭ în margene o bisericuță și n'aŭ putut întemeia și o școală modestă.

Nu-mĭ vine să dorm în acest loc neprietenos unde se zbiară împotriva Romînuluĭ numaĭ pentru că e Romîn. Apuc decĭ spre Valea Burcutuluĭ, care a căpătat însemnătate de cînd s'a găsit acolo vîna de aur ce a făcut din proprietarul romîn Pocol un mare bogătaș. Multă vreme, călătoresc pe drumul țeriĭ urmînd calea pe care unul o socoate în alt fel decît altul. Din cînd în cînd, luminĭ arată șteampurĭ ce tropăie, cîrciume ce chiamă, saŭ în scînteĭ ce se mișcă sosesc copiĭ cu facle, toțĭ Romînĭ, cari se întorc acasă, foarte vioĭ și veselĭ, de la lucrul lor în mine.

Pe lîngă o cruce mare, deșirată, cotesc apoĭ pe cel maĭ stricat drum în reparație pentru ca să ajung în sfîrșit la d. Pokol, unde petrec noaptea. Cîte o casă singuratecă arată că n'am rătăcit drumul, și de la o cîrciumă de Jidan ieaŭ un băiețel orfan, slugă la cîrciumar, care mă întreabă întăiŭ cîte pițule-ĭ daŭ, ceia ce arată cum se poate jidovi cine slujește Jidanuluĭ. Lîngă castel maĭ văd odată luminile zburătoare ale băiașilor ce se întorc de la muntele întunecat.

III.

Chioarul.

D. Pokol mă duce, în vestita luĭ trăsură cu patru caĭ, la Baia-Mare, de unde, cu aceiaşĭ trăsură, căreia nu-ĭ maĭ lipsia decît cojocul şi barba mea pentru ca să sperie un oraş de atîtea miĭ de suflete, voiŭ merge în ţara Chioaruluĭ, la Şuncuta.

Drumul de dimineaţă nu arată decît drumeţĭ singurateciĭ, frumoşĭ ţeranĭ romînĭ din împrejurimĭ, şi cîte una din femeile în veşmînt unguresc, care vin cu coşniţa să aducă merinde la Baia-Mare. Viaţa e închisă încă în şteampurĭ.

Văd acuma de-asupra oraşuluĭ marele turn al luĭ Ioan Corvinul, singura rămăşiţă istorică ce se păstrează în el. Pe lîngă dînsul se tupilează celelalte turnurĭ maĭ nouă, de la calviniĭ şi de la catoliciĭ de astăzĭ. Apa Săsariuluĭ curge în margine, lin, fără maluri, limpede, cu toate scursorile galbene şi albicioase ce cad într'însa, viind de la şteampurĭ.

La ieşire, lăsăm în urmă tot şirul munţilor despărţitorĭ de Maramureş, Ignişul ascuţit şi Gutinul ghebos, lîngă culmea căruia se crapă drumul de pădure prin care am venit. Alte liniĭ de munţĭ se ivesc la stînga, aĭ Chioaruluĭ, din mijlocul cărora se desface vîrful care poartă cetatea de unde şi-a luat numele şi Ţinutul. Şi

aicĭ, în acest Ciceŭ al Apusuluĭ, aŭ fluturat steagurĭ românești, și Aga Leca a poruncit de acolo peste aceste locurĭ în numele luĭ Mihaĭ Viteazul.

Drumul se înfundă într'o pădure tînără, lăsînd la dreapta încă două sate frumoase, Satu-Noŭ de sus și cel de jos, clădite după acelașĭ model ca Tăuțiĭ. Bisericile înnalță turnurĭ marĭ, albe în mijlocul verdeluĭ sîngerat al toamneĭ. Trecem însă prin Culteŭ, vechiŭ sat de Ungurĭ, cu case micĭ și curate, în margenea cărora s'aŭ așezat însă și Romînĭ, cari aŭ și o biserică. Ungurii înșiși știŭ maĭ bine românește decît limba lor. Astfel pe încetul se înlătură și puținul amestec străin presărat în acest înfloritor Ținut de Romînime.

Așa s'a făcut și dincolo de muntele de aur, unde *Havasalföld*, «Ținutul de munte» al Ungurilor s'a prefăcut de mult în românească Țară a Oașuluĭ, unde vre-o 17 sate trăiesc în bogăția ogoarelor. Pe valea Almașuluĭ, spre Jibăŭ, maĭ sînt numaĭ două sate de Ungurĭ, care vor peri în chip firesc și ele: în jurul lor e revărsată larg Romînimea biruitoare.

Berchezul are și el curte ungurească și biserică ungurească, mare, veche. Dar o alta a Romînilor răsare în capătul așezărilor, acolo unde casele sînt maĭ slabe, maĭ puțin înfiripate. Încă un loc de luptă unde nu s'a hotărît încă soarta eĭ.

Încolo, celelalte sate, din drum, ca Săcălă-

șeniĭ, numit după săcălușele saŭ tunurile cele micĭ de demult (Săcăluș fiind porecla întemeietoruluĭ), cele din dreapta, din stînga, risipite între pădurile încă întregĭ, aŭ aceiașĭ înfățișare românească, smerită și bătrînă ca lumea. După toate prigonirile și focurile, dintre care cel din urmă a pustiit la 1848, căsuțele șubrede cu coperișurile de stuh bătucit aŭ răsărit din noŭ în curțile, împrejmuite, după neschimbata noastră datină, cu vergĭ bine și strîns împletite. Biserica e de obiceiŭ încheiată din lemn, ca în Maramureș, și une orĭ e totușĭ de o mare vechime, care se poate coborî pănă în al XVII-lea veac, cînd marile păduri de stejar, de mult perite, aŭ dat lesne un material pe care vremea nu-l poate încolți. În față, ca și la multe case din partea de Miazăzi a Maramureșuluĭ și din Ținutul Chioaruluĭ vecin cu ele, e un pridvor răzimat pe stilpĭ ciopliți aspru. Între tindă și naos se desfășură o piedecă în chip de balustradă. Ferești micuțe luminează slab naosul lărguț; catapiteazma întreagă desparte de un altăraș în muchĭ. Zugrăveala, făcută de meșterĭ din partea loculuĭ, e de tot copilărească; nu se simte aicĭ atingerea nemijlocită cu părțile românești de dincoace, unde era școală de zugravĭ pricepuțĭ. Turnul negru țișnește cu o îndrăzneală neașteptată, sămănînd de departe cu minaretul uneĭ moscheĭ.

Asămănarea cu Maramureșul se arată și în atîtea alte privinți, în înfățișarea chiar a oamenilor. Locuitorii văii Lăpușului poartă și ei veșminte de pănură albă, gube cu mițele plouate. Dar aicĭ se obișnuiește maĭ mult, pentru a ținea de cald, un sumănaș albastru ca pe la Cluj și Turda. Tot ca pe acolo, pănă într'o vreme așa de tărzie, pălăria de paie cu fundul înnalt și marginele răsfrînte asupra feței, e mult maĭ obișnuită decît căciula, care e maĭ mare și maĭ rotund umflată decît la Maramureșenĭ. Ca și în părțile ardelene de la Răsărit, femeile și-aŭ părăsit portul și se înfășură în cituri de tîrg, maĭ mult roșiĭ; numaĭ gubele umflate le deosebesc de Unguroaice.

Ceva din mîndria Maramureșenilor liberĭ se întîmpină și aicĭ. E adevărat că maĭ toțĭ sătenii ce întîlnim, se sperie de ceĭ patru caĭ și scot pălăriile, căciulile, îngînînd une orĭ cîte ceva pentru drumeții cari se numesc, după datina loculuĭ, de închinăciune pentru bogăție și putere, «Măria Sa». Dar carele cu boiĭ frumoșĭ trec mîndre, și la coarnele din afară se atîrnă motoceĭ roșiĭ de lînă saŭ șuviți de piele țintate. Nemeșia a fost și aice în timpurĭ un adevăr între aĭ noștri, și nemeșiĭ se numiaŭ și «boierĭ», cum descopăr în cîteva însemnărĭ pe cărțile bisericești din veacul al XVIII-lea. Sînt sate cu două biserici, una nemeșească și alta a iobagilor, și pănă astăzĭ poporenii celeĭ d'intăiŭ se

țin mai mult decît ceilalți, și această însușire a lor are până astăzi oarecare recunoaștere.

Soarele vesel al uneĭ minunate zile din vara luĭ Sînmedru, care, mult așteptată, a sosit în sfîrșit, aurește pe o muche de deal în față casele multe, strînse la un loc, ale Șuncuteĭ, care e un tîrgușor și o răscruce de drum, o stație de cale ferată și un mic centru de funcționarĭ. Odată fireste că era aice numaĭ un sat pe care aĭ noștri îl primiseră de la Ungurii ceĭ de tot vechĭ, căcĭ Șomcut înseamnă «fîntînă cu cornĭ, a cornilor»; după creșterea însemnătățiĭ loculuĭ, tot Romînii aŭ rămas însă stăpînĭ. Pe cînd catoliciĭ din casele de administrație ale Statuluĭ aŭ numaĭ o bisericuță, protopopul greco-catolic slujește într'o măreață clădire, în stil, ce e dreptul, modern, dar destul de bine potrivit. Nu lipsesc nicĭ avocați romînĭ. Piața e însă a Jidanilor, vre-o 700, față de abia 2.000 de creștinĭ, a Jidanilor cari merg și prin satele vecine, de fac cumpărăturĭ de precupeție și-și fierb rachiul de prune. Hanul unde ne coborîm, îl ține un Armean, care știe românește bine.

De la Șuncuta ne coborîm pe unul din afluențiĭ Lăpușuluĭ. Nicĭ-una din văile ce am străbătut până aicĭ n'are o frumuseță așa de liniștită și de senină. Strălucite perdele roșiĭ de verdeață bătută de brumă atîrnă pe coastele blînde întoarse sprė noĭ. La picioarele lor, pe

pajiștile încă fragede, plugul taie lesne, în pămîntul adînc muiat, brazde lungĭ catifelate; cîte o ceată de sămănătorĭ, în pănură albă, în cizmĭ înflăcărate, aruncă semințele. Rarĭ cară trec în pas lin.

Toate satele sînt curat românești, afară de ceĭ cițiva Jidanĭ, foarte săracĭ, de pe la bolte. Numirile oficiale bătute pe scîndurile de hotar sună ca o copilărească batjocură. Mesteacănul e Nyiresfalva, pentru că *mestecăniș* se zice *nyires;* altele sînt potrivirĭ întîmplătoare de nume iscodite; fiindcă iscoditorilor li s'a părut lung cutare sat, i s'a zis «satul lung», Hoszufalva.

După Buciumĭ, Gaura, Mesteacăn și Răstoace, apusul se lasă peste dealurile din dreapta. Acolo cerul e împrejmuit de flacărĭ roșiĭ, supt ușorĭ nourĭ vineți, cari cresc încă strălucirea foculuĭ din urmă al soareluĭ ce moare. Acest foc pătează de sînge largĭ pete de apă sămănate în fundul văilor; acela e Someșul, care vine de la Dej, mergînd spre Tisa. Maĭ departe, spre drum, apa albă soarbe adînc umbrele copacilor singurateci. Iar Craiŭ noŭ, cu lumina foarte ascuțită, pare că se oprește pentru a privi minunea de foc, apoĭ el prinde a călători în largul albastruluĭ ceresc.

În coborîrea la vale, atingem Lemniul. Un abur trandafiriŭ plutește pe margenea satuluĭ. Acolo e cimitirul, și pe morminte, în această zi de toamnă cînd se pomenesc morțiĭ, scînteie

luminĭ răzlețe în care arde durerea și iubirea; pe una din ridicăturile de țernă, supt o cruce care se desface adînc neagră, arde făclie lîngă făclie, în șiruri dese, care par florile de lumină ale țermuluĭ de peste moarte.

Oameni din Letca.

Marĭ acoperișurĭ colțurate, un minaret de biserică răsărind din mijlocul lor. Peste pămînturile de hotar e acuma Letca, de unde e Augustin Paul, ziaristul din Brașov.

Vom vedea satul a doua zi. Deocamdată întîlnesc în el numaĭ pe un neașteptat cetitor

țerănesc al luĭ «Ștefan-cel-Mare», care mă întîmpină, după ce ne schimbăm numele, cu un «țucu-ți sufletul», («sărutu-ți sufletul»), care în adevăr îmĭ merge la inimă. Se arată foarte bucuros că mi-a putut «vedea trupul», și la trecerea peste Someș mă recomandă podarilor așa de călduros, încît eĭ cred că aŭ înnaintea lor chipul, crescut prin legendă, al parochuluĭ din Șișeștĭ, luptătorul național de odinioară. Oamenĭĭ sînt bucuroșĭ că aŭ trecut peste luminișul alb al rîuluĭ mare pe «popa Lucaciŭ» însușĭ.

Dincolo de Someș, o cărare pe care apa o schimbă cînd aicĭ, cînd dincolo, duce în margenea unor lanurĭ de porumb cules, cu cotoarele slăbănoage, la Lozna. Aicĭ aflăm odihnă în casa preotuluĭ, om înstărit, cu gospodărie foarte bună și cu sentimente românești, unite cu întrebuințarea întîmplătoare a limbiĭ maghiare și cu cetirea în această limbă. Această stare de suflet nu e rară în aceste părțĭ. Vizitiul Zaharia a spus doar, după o ușoară probozire pentru vorbe ungurești, că-ĭ e tot una, orĭ o limbă, orĭ alta, și că «aicĭ limba ungurească e cea d'intĭiŭ». Inteligența are în aceste părțĭ un rol pe care nicĭ nu se gîndește a-l îndeplini.

Lozna are o bisericuță de lemn, care poate să fie destul de veche, dar a fost stricată cu totul printr'o zugrăveală copilărească făcută de un meșter din Nicula. Bietul om, din cît se pri-

cepea, a făcut sfinți noi, a tămînjit cum e mai rău pe ceĭ vechĭ și a împodobit și părețele din afară cu un strașnic Sînt' Ilie pe carul de foc. Altfel, această zugrăveală unică are interes întru aceia că arată care pot fi ideile despre artă ale uneĭ minți simple pe care n'a înrîurit-o nicĭ-o școală.

De la Lozna înnainte mergĭ pe drumul abia pietruit la Clisĭ, sat fără parochie, unde stîncĭ marĭ strîmtorează cursul Someșuluĭ.

În Letca, împărțită între vechiĭ nemeșĭ și iobagiĭ de pănă maĭ dăunăzĭ, și bisericile sînt două. Și una și alta nu înfățișează decît bîrne zugrăvite și înnalte turnurĭ țuguiate. Pe biserica săracilor se maĭ vede încă însemnarea săpată în grinda de la intrare prin care se mărturisește că lucrarea s'a făcut cu cheltuiala luĭ Iacob Ionașcu și a popeĭ Văsiiŭ în anul 1665. Aceasta e decĭ una din cele maĭ vechĭ biericĭ de lemn ce se află în Romînime. Zugrăveala, de la începutul veaculuĭ trecut, e totuși maĭ bună decît aceia pe care o pot face astăzĭ «pictoriĭ» de la Nicula, luațĭ în întreprindere de Armenĭ.

CARTEA A XVII-A.

SĂLAGIUL, SATMARUL, ORADEA-MARE.

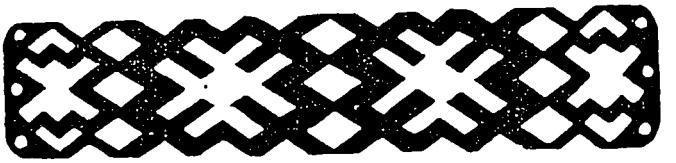

I.

În Sălagiŭ.

De la Letca linia ferată ce vine din Dej se suie şi maĭ departe pe cursul Someşuluĭ fără valurĭ, curgînd lin în fundul văilor. Supt marea lumină dezmierdătoare dealurile împădurite ale Sălagiuluĭ işĭ desfăşură strălucitele odăjdiĭ de roşu şi auriŭ. În poalele lor sînt prinse sate româneştĭ, cu bisericile de zid puternice, care înalţă una după alta turnurile albe.

După Surduc ajungem la Jibăŭ, unde numărul nostru e mic pe lîngă al străinilor. Marea aşezare din a dreapta căiĭ e străbătută de două clopotniţe duşmane.. De aicĭ linia cea mare apucă spre Nagy-Károlyi, pe care aĭ noştri, cari aŭ şi o mare parochie în orăşel, îl numesc Careiĭ-Marĭ. Pe acolo e calea spre Dobriţin, al căruĭ nume vechiŭ slavic a fost prefăcut în Debreczen de Ungurĭi năvălitorĭ, şi în sfîrşit spre Tisa, spre sfîrşitul lumiĭ româneştĭ.

Deocamdată însă urmăm drumul Someşuluĭ,

ascuns de dealurile cu păduri, care aŭ făcut pe cărturarii noștri să numească această țară a Sălagiuluĭ: Silvania. Pe lîngă Odorheiul Someșuluĭ trenul încetinel apucă spre stația Șulimeteĭ, de unde iarăși linia se încreangă, aruncînd o ramură spre Cehul saŭ Ceul Silvanieĭ, pe cînd trunchiul ținteşte la Baia-Mare.

Valea aceasta nouă n'are un rîŭ care să se vadă, căcĭ apa Sălagiuluĭ e numaĭ o scurgere săracă, prezărită într'o rîpă. Dar cele maĭ line dealurĭ desfășură la soare coastele lor străbătute de plugul roditor. E încă o țară de pîne la picioarele munteluĭ, și de aceia mariĭ proprietarĭ aŭ știut totdeauna să și-o însușească.

După o scurtă oprire la un sătucean care face abia să se zărească umilele-ĭ coperișurĭ de stuf și de șindilă veche, sîntem la stația îndoită «Völcsök-Illyésfalva», unde ne așteaptă trăsura venerabiluluĭ șef politic românesc George Pop de Băseștĭ.

Satul Băseștilor se atinge îndată, supt dealurile de bielșug. Așezat într'un loc așa de prielnic, în margenea codrilor și cu țarinĭ la îndămînă, el nu se simte de aceste înlesnirĭ. Pe drumurile de tină adîncă și cleioasă, se ivesc la întîmplare căsuțe cu părețiĭ joșĭ și strîmbĭ, de-asupra cărora spînzură stuhul scărmănat. În clădirile maĭ bune, unde se văd boltirĭ de zid în față, ca podoabă, staŭ Jidovii, cari, maĭ pieptănați, maĭ

unguriți decît aĭ Maramureșuluĭ, nu fac ispravă maĭ bună decît aceia. Sînt vre-o sută de capete în acest vechiŭ sat românesc, boltașĭ, precupeți și chiar stăpînĭ de pămînt, de «holdurĭ». N'aŭ sfială de nimenĭ, batjocuresc pe preotul nostru, întețesc împotriva luĭ pe țeraniĭ momiți cu băutură, și se poartă ca niște stăpînĭ. Din Băseștĭ eĭ aŭ făcut un punct central, și-șĭ aŭ aice o mare sinagogă și chiar o școală, unde copiiĭ de toate vrîstele mișună în mocirlă. Acum jumătate de veac însă eraŭ numaĭ treĭ familiĭ.

Și ispita și stoarcerea ce pornește de la Evreĭ va fi făcut pe țeraniĭ de aicĭ ceia ce sînt. La intrarea în sat, o ceată dintre eĭ trece pe lîngă noĭ fără a zice «ziua bună», țintindu-ne cu ochĭ răĭ. Cutare dintre locuitorĭ nu maĭ merg la biserică, nu cred în cruce, nu primesc predica, nicĭ tainele, se botează din noŭ și se zic Nazaricușĭ saŭ Nazarinenĭ, după un eres noŭ și prost, născocit de Sîrbĭ și răspîndit de Unguri. Ba în satul vecin, la Odeștĭ, adunătură de căsuțe maĭ ca și acestea, sînt și de aceia cari vreaŭ pămîntul domnuluĭ și birul Împăratuluĭ și pentru aceia se zic «suțuliștĭ» saŭ socialiștĭ. În acest sat și în multe altele, obiceiul nunțiĭ cu petrecere, dar fără preot și fără declarație la primărie e încă foarte răspîndit, cu toate că uniĭ preoțĭ, cari aŭ însă de lucru cu parohienĭ atît de cerbicoșĭ, duc luptă înviersunată împotriva concubinatuluĭ.

Totuşi văd o şcoală foarte bună şi o mare biserică, asemenea cu cele din Moldova. Într'o casă cu două rînduri e aşezată o societate creştină de consum. E vorba să se facă şi o bancă, Codreana.

Aceste mijloace de luptă pornesc înnainte de toate de la hotărîrea proprietaruluĭ, d. George Pop. El nu e un străin, ci un nemeş din sat, a căruĭ familie s'a ridicat prin preoţia străbunilor, prin protopopia unuĭ ascendent maĭ apropiat, prin funcţiunile de Stat pe care le-a ocupat bunicul. Dintr'o moştenire de o sută de iugăre, acest om harnic a ştiut să facă un strălucit domeniu de 3.200 de iugăre, care e unul din cele maĭ frumoase din aceste părţi şi are *măierişti*, ferme, cum zicem noĭ, în treĭ sate, în Băseştiĭ înşişĭ, în Tămăşeştĭ şi în Băiţa. Avînd o singură fată, el ajută larg şcoala, biserica, pe mulţi săteni şi chiar pe cîţiva studenţi. La şeptezecĭ de anĭ, el nu e numaĭ «domnul» moşieĭ, ci şi adevăratul eĭ stăpîn, supraveghetor şi lucrător: pentru toată munca cîmpuluĭ zilnic îĭ stă calul la scară.

*

Dimineaţa întovărăşesc pe găzduitorul mieŭ la slujba bisericească. În clădirea încăpătoare şi cuviincios decorată, nu aflăm săteni, între altele şi fiindcă e o zi de lucru şi, cu nesiguranţa batjocoritoare a vremiĭ, nicĭ-o clipă nu

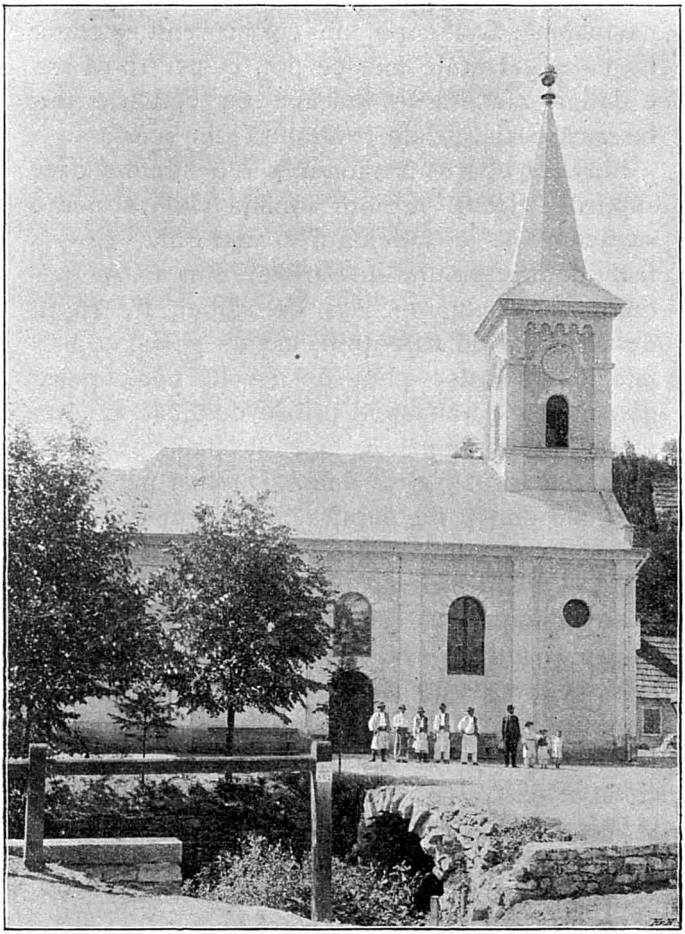

Biserică de sat din părţile ungurene.

trebuie pierdută pentru arăturile și sămănăturile de toamnă. Dar copiiĭ din cor aŭ venit să cînte, nu ca să-mĭ arăte mie ce pot, ci pentru că așa e datina aicĭ, să se înceapă cu cîntările din biserică ceasurile de învățătură din școală.

Slujba e foarte frumoasă, și e o minune cînd supțirile glasurĭ argintiĭ înnalță vioiŭ armonia rugăciunilor, la îndemnul învățătoruluĭ care-șĭ face datoria cîntînd în strană. Sînt foarte mititeĭ, foarte cuminți, așa de săracĭ, de rupți, de cîrpiți și de zdrențuiți, așa de golașĭ cu bietele lor picioruțe pline de noroiŭ pănă peste gleznă și cu trăistuțele prinse de umăr, și cîntă totușĭ cu atîta inimă, ca niște sărmane păsăruicĭ înghețate, de ți-e și milă, și totușĭ maĭ mult drag de dînșiĭ. Pe pupitru, lîngă mine, bătrînul de șeptezecĭ de anĭ și-a cufundat fruntea în mînă și ascultă cu ochiĭ umezĭ aceste glasurĭ și rugăciunile pe care în acelașĭ loc le-aŭ înnălțat preoți și protopopĭ din neamul săŭ, îngropați în această țărînă. E o tovărășie de suflete între toțĭ aceștĭ oameni, de vrîste și de stărĭ totușĭ așa de deosebite, cum s'ar cădea să fie în orĭce colț românesc, și chiar în boiereasca și boieroasa noastră Românie pentru binele acestuĭ popor obidit și fără mîngiiere!

II.

Spre Sătmar. Sătmarul.

Iarăşĭ la Şulimete în după-amiaza de ploaie răpezită. Apoĭ, în sus peste Someşul lat şi jos, pe linia Băiĭ-Marĭ, trecem pe lîngă bisericĭ nouă de zid şi multe căsuţe cu coperişurile de şindilă înnegrită, pe cînd dealurile înnălbăstrite de neguri se perindează, cînd de o parte, cînd de alta. Staţiile, însemnate cu nume ungureştĭ, înşeală necontenit asupra firiĭ satelor, cu totul româneştĭ, care, de fapt, se chiamă Mesteacănul-Mare, Satu-Lung şi aşa maĭ departe. La capătul unor păduri, linia despică o largă cîmpie verde străbătută de cirezĭ rătăcitoare, pe cînd în depărtărĭ apar iarăşĭ munţiĭ Chioaruluĭ şi aĭ Maramureşuluĭ, asupra căror fulgeră. Sîntem în Baia-Mare.

O tîrzie furtună de toamnă se pregăteşte asupra lor, cu tunete şi fulgere, în Novembre. Un larg nor sur se întinde într'o clipă pănă în margenile zăriĭ, răpezind picăturile grele, dese. Bălţĭ se alcătuiesc de-asupra tineĭ drumurilor şi cîmpiilor; săteni trec năucĭ, pripindu-şĭ carăle. Apoĭ în cîteva clipe sîntem dincolo de puterea furtuneĭ, care se pierde albicioasă în urmă, gonită de un soare de Apus cu strălucirea înfocată. Norul întreg pare aprins în toată margenea luĭ

apuseană de această biruință a razelor, pe cînd în capătul cellalt se schițează încă fulgere.

*

Printr'un Ţinut de dealuri tot mai joase înaintăm către Satmar. Firmele de stații sînt astfel alcătuite încît numele românesc nu se poate nici deslușì, nici gîci măcar. Și totuși acest nume există. Și pînă departe dincolo de Sătmar sute de Romîni locuesc lîngă Ungurimea cotropitoare, în satele de tină, de vergi și de stuh. Preotul din Băseștĭ vine de la Achiș, lîngă Tășnad, unde avea parochieni cari țineaŭ la dînsul. Dar în foarte multe părți limba e pierdută: predica se ține, ca în Sătmar, în ungurește pe urma bieteĭ liturghiĭ străvechĭ romîne. Pe morminte tot în ungurește se face pomenirea morților, și un preot mai îndrăzneț, care a vrut să oprească această datină, a fost silit să-și părăsească parochia de chiar aĭ săĭ pe cari-ĭ înțeția administrația.

În această cale satele nu se prea văd. Odată numaĭ linia taie marginea uneia din ele, și atuncĭ văd o biserică de zid joasă, cu ferestile micĭ, cu tavanul înnalt de lemn negru, învăluit ca o măciucă. E de sigur o veche zidire, și tot așa de sigur este că ea a fost zidită de Romînĭ.

La Sătmar se ajunge seara. Astăzĭ ĭĭ zicem așa după ungurescul Szatmár saŭ, mai întreg,

Szatmár-Neméti, «Sătmarul nemțesc». În cele mai vechĭ timpurĭ, înnaintea mișcărilor de coloniștĭ și întemeierilor de orașe, era aicĭ, pe cîmpia roditoare, un *mare sat* al nostru. Nemțiĭ s'aŭ așezat în el, deschizînd prăvăliĭ și alcătuind un tîrg, și de aicĭ adausul: «Neméti». Apoĭ rasa lor s'a stins, și în loc aŭ venit Ungurii, cari sînt astăzĭ singuriĭ stăpînĭ, dacă nu se pun în socoteală destuĭ Evreĭ trecuțĭ la îmbrăcămintea și la limba națiunii dominante, și cele 3.000 de Romînĭ necăjițĭ cari aŭ nevoie de predica ungurească.

Așa fiind Sătmarul, deplin «patriotic», i s'a făcut cinste cu o prea frumoasă gară. Dincolo de dînsa se deschide o aleie, care duce și ea la strade îmbrăcate cu basalt lunecos, pe care iarăși le mărgenește șirul de arborĭ. Este electricitate, și se văd liniĭ de tramvaiŭ. Casele de pe margenĭ sînt în mare parte mărunte, dar bine îngrijite. Piața pătrată, ca acea din Sighet, piață ungurească, nouă și pompoasă, fără nicĭ-un element istoric, e împodobită cu o foarte mare biserică a catolicilor, iar la cellalt capăt ea are un otel care poate sta în orĭce Capitală.

III.

Spre Oradea-Mare. Oradea.

De la acest otel plecăm în mijlocul nopții pentru a prinde trenul spre Ér-Mihályfalva, de unde se desface în jos linia Orăzii-Marĭ. E o mare strălucire de stele limpezĭ, dintre care a plecat luna mușcată în secere. Aicĭ pare că nicĭ n'aŭ fost vremurile de zăpadă, și până la acest ceas aierul e lin și dulce.

Trenul taie șesul spre Apus, atinge Careiĭ-Marĭ și se oprește peste treĭ ceasurĭ la stația de legătură. La lumina diminețiĭ care nu s'a curățit încă de norĭ, se văd numaĭ miriștĭ așternute peste un pămînt întins ce se sapă une orĭ în adînciturĭ ușoare. Cîte o scurtă pădurice de stejarĭ tinerĭ răsare roșie, și se pierde în zare.

În jos, copaciĭ sînt deșĭ, și tot Ținutul are înfățișarea uneĭ marĭ livezĭ în mijlocul căreia se fac sămănăturĭ îngrijite. Dacă ar maĭ fi cîte o limbă de pădure, te-aĭ crede pe drumul de la Ploieștĭ la capitala noastră. Dar stațiile cu numele neînțelese trimet și primesc țeranĭ unguri bălanĭ, cu mustățile lăsate în jos, spinarea încovoiată și picioarele îndoite; în locul portuluĭ nostru nu se văd decît pălăriuțele micĭ, șorțurile și marile cizme până la genunchĭ. Elementul românesc e pe aicĭ numaĭ presărat, ca fire de grîŭ vechiŭ între multa buruiană, și el e pre-

tutindene primejduit în această diecesă a Orăziĭ, unde cine trebuie să lupte, preotul, nu cutează s'o facă, fiind el însuşĭ pătat de maghiarisare.

La Podul-Secuiuluĭ o linie laterală se desface în dreapta, ducînd prin Marghita la Şimlăŭ, în capătul de jos al Sălagiuluĭ. Şimlăul e un centru mărişor, în care, ca în tot Ţinutul de altfel, Romînii aŭ însemnătate. În acest loc, care a fost leagănul Báthoreştilor, principĭ aĭ Ardealuluĭ, noĭ avem şi una din puţinele băncĭ ale părţilor acestora de conştiinţă şi organisare maĭ slabă.

Un vicariŭ unit residează în Şimlăŭ şi se tipăreşte acolo o foaie românească ilustrată, «Gazeta de Duminecă».

Apoĭ, de la Podul Secuiuluĭ înnainte, aceleaşĭ şes larg, cu zările viorĭĭ şi vinete, aceleaşĭ sate marĭ străbătute de înnalte biserică străine, aceleaşĭ căsuţe cu coperemîntul jos şi uşa deschisă între două fereştĭ, aceleaşĭ puţurĭ cu cumpănă şi podeţe de lemn, aceleaşĭ miriştĭ şi ierburĭ de baltă. Rar se ivesc oamenĭĭ cu pălăriuţa mică şi cizmele marĭ, femeile în cĭturĭ bătătoare la ochĭ. Supt albastru zboară gîşte speriate, în stolurĭ albe, şi, în norĭ negri, cioare prădalnice.

După staţia Bihorul-Pişpeculuĭ, episcopuluĭ latin adecă din aceste părţĭ crişene şi bihorene, ajungĭ Oradea-Mare, centrul acestuĭ Ţinut şi nodul maĭ multor liniĭ.

Oradea trezește în minte vechĭ privelișt̆ de luptă, încunjurăr̆ îndărătnice și apărăr̆ viteze, capitole de glorie din trecutul principatuluĭ ardelean și al Caseĭ de Austria. Nu odată aŭ roit supt zidurile cetățiĭ, în acest șes de miriștĭ, de arăturĭ și bălțĭ, ostașiĭ fără frică aĭ Sultanuluĭ care stăpînia în Timișoara și în Buda, și avea la îndămînă puterile Țeriĭ-Românești și ale Moldoveĭ.

Apoĭ întăriturile de atîtea orĭ stropite cu sînge s'aŭ dat la pămînt, Gross-Wardein, Nagy-Várad, cetatea Crișuluĭ-Răpede, s'a prefăcut într'un oraș de provincie, în care nu maĭ eraŭ Nemțĭ, și Ungurĭĭ nu eraŭ în stare să aducă viața de muncă și de schimb al produselor muncĭĭ. Atuncĭ binefăcătorĭĭ Ungarieĭ libere, Evreiĭ Maramureșuluĭ, sosiră, și, peste cîțĭva anĭ, Oradea ajunse bine locuită și bogată; ea se putu întinde luxos pe strade largĭ, peste poduri frumoase, în piețe pline de lumină. Canaanul maghiar maĭ căpătase o metropolă.

Cînd am văzut întăia oară Oradea, mi-a impus larga aleie a gărĭĭ, desfășurarea liniștită și curată a stradelor pe care sunaŭ aristocratic roțile trăsurĭĭ ungurești. După multe prăvălĭĭ îmbielșugate ale Evreimiĭ, am nemerit acea piață de falĭ și de galĭ, unde se vedeaŭ băncĭ, bisericĭ, palate. Una din acele băncĭ e românească, cea maĭ frumoasă din bisericĭ e a bo-

gatuluĭ episcop romîn al Orăziĭ, iar într'acea casă veche cu două rînduri, ce se ridica la dreapta, stătea episcopul Mihail Pavel, care trăia ca un sărac pentru a îmbogăți din agonisita luĭ așezămintele uneĭ diecese amenințate. Ferestile luĭ fusese sparte odată pentru asemenea fapte rele, și canoniciĭ bătrînĭ, cari mă rugaŭ să vorbesc românește încet și răspicat ca să poată înțelege, cu urechile lor bătute de graiul străin, se temeaŭ de un foc dușman care, împreună cu vechiturile din cămări, să distrugă și comorile literare, de cărți și manuscrise, adunate în vremea episcopuluĭ Samuil Vulcan, ocrotitorul luĭ Petru Maior și al luĭ Șincaĭ.

Astăzĭ bunul bătrîn milostiv nu și-ar maĭ recunoaște locuința de smerenie. Pe temeliile eĭ s'a ridicat un mare și împodobit palat, care e o podoabă a pieții și a orașuluĭ, fiindcă samănă cu celelalte marĭ clădirĭ nouă în stilul ce se obișnuiește în Ungaria: Palatul Comunal, Teatrul, Palatul de Justiție. Într'una din salele aurite și parchetate se așează în rînduială manuscriptele pe care le-aŭ alcătuit, în grija zileĭ de mîne, sărmaniĭ clericĭ ce aŭ fost Clain, Maior și Șincaĭ. Noul episcop, Dimitrie Radu, fiul unuĭ harnic țeran din Bihor și fost profesor la seminariul catolic din Bucureștĭ, a luat de la începutul păstoririĭ sale hotărîrea de a da episcopieĭ față de Ungurii stăpînĭ acel prestigiu pe care aceștia-l înțeleg maĭ bine.

Într'un mare lux mai vechiŭ se înfățișează și biserica episcopală, al căreĭ turn vărgat cu liniĭ aurite scînteie de departe. Pe din lăuntru ea se înfățișează ca biserica cea maĭ strălucită a Romînilor ce sînt afară din Romănia. Pentru episcopatul unit, dăruit de Maria-Teresa neamuluĭ nostru din Ungaria proprie, meșteriĭ aŭ înnălțat o măreață biserică boltită, în care orice amănunt arată gust și bogăție. Toți episcopiĭ aŭ avut o deosebită grijă pentru acest mîndru monument în stil apusean, și Mihail Pavel a împodobit-o cu zugrăvelĭ nouă în același stil. Altfel, elementul istoric lipsește cu desăvîrșire, ca și cel specific românesc.

În fundul pieții de prăvăliĭ, numaĭ și numaĭ evreiești, ochiĭ ți se opresc asupra alteĭ bisericĭ impunătoare, cu turnul mare și trainic. I se zice încă biserica Grecilor, fiindcă a întemeiat-o și a întreținut-o Compania negustorilor grecĭ care a precedat aice viermuirea negustorilor evreĭ. Încă de la jumătatea veaculuĭ al XVIII-lea, ea era mîntuită, și antimisul pe care se face sfînta jertfă, e de la un patriarh sîrbesc al Carlovățuluĭ din acel timp cînd Romînii de lege răsăriteană n'aveaŭ nicĭ-o episcopie. O reparație adăugitoare s'a făcut însă în cele d'intăiŭ decenii ale secoluluĭ trecut. Stilul și felul de împodobire sînt și aicĭ ca și la biserica episcopală unită, și

preoții celor două confesii aŭ tot dreptul să creadă fiecare că biserica luĭ e cea maĭ frumoasă.

Și de fapt frumoase sînt amîndouă, precum frumos e și palatul episcopal; poate că cine știe în ce vreme unul din urmașiĭ aceluĭ vicariŭ ortodox Vasile Mangra, care a știut să fie naționalist înflăcărat pentru două popoare dușmane, al nostru întâiŭ și cel unguresc pe urmă, poate că decĭ acel urmaș al d-luĭ Mangra va înnălța și el un palat de stăpînire arhierească pentru Romînĭ, și de sigur că acel palat va fi frumos. Căcĭ pare că în această Orade, care se laudă în toate limbile că e mare, bate din cele maĭ vechĭ timpurĭ un vînt de măreție: mare a fost cetatea, ale căreĭ întinse ruinĭ de cărămidă încurcă până astăzĭ mișcările Jidovimiĭ de 20.000 de suflete, mare e biserica veche a catolicilor, și maĭ mare, cea nouă, cu treĭ turnurĭ, de pe strada «mare»; mare se vede și palatul episcopuluĭ, mare parcul de care se încunjură. Episcopul Schlauch, dintr'o familie de meșterĭ Șvabĭ din Banat, a făcut cheltuieliĭ din cele maĭ neauzit de marĭ cu argintăriile meseĭ sale, cu copaciĭ grădiniĭ sale, cu primirea împărătească a Împăratuluĭ; toate școlile sînt marĭ. Și cînd cîte un Evreŭ bogat clădește pe locul uneĭ vechĭ clădirĭ istorice care se risipește în pulbere, el trîntește o mare ciudățenie secesionistă, de care-țĭ vine să fugĭ până nu veĭ maĭ fi în Oradea-*Mare*.

Şi, cum e de molipsitoare mărimea lucrurilor, pe atîta mi se pare a fi, vorbind în genere, micimea celor sufleteşti. Pănă şi inteligenţa evreomaghiară n'are nicĭ-o însemnătate în această Metropolă de angrosişti, în acest centru de morărie. Noĭ avem două şcoluţe rivale, şi m'am mirat cînd am descoperit într'unul din învăţătorĭ, d. Firu, — ce e dreptul, Bănăţean de origine — un tînăr inimos şi cu multe cunoştinţĭ de literatură românească, în stare chiar de a scrie românește istoria bisericiĭ sale. În bisericile acestea marĭ, abia dacă vin cîţi-va *zilerĭ* săracĭ dintr'o poporaţie românească de cîteva sute de suflete numaĭ, ruptă şi aceia în două confesiunĭ. Copiiĭ acestor oamenĭ nicĭ nu ştiŭ românește, şi învăţătorul trebuie să li predea limba lor ca o limbă străină. Nicĭ pănă astăzĭ nu este în Orade un seminariŭ românesc pentru Romînĭ, ci teologiĭ, cari urmează la catolicĭ, maghiarisatorĭ fanaticĭ, aŭ numaĭ un *convict*, un internat al lor, cu profesorĭ de rit şi de cîntărĭ, singurul lucru românesc ce se cuvine să ştie. Într'o mare clădire cu două rînđurĭ, alt vechiŭ dar împărătesc, e aşezată o preparandie de învăţătorĭ, aĭ căreĭ şcolarĭ, conduşĭ de vestitul canonic Lauran, urmează cursurile gimnasiuluĭ Premonstratensilor maghiarĭ, vajnicĭ patrioţi şi aceia, iar acasă sînt pregătiţĭ ungureşte şi românește. Nicĭ-o carte românească n'aŭ în bibliotecă, iar uniĭ dintre eĭ nu ştiŭ un cuvînt românesc, şi n'aŭ

nevoie de el pentru a-şĭ face clasele. Se primesc chiar fiĭ de Unguri pentru a fi învăţători româneştĭ în părţile cele maĭ primejduite. Zăbranicul sfinţit al catolicismuluĭ acopere de o potrivă cele două neamurĭ vrăjmaşe, care se adapă pentru scopurile bisericeştĭ şi culturale din aceleaşĭ fonduri.

Foaia literară, aşa de veche, a d-luĭ Iosif Vulcan, «Familia», se ţine cu cea maĭ mare strictéţă pe terenul curat beletristic. Peirea înceată a neamuluĭ nostru, aşa de trainic în alte părţi, nu se vede numaĭ în aceste suburbiĭ orăşeneştĭ menite să se topească în Ungurime. Şi prin satele unde sînt preoţĭ cari nu ştiŭ româneşte şi n'aŭ nicĭ-o dorinţă de a ţinea o carte românească, un ziar românesc, se petrece acelaşĭ lucru, cînd Romînii, amestecaţĭ cu Ungurii, nu sînt în majoritate. Cîte uniĭ dintre aceştĭ bieţĭ sătenĭ abia pot îndruga cîteva vorbe în graiul lor cel vechiŭ cînd vin pentru vre-o afacere în cancelariile episcopuluĭ, care şi ele se sfiesc a purta inscripţiĭ în limba cea primejdioasă. Tocmaĭ aşa ca pe la Sătmar, de unde se zice că ar fi venit odată o preoteasă fără ştiinţă de românéşte la Vlădica Szabó, care s'ar fi mirat şi el de această «poznă a firiĭ»!

IV.

În jurul Orăziĭ.

Oradea e încunjurată de sate maĭ mult ungureștĭ, împrăștiate pe dealurile care mărginesc la Răsărit orașul. Am văzut două dintre dînsele, Sălăușul și Sînmartinul. Locuitoriĭ trăiesc din ogoare pe care le lucrează deosebit de bine și din vînzarea lapteluĭ în marele oraș vecin. Aŭ case marĭ de zid, acoperite cu șindilă bună, și curțĭ întinse. Starea lor foarte înfloritoare, maĭ ales a celor din satul întăiŭ, se lămurește și prin aceia că mulțĭ aŭ fost aduși în vremurĭ cu privilegiile întinse ale coloniștilor. Ungurimea din Orade se strămută în Duminecile și sărbătorile veriĭ cu sutele la «scălzile» din aceste părțĭ, unde apa zbucnește din pămînt cu atîta căldură încît până departe aburiĭ albĭ se ridică veșnic, ca o negură, de-asupra cursuluĭ eĭ. Premonstratensiĭ aŭ în acest Ținut mărginaș o mare biserică veche și o casă cu două rînduri, foarte încăpătoare, în care acum nu maĭ locuiește însă nimenĭ. O mare biserică a catolicilor se ridică pe o culme înnaintea satuluĭ Răntăŭ.

Și aceste sate, Răntăul, Haieul, trebuie să fi fost ungureștĭ în timpurĭ. Dar noĭ le-am cucerit cu totul. În ele nu maĭ vezĭ pălăriuțele răsfrînte, cămășoaiele albe și cizmele saŭ mantalele marĭ de pănură cusută în florĭ, ci-țĭ răsar

înnainte tot oamenĭ cu căciulĭ ţuguiete, cu pieptare scurte pe care le acopăr mintene albastre, şi cu bernevicĭ albĭ. Numaĭ femeile umblă îmbrăcate întocmaĭ şi întocmaĭ ca Unguroaicele. Pănă la Arad, la Murăş, drumul duce tot printre Romînĭ.

Sînt însă, cu toată bogăţia pămîntuluĭ, dovedită şi prin grosimea tineĭ, tot aşezărĭ sărace. Coperişurile de stuh cad trist pe părepĭ strîmbĭ, cu ferestĭ abia deschise. Locuitoriĭ lor nu sînt tocmaĭ mulţămiţĭ cu partea ce li s'a făcut în viaţă. Eĭ urăsc, nu numaĭ pe «domnul» de pămînt, orĭ de e străin, orĭ de e Romîn, ci şi pe preot, pentru baniĭ ce li iea şi cheltuiala ce-ĭ ţine, şi pe orĭce «nădrăgar». Rare orĭ ţi se va spune o «bună-ziua» din toată inima. Socialiştiĭ aveaŭ pe timpurĭ izbînde frumoase şi între aceştĭ Romînĭ, pănă s'aŭ încredinţat că şi eĭ sînt nişte «nădrăgarĭ» mincinoşĭ, cari numaĭ se laudă cu împărţitul pămînturilor.

CARTEA A XVIII-A.

ŢINUTUL BEIUŞULUĬ.

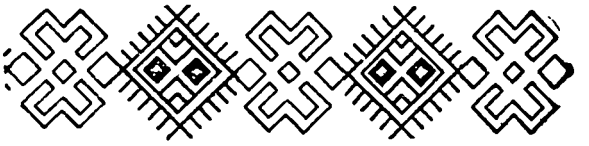

I.

Spre Beiuş.

În zorĭ de ziuă supt norĭ surĭ, pornim spre Beiuş cu trenul. Avem ca tovarăş de cale, în cupeul vecin, pe un domn bătrîn cu oarecare ifosurĭ, care vorbeşte românește şi pe care l-am asămuit un timp, din greşeală, cu Butyán (fost Buteanu), directorul gimnasiuluĭ ungaro-romîn de la Beiuş şi deputat guvernamental din aĭ luĭ Tisza.

Calea ferată duce un timp în margenea satelor ce am văzut ierĭ. Apoĭ o pădure de stejarĭ înroşiţĭ de frig încunjură de amîndouă părţile cu copacii şi tufişurile eĭ, lăsînd numaĭ rare orĭ privirea să străbată peste întinderile de şes ce se pierd în albastru. Şese ceasurĭ trenul se tîrăşte în această singurătate, cu staţiile puţine care poartă nume neînţelese.

O spărtură în păretele pădurii arată o largă privelişte de văĭ învălmăşite, pe care le îmbracă

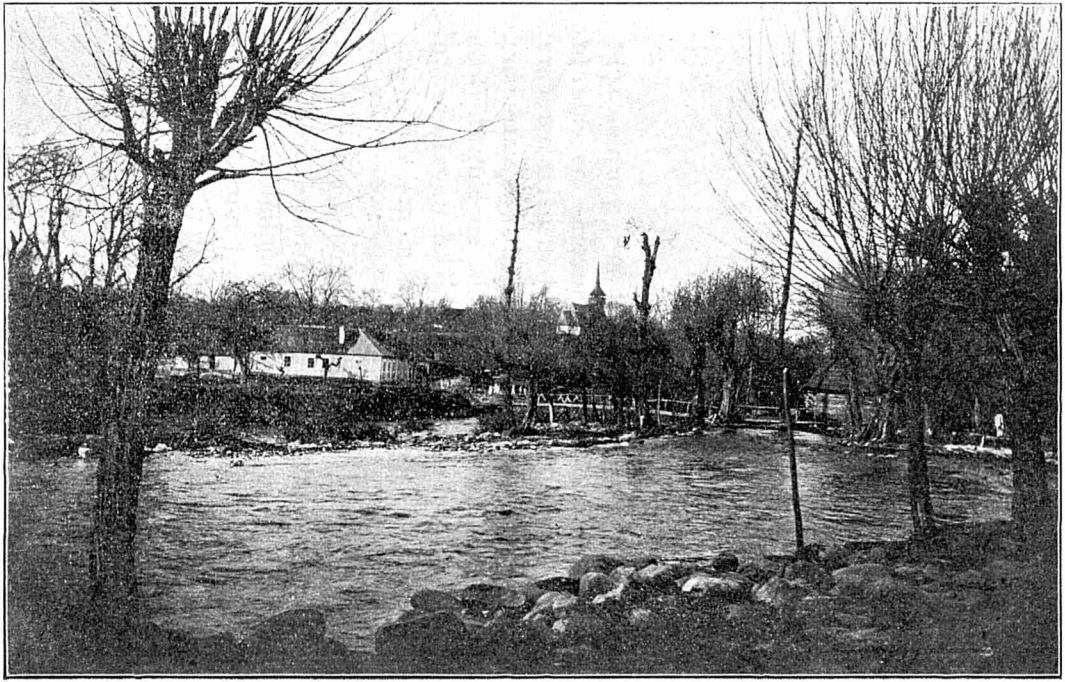

Lîngă apă, în parţile Beiuşului (Pietroasa).

petece de păduri bătute de brumă și învelite de neguri. La capătul lor e stația Drăgești. Între sătenii ce se îmbulzesc la tren, sînt acum porturi nouă: chepenege negre cu fireturi, mantii de pănură albă cu flori roșii și negri, pe care le poartă și femeile. Purtătorii acestor veșminte sînt iarăși Romîni. Căci, afară de cutare colonie bătăioasă, cu avînturi kossuthiste și revoluționare, ai noștri țin tot drumul Beiușului, toate aceste frumoase plaiuri bihorene, care se urmează pănă în coasta Ardealului, locuită numai de Romîni.

Îndată muntele se vede foarte bine, un munte blînd a cărui coamă aleargă în ușoare încreșituri, plin de adîncuri frumoase potrivite pentru adăpostirea turmelor. Șesul roditor merge drept pănă la picioarele lui.

De la Holod înnainte, țara se lămurește tot mai mult, păstrînd în fundul zării cingătoarea de înnalte ziduri albastre a munteluĭ. Satele care se ivesc sînt mărunte, îngrămădite; ele se alcătuiesc din case micĭ, destul de sărăcăcioase, cu stuf lăbărțat saŭ cu șindilă neagră peste pereții lor văruiți numaĭ cîte odată; triunghiul poduluĭ de către stradă e tăpșit sus; ogeagul se ridică mare, înnalt, ca în Mehedinți.

Pe înnălțimile ce mărgenesc linia apare cîte un ciobănel, ale cărui oĭ albe smăltează pajiștea adîncimilor. Drumurile sînt pline de oameni

Chipurĭ din părţile Beiuşuluĭ (Pietroasa).

ce vin de la tîrguri. Bărbații aŭ pălăria mică, deși mai mare decît a Ungurilor, vecinii lor; pe umerii lor ca și pe umerii femeilor, îmbrăcate în ii rar înflorite și în șorțuri roșii, sînt aruncate largi mântali de pănură albă. Înfloriturile lor, făcute tot în linuri roșii, sînt de toată frumusețea: ele încunjură gîtul, mîneca și împodobesc margenile de de-asupra pieptului.

În fața drumului se desfășură o apă largă, care astăzi răsfrînge cerul în puținele-i unde limpezi, dar care în zilele obișnuite, de posomorîre a munteluĭ, oglindește nori leșiateci saŭ lasă să se vadă pietricelele negricioase din albia ei, și e numită pentru aceasta Crișul Negru.

II.

Beiușul.

Înnaintea munților se deslușește acuma un deluleț umil, de pe care se desfac, între multișoare case mai bune, două înnalte și frumoase biserici albe. Un spital noŭ scoate înnainte bolnavii săi în halaturi. Stația zice Belényes acolo unde Romînii știŭ de Beinș saŭ de Beiuș.

Numele unguresc nu e însă unul din cele multe care s'aŭ născocit în zilele noastre. Din el pare să se fi scos chiar numele pe care-l dăm noi. Dar cucerirea de către Romîni s'a făcut în timpuri foarte vechi, și de multe sute

de anï satul Beiușuluï era al nostru, cînd împrejurările religioase izvorîte din Unirea cu Roma făcură din el un centru de cultură și un tîrgușor. Cînd Maria-Teresa dădu Romînilor de peste hotarul ardelean o episcopie deosebită, a Orăziï-Marï, ea o înzestră cu acest vechiŭ domeniu de

Chipurï din părțile Beiușuluï altă vedere.

fisc al Beiușuluï. Dania, foarte însemnată, cuprinse toțï aceștï frumoșï munțï albaștri de cari e încunjurat din toate părțile tîrgușorul.

Nevoind să se lase întrecuțï de Mitropoliții uniți aï Ardealuluï, în ceia ce privește răspîndirea luminiï într'un neam rămas în urmă, aicï ca și aiurea, episcopiï orădanï făcură lîngă Curtea lor de «domnï» aï încunjurimiï o școală. Școala

s'a dezvoltat în acelaşĭ sens ca şi şcolile din Blaj, şi ea ajunse decĭ un gimnasiu. Mihail Pavel a avut şi pentru dînsul o îngrijire deosebită. Lîngă vechea clădire trainică, cu două rînduri, se făcu un adaus pentru a cuprinde maĭ bine pe şcolariĭ celor opt clase; în zidirea cea nouă fu aşezat şi internatul, aşa de folositor pentru copiiĭ unor sătenĭ săracĭ; a treia şcoală maĭ înnaltă de fete a Romînilor de dincolo fu întemeiată şi ea ceva maĭ în sus, pe strada cea mare a tîrguşoruluĭ, de acelaşĭ ctitor de aşezăminte.

Încă din cele d'intăiŭ timpurĭ, episcopia unită înnălţase o biserică în felul celeĭ de la Orade, înnaltă, încăpătoare şi aurită. Ca şi biserica episcopală, ea avu însă puţinĭ credincioşĭ. Căcĭ tîrguşorul însuşĭ, cu cele cîteva case de meşterĭ şi de negustorĭ, fusese neunit şi rămăsese astfel, ca şi toate satele din împrejurimĭ de altfel: Vlădica domn de pămînt nu prea avuse grija lor şi poate că se sfia să nu iea asupră-şĭ, chemînd sătenĭĭ la Unire, oarecare îndatoririĭ patronale. Astfel o biserică ortodoxă era de nevoie în Beiuş chiar. Dacă ea fu zidită cu un foarte mare lux potrivit cu acea vreme — cu toate că se dăduse pentru dînsa numaĭ un loc în afară de raza tîrguluĭ —, aceasta se datoreşte bogăţieĭ negustorimiĭ *greceşti* din Beiuş. Aceasta rămase, ca şi cea din oraşele Ardealuluĭ, duşmana hotărîtă a Unirĭĭ şi spriji-

nitoarea călduroasă a ortodoxieï, pentru mărirea căreia era gata și la jertfe. Biserica, bine înzestrată și cu cărți, școala de pe lîngă dînsa aveaŭ acest caracter grecesc pănă prin aniï 1800. Acuma însă ele se află, firește, în mîna Romînilor de legea veche, și protopopul neunit al lor stă în fața parochuluï-protopop de la biserica episcopală.

Acesta e Beiușul. În viața luï liniștită s'aŭ adus schimbărï numaï în aniï de după 1860, cînd se întemeiè regatul Ungarieï. Limba maghiară pătrunse ca limbă de propunere în cursul superior al gimnasiuluï: ea luă întăiŭ pentru sine istoria și geografia, apoï, după fapta necugetată a unuï copil, încălzit de idealele firești ale neamuluï săŭ, ea smulse numaï pentru sine toate cele patru clase maï înnalte. Beiușul n'a fost și nu e un loc eroic al Romînimiï; aicï nu se scrie maï nimic românește, de frică; nu se cetește, tot de frică, maï nimic românește; se vorbește românește mult maï puțin și maï răŭ de cum s'ar cuveni, pentru multe motive; căsătoriile amestecate nu sînt rare, și în toate limba soțuluï străin învinge. În astfel de împrejurărï, îmbrăcarea în haină ungurească a gimnasiuluï superior romîn, care numaï în această calitate românească poate să aibă un rost, a putut să se îndeplinească fără mare supărare din partea cuiva. El urmează astfel; anuariul, «programa», se ti-

păreşte în două limbĭ, şi pe titlu cuvintele ungureştĭ sînt puse *înnaintea* celor româneştĭ; directorul, timp de mulţĭ anĭ de zile, al şcoliĭ, d. Buteanu, s'a ales, s'a *lăsat* ales, se zice, deputat guvernamental maghiar. Sentimentele cele bune se găsesc numaĭ la cîţĭva profesorĭ tinerĭ şi la şcolariĭ în vrîsta conştiinţiĭ. Aicĭ maĭ mult decît la Năsăud copiiĭ staŭ în ceia ce priveşte inima maĭ presus de învăţătoriĭ lor.

III.

De la Beiuş la Arad.

Întoarcerea cu trenul la Oradea-Mare, pentru a lua de acolo drumul Ardealuluĭ, repetarea celor şese ceasurĭ de tîrîre înceată prin mijlocul pădurĭĭ închise nu poate să aibă nimic ispititor pentru mine. Mîne dimineaţa vom urma decĭ cu trăsura drumul, paralel cu al căiĭ ferate, care duce la tîrguşorul Vaşcăŭ, şi de aicĭ vom trece muntele zărĭĭ pentru a găsi la Ciucĭ trenul din văile Hălmagiuluĭ, ale Crişuluĭ Răpede.

Îndată ce aĭ ieşit din Beiuş prin capătul de sus, opus aceluĭ prin care soseştĭ cu calea ferată, aĭ în faţă treĭ sate, dintre care nicĭ-unul nu e străbătut de şosea. La dreapta, dintr'o afundătură se iveşte marele turn alb al Tărcaieĭ, la mijloc satul Negru se vădeşte prin clopotniţa calvină din mijloc şi prin clopotniţa mărginaşă,

maï mică, a Romînilor, cari sînt însă ceï maï mulțï, iar la stînga pe o culme bisericuța albă înseamnă Mezieșul, satul unde s'a născut Mitropolitul Miron al Sibiiuluï.

Tărcaia e numaï și numaï a Ungurilor celor maï învierșunațï, maï bătăioșï și maï neascultătorï. Eï fură pe cine vreaŭ, bat pe cine vreaŭ, opresc în cale orïcînd vreaŭ pe sătenïï noștri din Tărcăița și alte sate din sus, cari trebuie să treacă pe la dînșiï, și nimenï nu cutează a face nimic acestor adevăraților fiï aï patrieï. Ca nealțï sătenï, eï sînt lăsați în voie a-șï fierbe *palinca*, și se zice că la sosirea fiscalilor femeile și-ar pune vasele cu băuturï supt picioare, spuind că... se scaldă în ele; cutare înnalt funcționar de finanțe, care voia să pătrundă pe furiș în sat, ar fi fost întîmpinat de un țeran cu *lămpașul*, care se oferia, în bătaie de joc, să-l conducă. Cîrciumarul evreŭ al domeniuluï episcopal a fost băgat în horn de Tărcăienïï înfuriați, și cîrciuma s'a dărîmat în urma luï. Mîndriï Ungurï de acolo, pe cari nu-ï pot admira de-ajuns Romînïï «inteligenți» din Beiuș și Orade, s'ar întinde chiar cu gîndul pănă la o împărțire între sine a munților episcopieï.

Și e ciudat, saŭ jalnic, cum vrea cineva să judecă lucrul, că, în această din urmă privință, eï se întîlnesc cu Romînïï din satele vecine. Aceștia aŭ ales totdeauna la alegerile ungurești, și anume cu cea maï mare credință, pe cine

ştie ce lepădătură dintre renegaţi. Apoi a venit la dînşii un altul, dintre aceleaşi lepădături, un Kossuthist care li-a făgăduit parte în muntele rîvnit; această făgăduială a stîrnit atîta bucurie între bieţii noştri sătenî, încît femeile năvăliaŭ la şarlatanul politic de-ĭ sărutaŭ haina, ca la un Mitropolit al legiĭ lor. Sărmanul domn Butean a fost primit cu huiduială în unele sate, care voiaŭ să-ĭ întoarcă trăsura îndărăt. El nu făgăduia împărţirea munţilor. Şi nu făgăduia nicĭ altceva. Pănă acuma s'a ţinut de cuvînt.

Unde staţia vecină a căiĭ ferate zice «Dragonyest», sînt Drăgăneştiĭ, prin care şi trecem. Satul cu frumosul nume românesc Fericea a fost prefăcut pe vremurile de maghiarisare nemilostivă ale luĭ Tisza în «Boldogfalva». Acestea sînt însă numaĭ glume şi toane, care nu pot schimba nimic. În tot şirul de sate pînă la Vascăŭ, cele din cale: Şendriciul, Rîeniĭ — satul rîuluĭ —, Zăvoieniĭ — satul zăvoiuluĭ de lîngă apă, — Şebeştiĭ saŭ Şăgheştiĭ, Lunca, Şcheiĭ, care se scrie greşit *Steiĭ*, şi cele de pe laturĭ, supt zidul albastru al larguluĭ circ de munte, sînt numaĭ şi numaĭ Romînĭ. Statul ştie aceasta aşa de bine, încît nicĭ nu maĭ răspîndeşte pe aicĭ acel dar, cu care nu e zgîrcit nicăirĭ: şcoala sa. Ştiŭ ungureşte numaĭ ceĭ cari aŭ slujit ca vizitiĭ pe la oraşe.

Drumul se înfăţişează destul de cercetat la

aceste ceasurï de dimineață după serbătoare. Merg la tîrg femeï cu ulcele de lapte, de prin aceste sate din sus, unde mantia lungă de pănură albă are cusăturï verzï sadea saŭ amestecate încă și cu roșu. În cară, cîte un sătean merge înfășurat în aceiașï pănură înflorită, pe cînd de-alungul ogoarelor bine arate, grăpate și gunoiate se văd sămănînd și îngrijindu-șï cîmpiï alțiï, cari lucrează numaï în cămășoaiele lungï ce se coboară maï pănă la pămînt, dînd aceiașï înfățișare bărbaților și femeilor. Văd și destule cojocele, scurte și fără mînecï, ca niște pieptare; și ele poartă în curălușe de piele adause aceleașï podoabe deosebitoare, de verde și roșu. Pe la portițe și pe ulițele satelor întîlnim băieței și fetițe foarte voinicï, cu capul mare, rotund, și dese orï cu ochiï negri, dulcï. Unul ni strigă în treacăt: «bine să dea Dumnezeŭ domnule», iar o ceată de ștrengarï, amintindu-și de alegerï poate, zbucnește în urarea zgomotoasă: «Să trăiască Domnul». În acest Ținut de ortodoxie, cu preoți bărboșï, primesc iarăși toată cinstea ce se cuvine «domnuluï părinte».

Jidaniï, «*Jidoviï*» (se maï zice și pe aicï: Jiziï) sînt foarte puținï. În comunele unde rostul lor e maï mare, se numără vre-o treï familiï, ce se țin cu cîrciumăritul, cu fiertul de rachiŭ și cu ceva precupeție. Aiurea e cîte unul singur. La Lunca

însă, cîrciumarul e Romîn. Această Jidovime crișeană n'are, de altminterea, nicĭ-o asămănare cu cea din Maramureș: într'un loc văd înnaintea cîrciumeĭ o plantație de pomĭ, și casa e ținută cum nu se poate maĭ îngrijit, ca și marea magasie de bucate ce se ridică în coasta eĭ.

Viața apelor e înfățișată aicĭ de șerpuirea celor două ramurĭ ale Crișuluĭ Negru, care vin din munte, una prin Drăgănești, iar cealaltă, maĭ departe, în sus, prin Pietroasa, unde se fac exploatărĭ de bolovanĭ, și se unesc la Beiuș. Șuvițele ușoare trec fără freamăt și fără spumă pe patul des al pietricelelor întunecate, care daŭ un nume riuluĭ.

Apa mișcă numaĭ cîte o moară, și acest Ținut nu e atins încă de scuturătura de friguri și de fierbințelele vieții industriale moderne. Numaĭ într'un loc aflu marĭ deposite de cherestea. Munțiĭ episcopuluĭ nu daŭ pe departe ce ar putea să deie, și cîștigul e slab chiar de la băile, vestite prin frumusețea lor, de la Stîna din vale, care se ascunde între creștetele din dreapta.

Decĭ pretutindenĭ se întîmpină numaĭ biete căsuțe de cea maĭ veche datină, maĭ mult saŭ puțin văruite, foarte năpădite de stuh: în ele se înfig la cele două capete, ca *bageagele* din Moldova, două suliți de lemn, care poartă în vîrf cîte o ulcică plină de paie; ogeagul e țesut de cele maĭ multe orĭ din crengĭ de răchită.

Podoabele lipsesc. Dese orĭ se ridică de departe înnalte crucĭ de lemne, cu coperiș țuguiat, lucrate, ca și mantiile, în florĭ verzĭ și roșiĭ și fără nicĭ-un chip pe cele șepte registre săpate din care se alcătuiesc.

Șcheiĭ aŭ însă maĭ multe trăinicie în clădirĭ. Prin grosimea păreteluĭ de zid, prin cerdacele de zid boltite, prin podoabele de tencuială și datina de a se însemna anul zidiriĭ, casele samănă cu cele săseștĭ. Se știe că numele de Șcheĭ, Slavĭ se dădea și Sașilor. Acelașĭ fel de ordine se vede și în unele din casele Luncĭĭ.

Acest din urmă sat e numit după pădurea lîngă care se află, și aceasta proprietate a domeniuluĭ episcopal. Prin potecile eĭ pietroase și prin năruiturile eĭ de lut, peste podețe de bîrne fără răzimătorĭ, am fost, asară, călăuzit de mantia albă a unuĭ sătean de aicĭ, la Șebeștĭ. Satul are însemnătate fiindcă aicĭ stătea pe la începutul veaculuĭ al XVI-lea Vlădica părților Beiușuluĭ, pe care un act de atuncĭ, de la Craiul, îl numește «archidiacon». Vorba mergea că în vechea biserică s'ar maĭ fi păstrînd cărțĭ bătrîne și manuscripte.

Această nădejde a fost înșelată, dar am avut plăcerea unuĭ drum interesant în noapte, supt luna bună care arăta și încurca potecile. Ulița satuluĭ sărăcăcios cu casele abia atinse cu var era necontenit tăiată de mlaștine și de izvoare de munte. Ferestile mărunte se deschideaŭ la

fiecare învîrtitură de roată întovărășită de corul cînilor, și fețe speriate de bărbați, femei, copii se iviaŭ, cercetînd pe oaspeții cari veniaŭ cu «hintăul» cine știe cu ce gînd de *porție* saŭ de *visitație*. Am găsit apoi o școală nouă și bună, un învățător «nădrăgar» și un preot cu bibliotecă și cunoștințî istorice și literare, care a scris întîmplător și în revista «Biserica și Școala» din Arad. Cu el am mers pe potecî de arătură în două cu pietre, într'un «hotar» căruia nicî-un fel de vreme nu-ĭ poate prii cu totul, pănă la biserică, despre vechimea căreia se spun multe și se pot crede cîteva. E o clădire de piatră, groasă și scundă, fără stil și frumusețe, și lipsită de orice element istoric. Sătenii ar voi s'o dărîme pentru a face o alta în mijlocul satuluĭ, dar sînt și de aceia cari țin ca ea să fie lăsată totuși pentru «pomenire». Cît timp se va maĭ ținea însă, nu se poate spune: o însemnare de pe la 1830 arată că atuncî i s'a năruit bolta, căreia i se zice cu un cuvînt frumos, îndătinat pe aicea: «cerimea», de la cer, cu bolta luĭ învățătoare pentru bolțile oamenilor. De jur împrejur sînt rămășițe ascunse ale timpuluĭ cînd satul era aicî, și se arată locul vechilor fîntînî părăsite.

După Lunca nu maĭ este sat cale de o jumătate de ceas pănă la Vașcăŭ, care se ivește

ca și Beiușul într'o desfășurare destul de frumoasă.

Locuitoriĭ sînt Romînĭ, afară de cîțiva Evreĭ și de meșteriĭ ungurĭ din față. Eĭ poartă aceleași veșminte ca și țeraniĭ Ținutuluĭ, adecă mantiile albe, înflorite însă pe aicĭ cu negru și roșu. Văd o mare biserică ortodoxă și chiar o bancă nouă, «Șoimul». Doctorul de cerc se întîmplă să fie un Romîn. Ceĭ cîțiva surtucarĭ de aĭ noștri vorbesc ungurește în casă, ca și mulțĭ Beiușenĭ, și obiceiul căsătoriilor amestecate e foarte răspîndit.

De aicĭ nu maĭ poate merge trăsura cea mare, cu coș, pe care am plătit-o șese florinĭ pentru treĭ ceasurĭ. Vizitiul țigan, foarte mahmur, de pănă acum ne dă în sama unuĭ «cărăuș» ungur, și acesta suie pe capra cocieĭ sale ușoare, de munte, cu perinĭ umplute cu paie, cu arcurĭ saŭ «federe» ce se clatină și cu o mulțime de fierărie care zurnăie și clănțăne, pe un Romîn din Lunca, un flăcăŭ de aceia bălăiorĭ și cu capul gros, care și-a aruncat peste fustanelă, ca să ni facă cinste, o mantie cusută toată cu șnururĭ galbene.

Ne îndreptăm către zidul albastru din fund, în mijlocul căruia stăpînește Dobrinul, o culme de 900 de metri de-asupra mărieĭ. Lîngă acest vîrf țuguiat, în marea desfășurare de înnălțimĭ fru-

mos împădurite, drumul se suie peste codriĭ Dealuluĭ-Mare.

Pănă la dînsul trecem un singur sătișor, care nu se deosebește prin nimic de cele de pănă acum: Cărpinetul. Pe urmă vin numaĭ căsuțele răspîndite ale cătunelor sărace ce alcătuiesc comuna Crișuluĭ mic, Crișcioruluĭ. Pe calea din ce în ce maĭ grozavă, prin grămădirile de tină și maĭ ales prin răspîndirea sălbatecă a pietrelor și prin scurmăturile de izvoare trec numaĭ cară de sătenĭ cari merg după lemne în mariĭ codri de stejarĭ. Pănă în vîrf se aude ciocănitura neobosită a bărdașilor.

Scoborîrea se face cu greŭ prin acea învălmășală nespusă a bolovanilor zvîrliți la întîmplare. Nu poate fi pentru un călător o caznă maĭ mare decît un drum ca acesta. Norocul nostru e un cal cuminte și supus, care din cînd în cînd ciulește urechile de mînie și muște pe tovarășul săŭ care nu trage. Capul gros al vizitiuluĭ se mișcă necontenit în semn de mirare desperată de-asupra falniceĭ mantiĭ cu șireturĭ galbene.

Dar priveliștile ce se deschid în dreapta, în stînga răscumpără cu prisos toată strădania. Dincolo de creasta Dealuluĭ Mare nu ne-am coborît cumva într'o vale, de și un rîŭ de munte se pripește spre adîncurile șesurilor. Nu, ci departe de tot, alt părete albastru a răsărit tăind zarea;

aicĭ cerul se sprijină pe neîntrerupte dealurĭ împădurite. Dar în mijloc nu se răsfață nicĭ-o vale roditoare; abia cîte un lan sărac și îngust se poate deschide pe vre-un povîrniș maĭ fericit, dînd cucuruz și chiar grîŭ locuitoruluĭ din cătun; încolo, la Grosul, la Lazurĭ, maĭ jos — numele înseamnă loc care s'a deschis în pădure —, grămăgioare de case încheiate din bîrne negre, se vede maĭ mult ciobănița care-și toarce din furcă păzind oile, caprele, vițișoarele răzlețite. Oamenii sînt aicĭ deosebit de frumoșĭ, cu fețe albe, prelunge. Portul e însă ca și dincolo, cu atîta deosebire că mantia albă e maĭ mult goală de podoabe.

Multe rătăcirĭ pe cărarea afurisită, între revărsarea de frunzișurĭ roșiĭ, galbene, verziĭ, de o frumoasă culoare bolnavă, din care se desface cîte o foaie cu totul moartă pe care vîntul o leagănă ușor și o așterne apoĭ pe rugina deasă a cărărilor. Acuma într'un fund cu arăturĭ harnic gunoiate se vede satul Ciucilor.

El se ține de «erașul» Hălmagiuluĭ, care e tocmaĭ în margenea Ardealuluĭ, de unde, dincoace și dincolo de Dealu-Mare, tot vin, zi de zi, Moțiĭ în veșminte scurte, mînînd căluțiĭ de munte, plinĭ de ciubere și doniță nouă. Stația de tren se și chiamă Ciucĭ-Hălmagiŭ, căcĭ tîrgușorul se află în apropiere printre aceste ponoare îngrămădite.

De și are o biserică foarte bună, satul e de tot sărăcăcios clădit, mai sărăcăcios și aicĭ de cum îngăduie starea locuitorilor, cari aŭ cu toțiĭ curțile destul de pline. Calea ferată nu s'a făcut pentru biata lor plugărie neroditoare, ci pentru bogăția din adîncul munteluĭ.

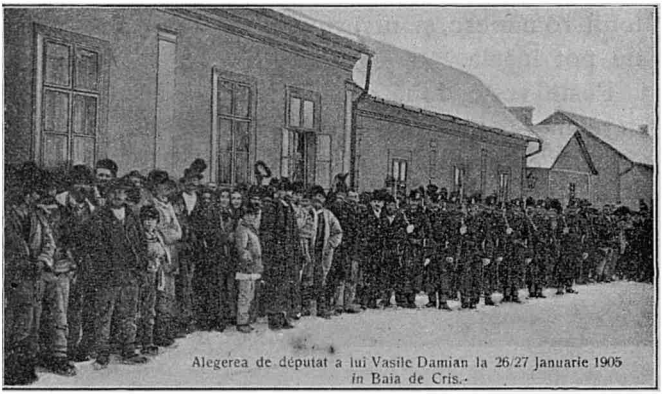

Alegerea de deputat a lui Vasile Damian la 26/27 Januarie 1905 în Baia de Criș.

Chipurĭ din Baia-de-Criș (scenă din ultimele alegerĭ).

Ea e, în adevăr, a Companieĭ care lucrează minele de la Brad, unde-și are punctul de plecare. Și aicĭ la Ciucĭ un deal întreg e tăiat de lucrul minelor, și supt dînsul fabrica mare pufnește din coșurĭ. La casierul stațieĭ se îngrămădesc tot sătenĭ cari lucrează pentru Companie: eĭ aduc «rețăpișe» pentru plată saŭ se îndreptățesc pentru pierderea lor; funcționarul rupe cu eĭ românește, pănă vine un flăcăŭ fer-

cheș, cu cizme, care tălmăcește pentru eĭ în ungurește.

Trenul care vine prin pasul ardelean cu o zăbavă de un ceas, duce foarte încet, oprindu-se prin stațiĭ de mine: Aciuța, Gura-Văiĭ, Iozășelul, unde tot înnădește vagoane. Întreg Ținutul e cu totul românesc, și nicĭ numele stîlcite ale gărilor nu pot înșela.

Peste vre-o două ceasurĭ sînt în șesul întins care merge până în Murăș. Centrul luĭ e Aradul, în care intrăm cu adaosul neplătit al unuĭ accident, între capete sparte, fețe sîngerate și vagoane stricate.

CARTEA A XIX-A.

ARADUL ȘI ÎMPREJURIMILE.

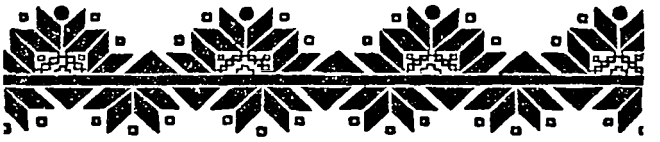

Aradul.

I.

Istoricul nu prea are ce căuta aicĭ, în Arad. Marele oraş are un trecut de tot şters. Dar cine se interesează de stările de astăzĭ, va găsi priveliştea plină de mişcare a lupteĭ dintre rase. Romînii sînt foarte tarĭ în Arad, unde aŭ un episcop neunit, pe smeritul călugăr Ignatie Papp, unde aŭ seminariŭ bun, o escelentă preparandie, revista «Biserica şi Şcoala» şi foaia politică «Tribuna» (foasta «Tribuna poporuluĭ»). Eĭ sînt bine represintaţĭ în adunarea comitatuluĭ, unde se vorbeşte slobod româneşte, şi tocmaĭ zilele acestea aĭ noştri aŭ spus adevăruri crude partidelor ungureştĭ care se luptă şi aicĭ aprig în jurul programuluĭ desfăşurat de «coaliţie». Sîntem aicĭ pe un teren solid al luptelor pentru afirmarea naţionalităţiĭ noastre.

Lunga stradă care începe de la gară, e cu desăvîrşire măreaţă, vrednică de orĭce capitală mo-

dernă, asemenea cu o bucată din *Ringul* vienes. Două aleĭ despărțite printr'un bulevard lat poartă numaĭ clădirĭ de mîna întâiŭ, între care Statul a sămănat palate impunătoare; văd și o biserică a căreĭ fațadă e ocupată de stîlpĭ uriașĭ. Astfel se ajunge într'o piață, și de aicĭ orașul se răsfiră în străduțe modeste, dar foarte curate. Una cuprinde o bisericuță românească, veche, joasă și cu turnulețul de lemn. Lîngă dînsa intru în otelul Vass, unde mi se spune că se adună Romînĭĭ, dar aflu de o cam dată numaĭ tipurĭ de cetitorĭ de provincie aĭ foilor ungurești.

A doua zi înțeleg în sfîrșit ce e acest măreț Arad. Strada pe care am venit de la gară e «bulevardul», care cuprinde Primăria, biserica romano-catolică, cele maĭ marĭ oteluri și cîteva marĭ clădirĭ de negoț. Ziua, el se arată ceva maĭ puțin strălucitor, dar impune totuși foarte mult, atît prin frumusețea zidirilor, cît și, maĭ cu samă, prin lărgimea luĭ deosebită. Ceĭ cari aŭ pus la cale și aŭ supraveghiat alcătuirea acesteĭ marĭ artere de viață, aŭ fost fără îndoială niște oameni cuminți.

Dar măreția se mîntuie aicĭ: abia se maĭ desfac din bulevard cîteva strade cu case înnalte, noŭă, ținute foarte curat. Încolo se înfundă numaĭ vechile uliți smerite ale tîrgușoruluĭ mureșean de odinioară. Apoĭ, în fund, prăvălioare mărunte duc până la podul cel lung, de lemn

înnegrit, care se desfășură bătrînește de-asupra Murășuluĭ. Așa fiind, Aradul samănă cu un mahalagiŭ curățel care și-a pus pe cap șapca de mare ținută a unuĭ general. Îĭ facĭ o mare îndatorire, o mulțămire deosebită dacă i te uiță numaĭ la cap.

Nicĭ întipărirea de la început, că te afli într'un oraș creștin, nu se păstrează. Și aicĭ răsună pretutindenĭ plîngerĭ împotriva Jidovimiĭ cotropitoare, care stăpînește piața, morăria, marele negoț ce se face în acest punct de trecere. Numaĭ in Arad aĭ căuta cu și maĭ puțin folos decît în Oradea-Mare perciuniĭ strămoșeștĭ: cetățeniĭ maghiarĭ, aprigiĭ patrioți de lege mosaică, n'aŭ lăsat numaĭ hainele, ci, puțin maĭ tărziŭ, și sincerele nume galițiene, în locul cărora aŭ îmbrăcat altele, curat maghiare.

Astfel, cu îngustimea stradelor sale lăturalnice, cu puțina luĭ întindere, care nu se poate ascunde prin nicĭ-un meșteșug, cu priveliștile de bîlciŭ prost pe care le daŭ bărătcile păcătoase cu firme marĭ de minciunĭ, care-ĭ prind lărgimea stradelor din mijloc, Aradul nu maĭ e de loc marele oraș modern, ce-ți închipuiaĭ de la început.

În Arad rostul nostru e relativ noŭ: numaĭ de cînd s'a întins și îmbogățit orașul, sătenii romînĭ din împrejurimĭ aŭ venit să se așeze în el, pănă ce numărul lor a ajuns să fie la vre-o zece miĭ, față de un număr îndoit, întreit de Iudeo-Maghiarĭ. Maĭ de mult avuse o însemnă-

tate mare Sîrbiĭ, maĭ ales negustoriĭ, cari veniaŭ din Banatul colonisat de Împărăţie cu neamul lor. A lor era episcopia arădană, întemeiată în al XVIII-lea veac, a căreĭ biserică se ridica pe malul Murăşuluĭ chiar. Numaĭ Romînіĭ uniţi aveaŭ clădirea aceia micuţă şi ascunsă care stă înnaintea mea cînd privesc pe ferestile oteluluĭ.

La împărţirea religioasă făcută între noĭ şi Sîrbĭ, pe vremea luĭ Şaguna, am căpătat însă pentru noĭ episcopia. Episcopul românesc locuieşte într'o casă oarecare, şi de sigur că nicĭ astăzĭ nu e nevoie să-şĭ trîntească cine ştie ce palat de trufie. Dar în mijlocul oraşuluĭ chiar s'a înnălţat, între case de cîştig care sînt ale eĭ, biserica episcopală, în acelaşĭ stil ca şi cele din Beiuş şi Oradea, decît care e maĭ săracă pe din lăuntru, unde maĭ că nu se văd zugrăvelĭ. Vechile cărţĭ ale Sîrbilor, tipăriturĭ de prin Rusia luĭ Petru-cel-Mare, zac neîntrebuinţate pe rafturile altaruluĭ, pe cînd în strane stau ediţiile cele maĭ nouă ale Sf. Sinod din Bucureştĭ.

Clericiĭ acesteĭ diocese arădane, care cuprinde şi vre-o treĭ, patru protopopiate din Banat, se formează într'un seminariu cu treĭ clase peste cele opt gimnasiale. O preparandie de învăţătorĭ e alipită la dînsul. Cele două aşezăminte de lumină sînt aşezate unul lîngă altul. Seminariul are un adevărat palat la stradă, cu sale largĭ şi luminoase, ce se urmează în două rînduri. Preparandia e în ziduri maĭ micĭ dintr'o

curte foarte întinsă, care se prelungește apoĭ printr'o grădină de legume, lucrată de școlarĭ, până la marea școală jidovească cu acoperișul de un verde ciudat, până la casa dată cu chirie de o altă instituție sîrbească și până la biserica Sîrbilor, care va fi a noastră cînd se vor mîntui de romanisat și ceĭ o mie de Sîrbĭ cari aŭ maĭ rămas cu oarecare conștiință națională. În acele încăperĭ joase, unde viitoriĭ dascălĭ aĭ satelor își deprind meșteșugul de binefacere saŭ învață și eĭ la rîndul lor pe copiiĭ ceĭ mărunțeĭ, aŭ stat pe alte vremurĭ străinĭ dușmanĭ nouă, dar proprietatea comiteluĭ Tököly a trecut în stăpînirea baronuluĭ vienes, de obîrșie macedoneană, Sina, și de la acesta a luat-o episcopia cea nouă a Romînilor ca să facă din ea un focar de cultură pentru Romînimea de la poalele Bihoruluĭ.

O școală de fetițe e așezată într'o casă care n'a avut de la început această menire, dar o îngrijire deosebită face ca această instituție, cu internat pentru treĭzecĭ de școlărițe, să răspundă cerințelor celor maĭ stricte în ceia ce privește rînduiala și curățenia. Maĭ sînt, în sfîrșit, și patru școlĭ primare, cu un mare număr de învățătorĭ, destoinicĭ și cu tragere de inimă.

Aradul neunit stă oarecum în fața Oradieĭ unite, și o comparație între ele ți se impune fără voie. Ea nu poate să fie, din punctul nostru de vedere, românesc, decît în favoarea celuĭ

d'intăiŭ. Aicĭ banĭ ce vin de la Romînĭ hrănesc școlĭ de limba noastră, în care se cresc numaĭ românește clericiĭ și învățătoriĭ noștri, pe cînd dincolo o bogăție dăruită de Cîrmuirea împărătească din timpurĭ, bogăția unuĭ fond și maĭ mare împărțit cu catoliciĭ nu pot ținea în picioare un seminariu cît de slab, care să fie numaĭ al nostru, și abia dacă-și tîrăște viața o preparandie unde intră și școlarĭ fără știință de românește, cari pot să iasă în toată siguranța fără a cunoaște cum se cade limba noastră. Ce folosesc pe lîngă aceasta toate formele și strălucirile zădarnice? Un popor trăiește și se dezvoltă înnainte de toate prin *sufletul* său, pe care nimic în lume, între lucrurile cele maĭ marĭ și maĭ mîndre, nu-l poate înlocui.

II.

O mănăstire românească: Hodoș-Bodrog.

La împărțirea cu Sîrbiĭ, noĭ ne-am ales cu o singură mănăstire, Hodoș-Bodrogul, și spre dînsa ne duce un birjar romîn, după ce am plătit cu șese florinĭ, la «Coroana albă» — ține minte, cetitorule! —, unul din prînzurile cele maĭ simple.

Prin strădițe cu casele micĭ ajungem la Murăș. Așa de departe în mersul său, nu tocmaĭ departe de vărsarea în Tisa, rîul n'are însă puterea și siguranța ce s'ar putea aștepta. Supt copacĭ

urîți curge în întortocherĭ leneșe, obosite apa gălbuie care nu maĭ poate răsfrînge seninul ceruluĭ.

După cîtăva frămîntătură de noroiŭ din cel maĭ îmbielșugat și maĭ adînc, ne aflăm iarășĭ, se pare, în orașul pe care abia l-am părăsit. Pe acest mal bănățean, care se socoate însă tot la comitatul Aradului, s'a strîns de vre-un veac încoace Aradul cel noŭ. E maĭ mult un mare sat al Șvabilor, și de la piața care poartă biserica și o mare cruce de marmură neagră, se rășchiră drumurĭ mărgenite cu trainice case nemțeștĭ de suburbie curată și înstărită, așa cum se văd și în laturea șvăbească a Severinuluĭ nostru.

Cînd aĭ mîntuit cu depănarea gospodăriilor albe, cu acopereminte de țiglă și obloane negre, te cuprinde șesul întins, fără o nesiguranță, fără o încrețitură pănă la capătul zării. Icĭ și colo, se înșiră copacii dezgoliți, ca dinții negri aĭ unuĭ uriaș pieptene. În dreapta, departe, o pădure veche se urmează cîtva timp. Încolo nu se vede alta decît întinderea lină a pășunilor pe care se hrănesc, în paza păstorilor cu mantiĭ albe, răzimați răbdători în toiege, turmele, cirezile, hergheliile răsfirate.

Cel d'întăiŭ sat e al Șvabilor. I se zice Zădîrlac, ceia ce presupune un început românesc, dar astăzĭ aĭ noștri sînt de tot puținĭ, surguniți tocmaĭ la margenĭ: gospodariĭ stringătorĭ și

pricepuţi cari sînt Şvabiĭ Banatuluĭ nu prea îngăduie străinĭ în mijlocul lor, şi eĭ întrebuinţează oricît de mulţi banĭ pentru ca să rămîie singurĭ în satele lor. Astfel se desfăşură, una după alta, curţi bine închise, casele albe cu copereminte de ţiglă saŭ de şindrilă, cu obloane şi cu însemnărĭ de nume şi date. În toate se vede o mare mulţămire de stare bună şi de nevoĭ îmbielşugat îndeplinite. Dar pe lîngă femeile îmbrobodite cu cîrpe şi care poartă veşminte întunecate, albăstriĭ şi sure, pe lîngă bărbaţiĭ încălaţi, cu pălăriĭ şi căciulĭ trase deasupra feţiĭ umflate, roşcovane, se văd numaĭ foarte puţinĭ copiĭ, prea cuminţi pentru vrîsta lor, cari abia se joacă jocurĭ bătrîneştĭ şi cari nu rîd, nu strigă. Prin acest păcat al urieĭ pentru odrasla multă va peri cîndva acest neam harnic şi cruţător. Şi va peri iarăşĭ prin lipsa de orice îndreptare din partea uneĭ preoţimĭ, uneĭ învăţătorimĭ de slujbaşĭ, iar maĭ ales din partea uneĭ inteligenţe, care se ridică dintre Şvabĭ numaĭ pentru a se pierde între Maghiarĭ.

Satul vecin al Bodroguluĭ-Mare e românesc, precum româneştĭ sînt şi Bodrogul-Mic şi Micălaca, de către Arad, precum maĭ mult românesc e şi Fenlacul, unde se maĭ află însă şi Sîrbĭ. Casele alor noştri cuprind în ele şi lucrurĭ împrumutate de la Şvabiĭ vecinĭ, dar le cunoştĭ îndată prin atîtea însuşirĭ îndătinate,

care li dau o înfățișare de sărăcie cochetă. Bărbații poartă ițari, pieptare albastre, căciuli, iar acelea dintre femei care vin de la tîrg au, într'un port ca al Șvabilor și al Ungurilor, pieptărașe de piele bogat împodobite cu cusături și mărgele. Pe cînd Șvabul, treaz ori beat, te privește cu despreț, Bănățeanul nostru se ridică de pe scăunelul de la poartă pentru a-ți face o frumoasă închinăciune. Și aici, iarăși în deosebire de Șvabi, copiii furnică și zburdă în toate părțile, foarte hazliu îmbrăcați în tot felul de cituri strălucitoare și în cap cu cîrpe învoalte, cu căciuli umflate și grele.

Pe un drum de urîtă tină cleioasă înnaintăm spre mănăstire, printre arături și vii întinse care se țin de dînsa —, fundație bogată care nu slujește însă la nici-un scop. Nu e nici-o intrare. În jurul unei curți nepietruite sînt grajduri ce se dărîmă, căsuțele de slugi, iar, pe lîngă ele, odăile arhimandrituluĭ, cu o fațadă oarbă, neînțeleasă, și buna clădire nouă, în care sînt chiliile celor vre-o șese călugări nevăzuți, mai mult bătrîni fără gînd de carte și gust de lucru, neapărat și fără o evlavie deosebită. În mijlocul ogrăziĭ, o ridicătură a pămîntuluĭ are în margine o biată cruciliță neagră de care sînt prinse florĭ uscate. Inscripția, zugrăvită ieften, spune că acolo se odihnește de la 1902 episcopul Iosif Goldiș al Araduluĭ, om care în zilele luĭ a făcut

faţă de neamul săŭ greşelĭ care aŭ fost înfruntate cu asprime. De treĭ anĭ de zile, mormîntul luĭ stă astfel, cu toate că s'ar fi cuvenit o altă cinste pentru mitra de archiereŭ românesc pe care a purtat-o, chiar aşa cum a purtat-o, răposatul. Aceasta nu pare să fie şi părerea archimandrituluĭ Hamzea, care a fost acum cîţĭva anĭ un aprig luptător pentru moştenirea bietuluĭ Goldiş.

Biserica se alcătuieşte din treĭ părţĭ. Un turn înnalt şi supţiratec, foarte urît spoit cu cenuşiŭ, stă de o parte; vechimea luĭ nu se arată prin nimic. Un pridvor noŭ, pornind de la o faţadă prefăcută în stil apusean, duce apoĭ la vechea zidire. Aceasta e făcută din bolovanĭ amestecaţĭ cu cărămidă roşie, foarte veche. Din pronaos trecĭ slobod în naosul foarte înnalt şi foarte îngust, care aruncă cele două braţe ale stranelor şi se încheie printr'un altar în cincĭ muchĭ. Deasupra se bolteşte un singur turn, şi el tăiat în muchĭ. Fereştile sunt puţine şi micĭ; lîngă ele se deschid în afară cîteva firide, şi cîte un brîuleţ de cîte o singură cărămidă aleargă între ele.

Aşa fiind zidirea, ea nu poate să vie din veacul al XVIII-lea, al stăpînirĭĭ austriace. Ea n'a putut fi ridicată nicĭ pe vremea Turcilor, cari aŭ luat acest Ţinut după 1600. Mănăstirea s'a făcut decĭ maĭ de demult. Atît materialul ce a slujit, cît şi această formă, în totul asemenea cu a celor

mai vechĭ biserică muntene, pare să arăte că Hodoș-Bodrogul a fost înnălțat de călugărĭ sîrbĭ pribegĭ ca și aceia cari aŭ zidit în părțile noastre Vodița și Tismana.

Dar zugrăveala nu poate fi decît de prin anii 1700. Iconostasul și toate celelalte podoabe sînt din ultimele zile ale Sîrbilor. Eĭ n'aŭ lăsat aicĭ decît unele cărțĭ slavone tipărite în Rusia. Lămuriri istorice scrise nu se pot găsi nicĭ într'un chip, afară de inscripțiile sîrbești a două morminte de lîngă zid, dintre care unul are forma de inimă, iar cellalt se apleacă în liniĭ de sicriŭ.

CARTEA A XX-A.

BANATUL DE SUS.

I.

Timişoara.

În două ceasurĭ cu trenul ajungĭ de la Arad la Timişoara. Lumina blajină a lunĭĭ nu arată decît aceleaşĭ pajiştĭ pustiĭ; rare orĭ linia, tăind vre-o piedecă, se cufundă între ridicăturĭ uşoare ale pămîntuluĭ de roadă. Opririĭ îndelungate se fac la Vinga, la Sînt' Andraş, prin puţinele sate, maĭ mult romăneştĭ, pe care le întîmpinĭ.

Timişoara are o gară măreaţă. De la dînsa înnainte, pe cel maĭ bun pavagiŭ de asfalt, neted şi măturat, trecĭ pe lîngă scînteiarea fereştilor din şese rînduri ale uneĭ uriaşe morĭ, apoĭ printre aleile de copacĭ bătrînĭ ale uneĭ primblărĭ care adăposteşte, cu toată răceala seriĭ, părechĭ ce se bucură de luna toamneĭ fiindcă aŭ pierdut pe a primăveriĭ. Suflărĭ aspre vin de la apa Begăĭ, pe care se deslueşesc scînduri îngrămădite, luntri părăsite. Un mare pod de

fier duce peste dînsa la un cartier de case înnalte pe care le înnălbește electricitatea. Apoĭ iarăși urmează drumul printre copacĭ, pe care se scurg încet cară țerănești cu coviltirele albe. Apoĭ la intrarea uneĭ înguste strade cu clădirile marĭ iată un strălucitor palat cu fațada de teatru, care arată o cafeneà de mîna întăiŭ, apoĭ intrarea la marele otel *Kronprinz*, vrednic să stea în orĭce capitală mare. Proprietarul e un Șvab, toată lumea vorbește nemțește; în față, un otel maĭ mic are numaĭ firma germană. De la început Timișoara se arată ceia ce este: orașul făcut pe ruinele reședințiĭ de Pașă turcesc, după planurĭ drepte, pentru Șvabiĭ Banatuluĭ, de Cîrmuirea germană care i-a adus aice.

Strada de d'innaintea oteluluĭ duce la alte asemenea strade înguste, umbroase, cu clădirĭ înnalte, una ca și cealaltă, venind în mare parte de la sfîrșitul veaculuĭ al XVIII-lea saŭ de la începutul celuĭ următor. În dreapta, în stînga fug alte drumurĭ care se opresc înnaintea cîte uneĭ zidirĭ de Stat din vremea austriacă, cu fațada verzie-șters, roșiatecă. E un mare oraș solemn, trist, făcut din poruncă, după norme administrative neschimbate. E cel maĭ artificial, cel maĭ austriac din cîte am întîlnit pănă acuma, dar în acelașĭ timp cel maĭ cumpănit, maĭ *cuminte*, maĭ supus regulamentelor de clădire și de întreținere.

Peste cîțiva pași găsim la dreapta piața cea mare, care e și foarte mare, dar încunjurată de clădiri mai puțin scumpe. Și aicî se mai vede unul din acele monumente, religioase și oficiale, istorice pe care le-aŭ lăsat în urma lor Austriecii.

Tip de biserică bănățeană nouă.

Tot brîul de clădiri e stăpînit de turnurile a două biserici. Una din ele, în stilul ce se obișnuiește în toate aceste părți, stil vienes din anii șepte sute, e episcopia Sîrbilor: n'ai putea-o deosebi însă de biserica romano-catolică ce-i stă în față.

În fund se văd cavaleriști făcînd exerciții pe

un cîmp deschis. Pe lîngă căsărmile lor trăsura Șvabuluĭ nostru se înfundă iarăși în niște lungĭ aleĭ de parc vechiŭ. Printre șirurile arborilor înnalțĭ, căruțe de povară mînate de Șvabĭ, vagoane ale tramvaiuluĭ electric, multă lume gătită, cîțĭva ofițerĭ. Înnalte zidurĭ de cărămizĭ dărăpănate, tăpșane acoperite cu pajiște, semne de recunoaștere arată unde a stat cetatea cea puternică din vremurĭ în care aŭ stat pe rînd ostașiĭ ungurĭ aĭ luĭ Ioan Corvinul și aĭ multor căpeteniĭ ce aŭ poruncit înnaintea luĭ, Ienicerii Sultanuluĭ și cătanele nemțeștĭ aduse aicĭ în 1716 de cucerirea luĭ Eugeniu de Savoia.

Partea de pănă aicĭ se chema odată cetatea, și poartă astăzĭ numele de «orașul interior». El e o bucată din cele patru, despărțite prin păduricile parculuĭ, care alcătuiesc Timișoara. Sus e orașul iosefin, dincoace e cartierul fabricilor, căruia Romînii i-aŭ zis de la început, de cînd guvernul austriac a dăruit creațiunii sale și această binefacere industrială, care se prețuia foarte mult pe atuncĭ: *Fabrìcul;* în sfîrșit de cealaltă parte se întinde «măieriștea» de odinioară, care s'a prefăcut într'un Oraș Elisabetan.

În «Fabrìc» găsim întăiŭ un minunat șir de case făcute după moda timpurilor noastre, care cuprind apartamente pentru funcționariĭ și ofițeriĭ înnalțĭ și pentru bogătașĭ. Apoĭ suburbia urmează, cînd maĭ bine, cînd maĭ răŭ, iarăși după

normele vienese ale trecutuluĭ. Ungurii, cari înseamnă aicĭ foarte puțin lucru, aŭ împodobit cartierul cu o frumoasă biserică gotică a mileniuluĭ. Cealaltă, maĭ veche, din piață, cu crucea ortodoxă pe turn, e a Sîrbilor, și aĭ noștri aŭ încercat în zădar s'o cîștige printr'un proces, care s'a pierdut dăunăzĭ.

Odată, capătul «Fabrìculuĭ» se zicea și «mahalaua românească». Aicĭ s'aŭ așezat, îndată după caderea stăpînirii turcești și zidirea orașuluĭ noŭ, o mulțime de meșterĭ romînĭ, «străițarĭ», cojocarĭ, tabacĭ, argintarĭ, «căldărași», organisați în «țehiurĭ» care se maĭ ziceaŭ, după turcește, și *rufeturĭ*. Eĭ eraŭ de legea veche, și nu voiaŭ să meargă la bisericuța unită pe care o întemeiaseră alțĭ Romînĭ, cu plăcerea Guvernuluĭ, pe la 1770. Meșteriĭ neuniți nu-și căpătară însă o biserică decît prin străduințile protopopuluĭ Gheorgheviciĭ. Cu multă trecere pe lîngă Imperialĭ, cărora li recruta, li «verbuncà» ostași printre Romînĭ, pentru războaiele cu Napoleon, el izbuti să ducă la capăt zidirea bisericiĭ, unde i se vede astăzĭ chipul, lîngă acela al Împăratuluĭ Francisc I-iŭ. După moartea luĭ, credincioșiĭ parochieĭ, aĭ bisericiĭ, «maistoriĭ» și calfele din acest suburbiu al meșteșugarilor, îl furară din cimitirul în care fusese pus și-l îngropară pe ascuns drept în mijlocul bisericiĭ sale, pe locul ce se cunoaște încă prin dizlocarea lespezilor, ca și

cum ei ar fi vrut să-l aibă totdeauna între dînșii la rugăciunile lor.

Biserica lui Gheorghevici, n'are, altfel, nici un interes de arhitectură saŭ de istorie. E o mare clădire ca oricare alta din aceste părți ungurești; inscripția de întemeiere, în dosul altaruluĭ, e alcătuită sîrbește; pănă prin 1830 toate însemnările de pe cărți sînt încă în această limbă sîrbească, care a fost timp de o sută de anĭ închisoarea cugetăriĭ și simțiriĭ bănățene. Aŭ interes numaĭ bogatele steaguri nouă ale «rufeturilor» de meșteri. Aceste bresle și-aŭ pierdut însă foarte mult bogăția și rostul. Ceĭ 4.000 de Romînĭ din Timișoara cu 50.000 de locuitorĭ nu maĭ sînt cu element folositor și prețuit ca odinioară. Dar eĭ stăpînesc încă aceste strade de suburbiu din marginea Begăĭ leneșe, unde văd femeĭ purtînd, în această zi de sărbătoare, rochiĭ înfoiate și broboade de mătasă neagră, pe cînd, cu tot praznicul Sfîntuluĭ Dumitru, care n'are aicĭ aceiași însemnătate ca la noĭ, tabaciĭ freacă pe largul maidanelor pieile întinse pe sprijinitorĭ, în bătaia acestuĭ cald soare de Novembre.

O altă biserică a noastră, acea din vechiĭ Maieri, a putut fi zidită maĭ curînd, cam odată cu a uniților, căci se afla dincolo de hotarul privilegiilor cetățenești. Ea a fost prefăcută cu totul maĭ dăunăzi, și, din trecut, ea nu maĭ păstrează decît o piatră de mormînt din 1812, scrisă românește, și nu sîrbește, lîngă marele zid alb de astăzi.

Într'atîta se încheie Timișoara românească de astăzĭ, care e prea puțin lucru în cuprinsul mareluĭ oraș, ce se întinde și se împodobește luxos pe zi ce merge. Afară de protopop, un dr. în teologie din Cernăuțĭ, mult amestecat în luptele lăuntrice ale Romînilor din Banat, afară de foarte bătrînul și bunul preot al bisericiĭ unite, de învățătorul școliĭ ortodoxe, la care vin toțĭ copiiĭ de Romînĭ, afară de cîțĭva avocațĭ și de personalul băncii «Timișana», nu maĭ e altă «inteligență». Și cîtă este, s'ar fi înțelegînd destul de rău între sine. În astfel de împrejurărĭ, intemeiarea uneĭ episcopiĭ românești nouă în acest haos al risipeĭ străine poate să pară o ideie foarte nepotrivită celor ce nu-șĭ caută un rost prin acest așezămînt ce ar fi să se facă.

II.

Spre Lugoj.

Acceleratul duce la Lugoj (țerănimea noastră, care hotărăște în astfel de lucruri, zice : Logoj); plătind însă așa de mult ca 12 florinĭ, poțĭ ajungĭ acolo cu trăsura, în vre-o șese ceasurĭ. Un drum maĭ scurt duce pe la Buziaș. Dar în acest timp el ar fi prea stricat, așa încît rămîne acestalalt, prin Recaș, pe drumul cel mare al țeriĭ.

Ieșirea din «Fabrìc» se face pe lîngă biserica

luĭ Gheorghevicĭ şi pieile răŭ mirositoare ale tabacilor. Îndată oraşul se ascunde în mulţimea copacilor vechĭ, cari tăiaŭ odinioară pentru duşman şi spion vederea asupra cetăţiĭ. Înnainte, în lumina sigură a soareluĭ bun, se desfăşură bogat şesul cel mare, sămănat numaĭ pe alocurea cu mănunchiurile copacilor despoiaţĭ saŭ cu păduricĭ depărtate, şesul de păşunĭ încă viĭ, din care răsar micşunele roşiĭ în margenea şanţuluĭ, şesul de arăturĭ vinete peste care se avîntă săltăreţ, într'o ultimă cîntare fără grijă, ciocîrlia. Cunosc acest pămînt de bielşug paşnic; cu ceva maĭ multă felurime, el încunjură Bucureştiĭ. Aicĭ însă lipseşte cu totul marele interes istoric de acolo, şi rămîne numaĭ frumuseţa senină a marilor întinderĭ de păşune, a răsfirăriĭ de lanurĭ ce daŭ pîne.

Trecem pe lîngă stîlpul de hotar al comuneĭ Giroda, risipită în case albe, care se zăresc numaĭ printre arborĭ. Cel d'intăiŭ sat pe care-l străbatem e numaĭ al Romînilor: Remetea, şi tot aşa e şi cu al doilea, foarte apropiat de acesta, Iezvinul.

Ele aŭ aceiaşĭ înfăţişare în lucrurĭ şi în oamenĭ. Se văd îndată că sînt aşezărĭ colonisate saŭ rînduite, potrivite, adunate cu prilejul colonisăriĭ, care a înlocuit în 1716 paşalîcul Timişoariĭ printr'o altă ţară, cu totul nouă. Şoseaua, foarte lată, e singurul drum maĭ mare al satuluĭ. Casele o mărginesc maĭ toate, ceia ce dă o desfăşurare, un front mult maĭ lung. Tipul clădirilor

nu se deosebește mult de acela pe care l-aŭ adus Șvabiĭ din Germania lor sudică, și pe care l-aŭ primit și Sîrbiĭ. Casa albă, cu două ferești spre stradă, înzestrate cu obloane colorate, se razimă pe un cerdac de lemn saŭ pe stîlpĭ de zid. Împrejmuirea e numaĭ rare orĭ de împletiturĭ; de obiceiŭ curtea e închisă cu ulucĭ de lemn saŭ chiar de zid, care în unele sate e văpsit bătător la ochĭ în tricolorul neamuluĭ. În astfel de colorĭ sînt văpsite une orĭ și margenile din lăuntru ale ferestilor. Totul arată multă bună stare, cunoștința uneĭ culturĭ maĭ înnaintate și priceperea ce trebuie pentru a o imita. Astfel de sate se întîlnesc numaĭ foarte rar prin alte locurĭ, și numaĭ în cîte un colț fericit din celelalte Ținuturĭ românești se maĭ vede atîta rînduială bună ca aice. Bisericile sînt toate de zid, marĭ, albe; lîngă ele se vede frumoasa zidire a școliĭ confesionale (prin cele maĭ multe părțĭ greco-orientale). Statul nu cutează a veni cu școala luĭ de ungurește.

Sărbătoarea Sînmedruluĭ a scos pe oamenĭ pe laviție d'innaintea porților, pe cărările de lîngă drumul mare, în locurile horeĭ, care sînt saŭ cîrciuma — după datina ardeleană, care nu îngăduie hora în aierul liber, — saŭ curtea bisericiĭ. Foarte puținĭ oamenĭ, grăbiți saŭ lipsiți de evlavie, mînă carul saŭ aruncă sămînța pe brazde în veșmintele din toate zilele. Ceĭlalțĭ toți s'aŭ

îmbrăcat de sărbătoare, și e cu adevărat o strălucită desfășurare a celor mai bogate porturi românești ce se pot întîlni.

Bătrînii d'innaintea porților au aruncat pe umeri cîte o mare mantie verde, une ori înflorită. Întinderea și coloarea ei sînt luate firește de la stăpînii ceĭ vechi, Turcii, cari aŭ schimbat aicĭ cu desăvîrșire îmbrăcămintea de sărbătoare a raielei supuse. Flăcăii și oamenii tineri poartă cojocèle fără mînecĭ, cojoace scurte, cojoace lungĭ, pe care sînt cusute cele mai îmbielșugate din desemnurile pe care le-a născocit poporul nostru: și aicĭ se vede iubirea pentru înfloriturĭ a Răsăriteanuluĭ. Pulpa piciorului e prinsă în ciorapĭ de lînă, roșii, albaștri, vineți, vărgați cu dungĭ de tot felul. Căciula singură, mare, boltită, e numaĭ românească, iar pălăriuța cu margenile micĭ aŭ dat-o Ungurii.

De departe, femeile însă par niște Turcoaice, gătite în cele mai cochete din fesurile, fermenelele și papuceii lor. Pe cap, unele aŭ numaĭ legăturĭ marĭ de lînă aruncate peste betița de altă coloare, care strînge sus fruntea, cum vălul impus de Coran strînge fruntea cadînelor. Fetele și-aŭ cuprins însă capul într'o legătură de galbenĭ de aur, care cade pe umerĭ și se prelungește de-a lungul urechilor. Peste cojocelul cusut cu de-amăruntul, în toată întregimea luĭ, cade o revărsare de talerĭ din timpurile vechĭ, cari-și rînduiesc în aceiași strălucire vulturii cu

Porturĭ din margenea ardeleană de către Banat (Bouţarĭĭ Haţegului).

două capete. Fusta albă e foarte înfoiată, și ea se razimă de sigur pe adausurĭ de perinuțe. Peste dînsa e așternută o catrință îndoită, lucrată cu aceiași îngrijire și bogăție ca toate podoabele acesteĭ părțĭ din poporul nostru. Picioarele înfășurate cu ciorapĭ roșiĭ se pierd în papucĭ mărunțĭ și ușorĭ de piele neagră. Pentru ca asămănarea cu o frumoasă din Răsărit să fie și maĭ deplină, albul și roșul sînt așternute gros pe față, pe cînd negrul încondeiază maĭ mult genele și arcuirea sprîncenelor lungĭ.

Cu astfel de locuințĭ și astfel de veșminte, sănătoșĭ, vioĭ, frumoșĭ, vorbareț, în dialectul lor cu sunetele fugătoare, îndrăzneț și siguri, Bănățeniĭ se pot lăuda cu dreptate că eĭ sînt între ceĭlalțĭ «fruntea», «fruncea», cum zic eĭ, și cum repetă în batjocură ceĭ de peste Murăș cari nu-ĭ pot suferi pentru lăudărosia lor sudică.

De la Iezvin intrăm în tîrgușorul acestor părțĭ: Recașul. De la început, table în vîrful unor stîlpĭ albaștri și albĭ arată ce este această așezare maĭ bogată: ele vestesc locul unde se ține «tîrgul maistorilor». «Maistorĭ» și calfe, negustoraș pentru țeraniĭ din împrejurimĭ, — aceștia sînt locuitoriĭ Recașuluĭ, cari, în ceia ce privește neamul, sînt Șocațĭ, adecă — mi se spune — Nemțĭ, Șvabĭ și Unguri. De hatîrul acestora din urmă, s'a făcut o sală de lectură cu cărțĭ pe limba lor și o sucursală de bancă ungurească.

Șvabiĭ aŭ case bune, albe, care samănă desăvîrșit una cu alta. Ele sînt, iarăși, întocmaĭ ca și cele de la Zădărlat, și tot astfel de case întîlnim ceva maĭ departe, la Josefsdorf, numit după Împăratul colonisator. Satele și tîrgușoarele lor nu samănă de loc cu ale Sașilor Ardealuluĭ, precum nicĭ sufletește aceste două feluri de Nemțĭ nu samănă între sine. Unĭĭ sînt foarte vechĭ aice, alțiĭ sînt foarte noĭ; unĭĭ aŭ venit ca cetățenĭ, alțiĭ ca o țerănime model. Unĭĭ sînt negustorĭ și meșterĭ, alțiĭ aŭ pornit de la plugărie. Sasul s'a făcut luteran de acum treĭ sute de anĭ, Șvabul a rămas catolic. Cel d'întăiŭ e de la gura Rinuluĭ, cellalt vine de la obîrșia luĭ, unĭĭ avînd toată încetineala apeĭ obosite, ceĭlalțĭ toată sprintenia izvoruluĭ tînăr. Sașiĭ s'aŭ deprins a trăi prin drepturile și munca lor, Șvabiĭ s'aŭ răzimat într'una pe Cîrmuire: întăiŭ pe a Nemților prietenĭ, apoĭ pe a Ungurilor, dușmanĭ ascunșĭ. Unĭĭ aŭ un oarecare viitor, ceĭlalțĭ nicĭunul.

Romînĭĭ aŭ înnainte de Josefsdorf saŭ cum se zice acum Jozseffalva, Sustra și Topolovățul-Mare. Deși destul de întins, cel din urmă mi s'a părut maĭ sărac decît minunatele sate de pănă aicĭ: aierul de sărbătoare era maĭ slab decît aiurea. Circiuma o ține un Evreŭ. Cît și-a oprit Șvabul trăsura la dînsul pentru a-și hrăni caiĭ, am putut auzi vorba ungurească din casa circiumaruluĭ și lungile sfaturĭ românești pe

care le întindeaŭ ţeraniĭ gătiţĭ ce stăteaŭ pe laviţa de lîngă uşă. Nicĭ eĭ nu păreaŭ să fi băut prea mult, şi eĭ nu cereaŭ nimic de la negustorul lor. Totuşĭ un glas acru de femeie năcăjită chema necontenit spre casă pe unul dintre ceĭ ce se zăboviseră astfel la poarta Jidanuluĭ.

În căderea serii trecem rîul Begăĭ, pe care-l lăsasem la Timişoara, dar pe lîngă valea căruia ni-a fost tot drumul. Cursul lat al apeĭ foarte liniştite oglindeşte ca luciul unuĭ lac puţiniĭ copacĭ răzleţĭ ce-ĭ sînt înfipţĭ pe margenĭ. Soarele s'a culcat într'o pată de sînge, dar un limpede luminiş de lună face să se vadă aproape ca ziua locurile, casele, oameniĭ.

Acum nu maĭ este şesul fără de valurĭ, veşnic asemenea cu sine pănă la munţiĭ Oraviţeĭ din faţă şi dealurile Vîrşeţuluĭ din dreapta. Din loc în loc, e o mişcare uşoară de dealurĭ line, şi priveliştea, astfel tăiată, e maĭ felurită decît pănă aicĭ.

Budinţiĭ şi Ictarul, tot româneştĭ, rămîn în margenea şoseleĭ, apoĭ, într'o lungă desfăşurare de case albe, se deapănă satul Chiseteuluĭ, prin strada largă a căruia trec, la acest ceas de sară, chipurĭ înhobotate în mantiile verzĭ şi albe. S'a mîntuit de mult hora, şi cel din urmă semn despre dînsa aŭ fost dar jucătoriĭ ce se întorceaŭ pe drumul mare, încet pe lună, mînă în mînă,

în răsfrîngerea de argint și aur a paftalelor copilelor.

Urmează Belințiĭ, Coșteiul, cu clădirĭ maĭ neorînduite și maĭ slabe, dintre care unele aŭ și copereminte de stuh care, orîcît ar fi ele de practice, staŭ și maĭ răŭ decît aiurea pe aceste trainice ziduri de cărămidă, bine tencuită și văruită. Se vede lămurit că, de la Timișoara încoace, bogăția și buna socoteală a satelor românești scade. Ceva maĭ departe se descopăr luminile Sîlhăĭ.

*

Neamul nostru e stăpîn peste toate aceste părți. Pentru a sfărma această continuitate, cîrmuirea ungurească de astăzĭ a întrebuințat obișnuitul mijloc al colonisărilor. Unguri din toată lumea, și firește nu din ceĭ maĭ buni, aŭ fost ispitiți aice și așezați într'un număr de sate, care fac ca un lanț în jurul Lugojuluĭ. Dar ele nu-și pot afla rostul, nicĭ cîștiga trăinicia dorită de întemeietorĭ: locuitoriĭ pribegesc, sînt înlocuiți prin alțĭ oameni de strînsură și de pleașcă, până se duc și aceștia, așa încît în mijlocul trăiniciei noastre neclintite e o veșnică prefacere și preschimbare a veneticilor. Și doar aceștia aŭ toate înlesnirile, și pentru dînșiĭ s'aŭ luat din arenda Romînilor acele pășuni întinse și bogate, din care se ținură atîtea cirezĭ și turme! Aceștĭ Unguri meniți să ne fărîmițeze și să ni schimbe

firea, învață răpede limba noastră. Până și satele lor cu nume patriotice primesc cîte un grosolan botez de la «Valahĭ», și astfel Szapáryfalva, «satul luĭ Szapáry», se zice și Țipariul.

Șoseaua a trecut spațiul strîmt ce desparte valea Begăĭ de a Timișuluĭ, care sosește și el de la Apus, din munțiĭ de către Ardeal, ca o apă mare, însă tot așa de lină în curgerea eĭ ca și Bega, maĭ mică. Dincolo de căsuțele Coșteiuluĭ, un pod lung, vechiŭ îl trece. E din cele cu plată pentru oraș, și strîngătorul de taxe, chemat în românește, ni se pare că vine prea încet, ca și cum l-ar supăra acest fel de vorbă. Dar, de fapt, el e foarte bucuros că are trecătorĭ romînĭ, și la «bună-sara» adauge îndată, într'un frumos graiŭ simplu de bătrîn, povestea mariĭ adunărĭ politice pe care aŭ ținut-o acum cîteva zile în Lugoj deputațiĭ naționaliștĭ. Nu poate uita primirea acestor oaspeți cu călărețĭ, cu pedestrașĭ, cu surle, cu tobe, cu strigăte de bucurie, îngrămădirea impunătoare și pentru străinul cel maĭ orbit de trufie și de ură a miilor de țeranĭ în haine împodobite.

— Aŭ fost treĭ miĭ...

— Ce treĭ miĭ?! Maĭ mult, maĭ mult! Și aŭ vorbit deputațiĭ, și aŭ îndemnat pe oamenĭ să nu se maĭ vîndă pentru mîncare și băutură. Și, știĭ cum sînt Romînĭĭ noștri slabĭ de fire, s'aŭ gîndit să-ĭ puie și la jurămînt. Și aŭ jurat, domnule!

CARTEA A XXI-A.

ÎN BANATUL DE JOS.

Lugojul.

I.

Orașul unde s'a petrecut această mîndreță de care se încălzesc bătrînețele podaruluĭ, începe prin căsuțe de meșteșugarĭ, multe, micĭ, slabe. Numaĭ peste destulă vreme, după ce s'a mîntuit acest suburbiu, în care staŭ maĭ multe miĭ de Romînĭ, se înnalță clădirile cele marĭ ale Statuluĭ, «biserica cea mare», a ortodocșilor, cu două turnurĭ împunătoare, prăvăliile cu vitrine strălucitoare, care, în revărsarea luminiĭ electrice, duc pănă la valul bogat al Timișuluĭ. Și, dincolo de podul de fier, începe o altă parte a orașuluĭ, în care nu lipsesc clădirile bune și chiar cîte un palat mare. Firmele acestuĭ centru poartă nume de Șvabĭ, de Unguri, de Evreĭ, și chiar destule nume românești, dintre care unul e scris pe o tăbliță în cele treĭ colorĭ.

Lugojul e, de cincĭzecĭ de anĭ trecuțĭ, reședința uneĭ episcopiĭ românești unite. Numărul

satelor peste care ea stăpîneşte în acest Banat, trăit timp de un veac supt egemonia religioasă a Sîrbilor, e restrîns, dar puterea sufletească a episcopieĭ se întinde şi asupra Ţinuturilor ardelene, foarte însemnate, ale Inidoreĭ şi Ha-

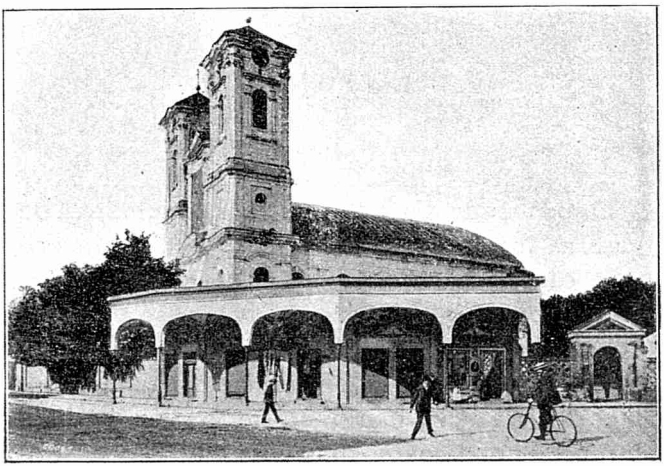

Biserica cea mare din Lugoj.

ţeguluĭ, unde stă un vicariŭ. Pentru episcop s'a zidit în piaţa tîrguluĭ de peste Timiş o biserică mărişoară, care fireşte că nu poate avea interes istoric, nicĭ artistic. Palatul episcopal e o clădire cu două rînduri, cu o faţadă solidă la stradă: episcopul Dimitrie Radu şi-a dat şi aicĭ osteneala de a hărăzi o mobilă modernă caseĭ sale de locuinţă. După plecarea acestuĭ prelat, stră-

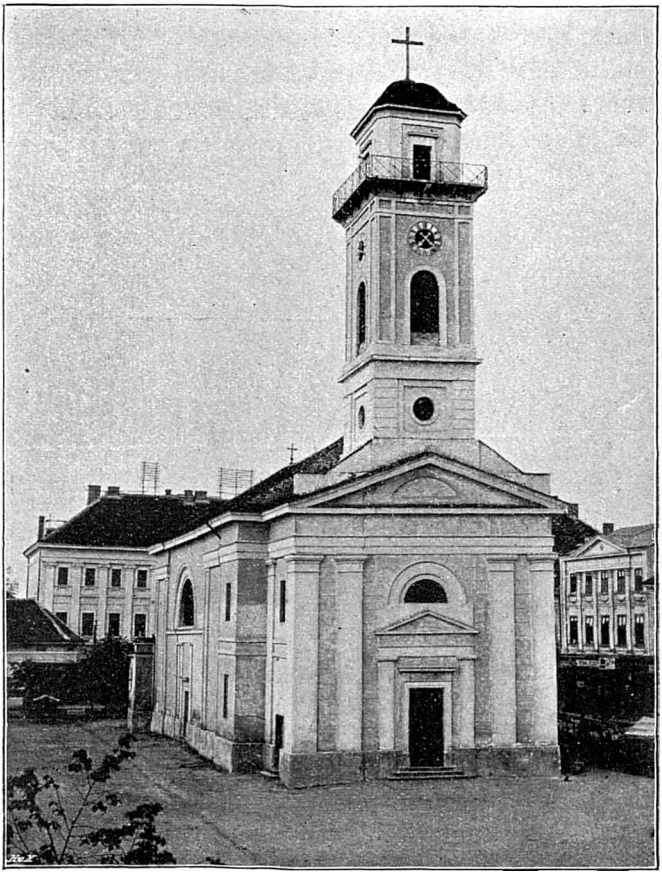

Biserica episcopală din Lugoj.

mutat la Oradea-Marea, cîrja de Vlădica al Romînilor uniți a luat-o unul din canonicii Blajului, păr. Vasile Hossu. Înnaintarea sa în rîndul archiereilor nu i-a luat cîtuși de puțin buna sinceritate veselă, omenia primitoare, aducerea aminte de prietenî, pentru cari a rămas tot cel din vre-

Palatul episcopal din Lugoj.

murî, interesul cald pentru literatura românească, și deci iubirea pentru această maî înnaltă înfățișare a neamului său. Cu un astfel de stăpîn, și mobilele acelea scumpe comandate în toate colțurile Europeî pare că pierd sumeția lor străină, mîndria lor rece. La acest episcop așa cum ni trebuie nouă, am petrecut cele maî bune clipe

de care m'am învrednicit în vre-o reședință episcopală din părțile de peste munți.

Episcopia are și o bibliotecă vrednică de a fi cercetată și prin raritățile bibliografice pe care le cuprinde. Se mai păstrează aicĭ și unele

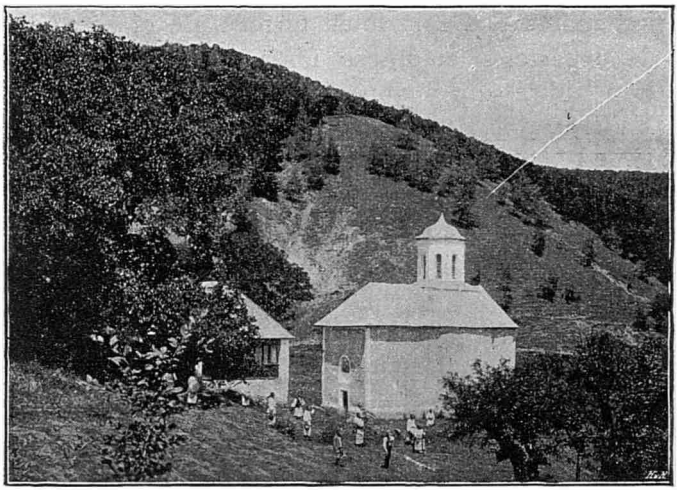

Mănăstirea Prislopului.

vechĭ icoane și lucrurĭ scumpe din mănăstirea de la Prislop a Doamneĭ Zamfireĭ, între altele și un chip al Maiceĭ Domnuluĭ, ce poartă pe legătura sa de aur vulturul bizantin, care a căzut înnaintea Turcilor la 1453.

De cealaltă parte, în cealaltă tabără se poate spune încă, mulțămită unor greșelĭ ale trecutu-

luĭ, pe care păr. Hossu e gata să le îndrepte, cît stă în puterile sale, e protopopia ortodoxă. Ea are mulțĭ parochienĭ în Lugoj și de dînsa atîrnă o sumă de sate din Răsăritul Banatuluĭ. Biserica în care slujește protopopul se zice, cum văzurăm, «biserica cea mare», și ea are într'adevăr proporțiĭ impunătoare. Cele două turnurĭ ale eĭ se văd de departe, și stăpînesc piața orașuluĭ din jos. E o zidire din a doua jumătate a veaculuĭ al XVIII-lea, înnălțată prin străduințile unuĭ« Ober-Knes» de odinioară, din rîndurile acelor căpeteniĭ de grăniceri romînĭ cari aŭ avut totdeauna o mare însemnătate în aceste părțĭ. El e îngropat lîngă ușă, unde se vede o biată cruciliță de lemn, și chipul bătrînuluĭ ctitor se maĭ zărește încă supt funinginea groasă ce s'a așternut peste frumoasele zugrăvelĭ ale păreților și catapitezmeĭ, la focul din aniĭ 1850. Altfel, nu sînt înnuntru alte lucrurĭ maĭ vechĭ decît tipăriturile muscălești pe care le-aŭ cerșit Sîrbiĭ la Petersburg după răpunerea stăpînirĭĭ turcești în Banat.

Romînĭĭ, cari sînt astăzĭ uniți și neuniți — ceia ce înseamnă cu toțiĭ *neuniți*, dezbinați între sine—, aŭ trebuit să-șĭ plece odinioară capul față de noua lege de Stat ungurească a calvinismuluĭ. De sigur s'a făcut slujbă calvinească în acea biserică veche, de lîngă aceasta «mare», din care n'a rămas decît un turn preschimbat, care poartă pe el astăzĭ icoana săpată în piatră și văpsită a Sf. Nicolae și însemnarea latină că zidirea a fost

astfel reparată în 1726, de alt cnez al districtelor grănicerești romîne. Această epocă a calvinismuluĭ s'a dus de mult, dar ea a lăsat ca urmă folositoare în literatura tuturor Romînilor cîteva din cele maĭ vechĭ cărțĭ religioase.

Altă vedere a bisericiĭ episcopale din Lugoj.

Lugojul maĭ are două băncĭ românești, care sînt conduse de clericĭ, ca multe altele în Banat, și se zic a fi întipărite pentru aceasta de confesionalism, ceia ce e încă una din acele greșelĭ ale trecutuluĭ despre care a fost vorba maĭ sus. Două foĭ se tipăresc în acest vioiŭ centru românesc: una, «Drapelul», are un caracter politic, «pasivist», cealaltă, «Banatul», urmărește maĭ mult învățătura poporuluĭ.

Alte școlĭ decît cele primare saŭ «normale»

nu sînt, căcĭ episcopia îşĭ iea clericiĭ din Ardeal, iar protopopia îĭ primeşte de la Caransebeş. Şcolile primare, «normalele», dintre care una are pe lîngă dînsa şi două micĭ internate, sînt, firește, confesionale. La una din ele e învățător un om cu care Banatul îşĭ poate face fală înnaintea Romînimiĭ întregĭ: compositorul de musică Vidu, care a ştiut să înnalțe cîntarea poporuluĭ nostru în forme care înduioşează pretutindenĭ unde trăieşte o simțire românească.

II.

Spre Caransebeş.

Trăsura unuĭ Ungur, bun şi tăcut, maĭ mult Şvab la fire, ca atîția dintre aĭ săĭ rătăciți prin aceste părți puțin prielnice pentru păstrarea însuşirilor neamuluĭ, mînă o trăsură cu arcurile obosite pe drumul Caransebeşuluĭ. Soarele se lasă spre apus, şi prin largul seninuluĭ palid rătăcesc înfiorătoare mătăhălĭ de nourĭ, cari se răsfiră, se adună şi în frămîntarea lor se spintecă de fulgere, lăsînd din margenĭ şivoaie de ploĭ peste plaiurile din depărtare. Luna care se desface limpede înnaintea apusuluĭ deplin, rătăceşte printre prăpăstiile negre, fugind ca o pasere obosită.

Străbatem un Ținut sfîrtecat de dealurĭ fără desfăşurare şi frumuseță. Nu maĭ sînt pe acest

drum, ca pe cel din ziua trecută, satele albe, lungĭ, întinse cu bună rînduială de-a lungul șoseleĭ netede. Această îmbielșugare veselă s'a dus, ca și porturile strălucitoare ale Sf. Dumitru. Acuma în acest șir de așezărĭ românești care sînt Găvojdia, Jena, Sacul, Prisaca, Zăgujeniĭ, Jupa se văd marĭ grădinĭ de «domnĭ» cu plopiĭ înnalțĭ și triștĭ, cîte o fabrică scînteind în margenea zărĭĭ, clădirĭ orășenești în care staŭ funcționarĭ aĭ comitatuluĭ noŭ care e Caraș-Severinul, cîrciume marĭ, la care se opresc cărăușiĭ întunecațĭ, în mănțălĭ lungĭ, cari mînă carele acoperite cu covergĭ. Casele, maĭ puține, ale sătenilor sînt și maĭ răspîndite și nu se asamănă între ele. Din mijlocul lor răsar însă totdeauna, ca și pe cellalt drum, biserică foarte bune, vrednice de un oraș. De la un loc încoace însă, ele nu aŭ lîngă sine și întregirea școliĭ confesionale. Grăniceriĭ aceștia, deosebițĭ în multe privințĭ de «paueriĭ» *(Bauer)* de către Timișoara, n'aŭ voit să sufere, în mîndria lor de ostași, amestecul preotuluĭ în școală, și astfel eĭ aŭ căpătat școlĭ *comunale,* care se știe ce înseamnă în mîna Guvernuluĭ de astăzĭ.

Ținutul e străbătut de șuvițe de apă care se adincesc în pămîntul moale. Le primește Timișul, care se ivește din noŭ într'o largă dungă de oțel. În locul unde el înghite apa Șebeșuluĭ, stătea în cele maĭ vechĭ timpurĭ încă un Căvă-

ran, pe lîngă Căvăranul de sus: Căvăranul-Şebeşuluĭ. Poporul ĭĭ zice astăzĭ numaĭ Sebeş, dar în graiul străin, care a hotărît, s'a alcătuit numele de Caransebeş, care se ceteşte în toate cărţile şi pe toate hărţile, fără deosebire de neam.

II.

Caransebeşul.

Dincolo de apă, trăsura se zguduie pe un drum prost, măcinat şi săpat în rătăcănĭ, între case care încep maĭ bine decît în Lugoj. El duce apoĭ, între fronturĭ maĭ înnalte de clădirĭ de Stat, spre o piaţă. Caransebeşul este un oraş de Şvabĭ între suburbiĭ de Romînĭ, dar prin lărgimea modernă a stradelor sale, prin lipsa de interes istoric al clădirilor, el are maĭ mult o pecete ştearsă ungurească. Piaţa Caransebeşuluĭ e mică. Acolo se strîng la tîrgurile de Joĭ săteniĭ noştri în şube cafeniĭ şi sure, femeile gătite, care în aceste părţĭ poartă la spate, în loc de catrinţă, numaĭ *oprege*, fire răsfirate de lînă roşie prinse într'o bată ţesută cu fir. Acuma însă, în dimineaţa de Vineri, piaţa e cu totul goală. Dintre micile clădirĭ bătrîneştĭ, fără nicĭ-o frumuseţă, răsare împopoţonatul palat, prea mare pentru trebuinţile unuĭ loc ca acesta, pe care l-aŭ înnălţat, supt înrîurirea mareĭ risipe trufaşe a Statuluĭ, un Consiliu comunal presĭdat de un Romîn.

Temeiul de zidirĭ și de viață al orașuluĭ e această stradă prin care am trecut la sosire. Și nŏĭ avem astăzĭ aicĭ cea maĭ mare parte din așezămintele noastre. Într'o casă destul de frumoasă, cu perdele albe la cele două caturĭ, stă episcopul, care e un vechiŭ ajutător al luĭ Șaguna, un Romîn bun și un ortodox și maĭ bun, un scriitor care s'a învrednicit a fi ales membru al Academieĭ din Bucureștĭ și a avut îndrăzneala, de care cred că nicĭ-unul dintre ierarchiĭ de astăzĭ aĭ celor două Biserică românești din Ungaria n'ar fi în stare, de a veni în această adunare simbolică pentru unitatea Romînilor și de a-și ținea cuvîntarea de intrare înnaintea regeluĭ Carol. De sigur că P. S. S. Nicolae Popea, episcop ortodox al Caransebeșuluĭ, a fost printre ceĭ maĭ bunĭ din generația sa.

De cealaltă parte a stradeĭ, cele două școlĭ pe care s'ar cuveni să le aibă orĭce episcopie românească: seminariul și preparandia de învățătorĭ, cu școala de aplicație alipită la dînsa, sînt unite în aceiași clădire mare, cuprinzătoare, luminoasă și bine îngrijită. Mă maĭ bucur încă odată la vederea acestor tinerĭ inimoșĭ și mîndri de neamul lor ce învață astăzĭ în deosebite școlĭ pe care le ține țerănimea noastră din aceste părțĭ supuse străinuluĭ, și cari mîne vor da o nouă îndreptare, maĭ sigură și maĭ puternică, hotărît românească, tuturor puterilor de viață ale neamuluĭ nostru de aice.

De la librăria d-luĭ Simtion din Arad nu maĭ este alta românească pănă la aceia care funcționează pe lîngă episcopia Caransebeșuluĭ. În tipografia eĭ se tipărește, supt conducerea d-luĭ Enea Hodoș, care a strîns atîtea frumoase cîntece bănățene, o bibliotecă pentru popor, «Biblioteca noastră», care dă alegerĭ din scriitoriĭ romînĭ și cîte un studiu ca ale d-lor Drăgălina și Bălan, care privesc în deosebĭ viața Romînilor din Banat.

De la piață cotim pe lîngă căsuța care a fost cea d'intăiŭ reședință a tinereĭ episcopiĭ românești de Caransebeș, și înnaintăm prin stradele curate ale uneĭ mahalale cu casele micĭ, foarte curate, care cuprinde numaĭ tîrgoveți de aĭ noștri, maistorĭ, calfe, «economĭ». În margenea eĭ curge rîul Irugeĭ învîrtind cîte o moară înnegrită. Iar în față se văd zidurile albastre ale munților ce despart Banatul românesc de România Romînilor.

Bisericile amîndouă sînt pe acest drum de pace mulțămită, cu ferestile închise și cu trotoarele goale. A episcopieĭ, odată biserică mănăstirească, a fost înnălțată într'o vreme cînd nu eraŭ prin aceste părțĭ episcopĭ românești, ci un archiereŭ sîrb purta titlurile reunite de Vîrșeț și de Caransebeș. Tot de atuncĭ vine clădirea, cu totul asămănătoare, și făcută în acelașĭ stil apusean, a bisericiĭ din cimitir. Cea din

urmă mai ales, e plină de inscripții, pe prapurĭ, pe părețĭ, pe tencuiala proscomidieĭ și pe cărămida tare a meseĭ sfinte. Ele nu sînt însă nicĭuna în limba stăpînitoare a Sîrbilor, ci într'un prea frumos graiŭ românesc, fără nicĭ-o deosebire față de cel din părțile libere.

Această afirmare de romanitate a adus-o fără îndoială vecinătatea Olteniei, a principatuluĭ muntean. Dar nu numaĭ acestă înrîurire, împrospătată necontenit prin coborîrea în Banat de locuitorĭ din acele părțĭ. Între Bănățeniĭ de spre Murăș, ceĭ de către Tisa și aceștia cari privesc spre noĭ, de la Lugoj încoace, e o mare deosebire de suflet, venită din împrejurărĭ istorice deosebite. Aicĭ granița a cerut ostașĭ romînĭ pentru apărarea eĭ încă din cele maĭ depărtate timpurĭ. Odată eraŭ locuitoriĭ Scaunelor românești din margine, răsplătiți pentru slujbele lor prin nemeșie și prin stăpînirea de pămînturĭ. Turciĭ cari aŭ venit însă aicĭ numaĭ peste o sută de anĭ de la luarea Timișoareĭ, aŭ dărîmat toată alcătuirea lor. Însă pe urmă Austriacii cuceritorĭ aŭ înnoit așezămîntul de ocrotire din vremurile vechĭ. O grăniță rime bănățeană a fost alcătuită dintre Romînĭ. Ea a dăinuit multă vreme, și a lăsat urme care nu se vor șterge curînd.

Cimitirul e plin de mormintele ofițerilor împărătești, între cari sînt doĭ generalĭ, Doda și Trapșa, și un feld-mareșal-laitnant, Sărăcin. În biserica din mijlocul luĭ, inscripțiile acelea ro-

mănești amintesc ofițerĭ, postmaisterĭ și chiar căprarĭ «iubilirți» aĭ Romînilor grăniceri din veacul al XVIII-lea. Cutare preot militar, Stoica, a lăsat în aceiași epocă povestirea împrejurărilor militare în care a fost amestecat. O mare clădire cuprinde biurourile administrației uneĭ «averĭ comune» care e fondul grănițăresc așa cum l-a statornicit Împăratul de astăzĭ, în puterea vechilor drepturĭ ostășești ale Romînilor, prin aniĭ 1870: aicĭ, un comitet pe care-l supraveghiază delegatul Guvernuluĭ iea hotărîrĭ cu privire la o avere care se prețuiește la 33.000.000 de florinĭ, avere uriașă, necontenit amenințată de cine sapă la temeliile ființiĭ noastre în aceste ținuturĭ. În mîndria Bănățeanuluĭ, care răsună și în cîntecele sale, în iubirea pentru porturile bogate care se vede și maĭ mult în această lature răsăriteană, descoperĭ conștiința de sine, simțul de onoare, deprinderea cu parada a militaruluĭ.

Petrec cea maĭ bună zi în casa primitoare a redactoruluĭ «Foiĭ diecesane», dr. Barbu, între oamenĭ bunĭ cari țin la mine fără nicĭ un interes. D-na Barbu e sora luĭ Victor Vlad Delamarina, un ofițer mort tînăr, în serviciul Romănieĭ, și care a lăsat frumoase versurĭ bănățene și descrierĭ de călătorie pe care, cu multă pricepere, le-a ilustrat însușĭ. Apoĭ mă întorc la otelul unde două artiste dintr'o trupă de la «Buda Veche» se tîrnuiesc prin coridoare, țipînd

ca supt cuțitul ucigașului. A doua zi represintanții culturii maghiare în acest orășel așa de românesc vor da aicĭ o represintație.

IV.

Alte părți bănățene.

De la Caransebeș, prin șosele peste munte și prin marea împleticire de trenurĭ vicinale care nu maĭ ajung la capăt, poțĭ merge la Reșița, unde o companie francesă întrebuințează Boemĭ și Romînĭ pentru lucrul minelor foarte bogate. De acolo se poate atinge Anina. capătul uneĭ linii care cuprinde și Oravița, un centru mărișor, locuit în mare parte de Romînĭ și unde am fost chemat cu toată prietenia. Dar acum e prea tărziŭ pentru aceste drumurĭ.

O linie de accelerat duce de-a lungul munților înnalțĭ aĭ hotaruluĭ la Orșova dunăreană, la Media saŭ Mehadia noastră și la locurile de trecere în Romănia. Ungurii arată în aceste părțĭ minunea de clădirĭ scumpe, de parcurĭ marĭ, de luminație electrică strălucitoare a «Băilor Herculane», pe care așa de adese orĭ le cercetează Romînii din Romănia, fără să-și dea osteneală a bănui că tot acest lux, făcut cu cheltuiala mulților visitatorĭ, se află pe un frumos pămînt românesc, unde este o durere care așteaptă să fie cunoscută și mîngĭiată.

De la Orșova, fără nicĭ-un caracter național, port austriac cu casele drepte, vaporul duce spre Apus, pe Dunărea strîmtorată. De o parte păduriĭ pe stîncĭ închid cu totul vederea Serbieĭ, iar, de alta, malul golaș întinde șosele, fabricĭ, clopotnițele înnalte ale satelor. Astfel se ajunge la Panciova, de unde se urmărește maĭ departe apa împărătească, pănă la locul unde se varsă Tisa năpădită de străinĭ.

În aceste părțĭ, vecinĭĭ, conlocuitoriĭ noștri sînt Sîrbiĭ, cari aŭ multe sate bune în acest comitat al Torontaluluĭ și se razimă pe așezările și maĭ marĭ de peste Tisa, unde e și centrul lor, Neusatz saŭ Újvidék, după numirea ungurească, tradusă, de astăzĭ, saŭ Neoplanta, cum aŭ crezut de cuviință a-ĭ zice Romînĭĭ. Aceștĭ Sîrbĭ din Ungaria, îngrădițĭ de privilegiĭ priincioase, sînt vioĭ, neastîmpărațĭ, gata de gîlceavă, și, maĭ iubitorĭ încă de strălucire decît aĭ noștri din Banat, eĭ se înfășură în cele maĭ strălucite și maĭ tărcate mantiĭ din lume. Satele lor sînt maĭ totdeauna cu totul deosebite de ale noastre, cu care se întrec în bogăție și în scoaterea eĭ la iveală prin veșmînt și petrecere. De la Sîrbĭ, noĭ nu luăm decît ciudata eresie a Nazarenilor, iar, dacă eĭ se stîng pe alocurea, nu e vina noastră, ci a deprinderiĭ blestemate de a-și cruța casa de copiĭ. Numaĭ în orașe, ca Vîrșețul, Panciova, un neam luptă ca să înghită pe cellalt, și, fiindcă noĭ sîntem ceĭ maĭ puținĭ, limba noas-

tră e amenințată a se pierde. Totuși plîngerile care vin în aceasta privință în ziarele românești arată o durere de inimă, o conștiință și o mîndrie de a fi Romîn care poate apăra întru cîtva de cotropire.

Și mai departe spre Apus, staŭ în sfîrșit satele ungurești care păzesc Tisa, grăniceri ai raseĭ lor, cari însă, în aceste părți, nu prea pot să încalce.

CARTEA A XXII-A.

CU TRENUL PRIN BANAT ȘI MIJLOCUL ARDEALULUĬ.

Cînd plec din Caransebeș spre gara depărtată doĭ chilometri de oraș, e o vreme rece după ninsoarea nouă care a căzut pe muntele înnalt al hotaruluĭ, îmbrobodindu-ĭ vîrful în alb. Trăsura se zgîțină și scapătă în gropile pline cu noroiŭ. Dar în stînga, pănă la cealaltă linie de înnălțimĭ care închide zarea, se desfășură un frumos Ținut cu verdele fraged, de-asupra căruia se înnalță copacii drepți, supțiratecĭ.

Calea ferată merge pe alăturĭ de șosea pănă la Lugoj, și de acolo pănă la Timișoara. În cea d'intăiŭ parte a drumuluĭ, munțiĭ sînt de tot aproape, în namilĭ zgribulite supt cojoace de vechĭ păduri grănicerești. Clopotnițele albe, fărîmăturile de clădire albă în mijlocul livezilor înroșite de toamna tîrzie, se deslușesc acum foarte limpede, pe cînd neguri șerpuiesc de-asupra văilor înnalte. Apoĭ de la Lugoj încoace,

zăbranicul ploiĭ încete cade peste pacea șesuluĭ, unde țeraniĭ cu căciulele țuguiate și cămașa revărsată zoresc pe ogoarele neisprăvite în pragul iernii. Dar, în această ușurătate a vremiĭ, amiaza rîde asupra ruinelor năruite, asupra parcurilor vesele și asupra clădirilor îngrămădite și neprietenoase ale Timișoareĭ. Ne oprim în stația orașuluĭ Iosefin, acela în care poporația românească n'are încă biserica eĭ.

Pe marea întindere de cîmpie care duce de la Timișoara la Arad se vede acum satul mare al Vingăĭ. Clădit tot în acelașĭ chip artificial, impus, ca și satele Șvabilor, Sîrbilor și Romînilor, el are alțĭ locuitorĭ: pe Bulgariĭ aduși aicĭ și în alte șese sate de Cîrmuirea austriacă. Astăzĭ eĭ știŭ toțĭ românește, de și nu și-aŭ părăsit încă limba. Și în portul bărbaților eĭ se apropie de noĭ; în gară staŭ răzimați de stîlpĭ niște purtătorĭ de căciulĭ țuguiate și de mantiĭ de abă albă, cari ar putea fi ușor schimbați cu aĭ noștri, de și veșmintele li sînt maĭ largĭ. Dar femeile în fuste învoalte, pieptărașe și cîrpe de colorĭ viĭ samănă a Unguroaice.

În margenea Aradului răsare din cîmpie cetățuia, ca o jucărie veche. Acolo stă artileria cesaro-crăiască prin care se pot îmblînzi sufletele ungurești, pe care patriotismul de gazetarĭ al Evreilor le-ar fi încălzit prea mult. Și tocmaĭ în acest loc de supt cetate pe care-l avem supt

ochĭ acuma, răzbunarea împărătească a ridicat în furcĭ — moartea «Valahilor» — pe ceĭ treĭsprezece oamenĭ cu învăţătură şi de înnaltă viţă cari stătuseră în fruntea răscoalelor din anul de sînge 1848.

De la Arad o linie duce spre Răsărit, în Ardeal. E, din vechime, calea cea maĭ lesnicioasă, aceia pe care aŭ venit barbariĭ, regiĭ, coloniştiĭ: ostaşiĭ Sf. Ştefan al Ungarieĭ, cetele de spahiĭ ale Turcilor, cîrdurile ţerăneştĭ ale Saşilor de la Rin. Un alt drum merge de la Caransebeş, aşezat chiar lîngă Tibiscul roman de odinioară (astăzĭ Jena), pe valea Bistreĭ spre cuibul muntean al Haţeguluĭ: pe aicĭ a răzbătut odată Traian pănă la culcuşul de leŭ al luĭ Decebal. Pe această vreme însă acel de al doilea drum e greŭ: nu prea poţĭ afla trăsură pentru a-l face. Pe cînd de-a lungul dungiĭ de oţel a Murăşuluĭ trenul cară în fiecare zi greutatea mărfurilor şi mulţimea călătorilor. Ceva maĭ în jos duce tot la Ilia Murăşuluĭ calea, maĭ puţin cercetată, care de la Lugojul Timişuluĭ atinge cursul de către izvoare al Begăĭ saŭ Begheuluĭ.

Abia două staţiĭ maĭ sînt în cîmpia lină, de arăturĭ şi păşunĭ întinse. La Maria-Radna eştĭ acuma în Ţinutul de dealurĭ clădite ca niştе cuptoare, care duc pănă în gura Ardealuluĭ. Maria-Radna e cunoscută prin pelerinagiile ce

se fac, şi de aĭ noştri, la mănăstirea catolică, ungurească, ce se înnalţă în această veche Radnă a Slavilor şi a Romînilor. Toate drumurile ce duc la dînsa sînt pline pe vremea *rugeĭ*, a «buciuluĭ», şi calea ferată aduce şi ea închinătoare din stratele maĭ înnalte ale societăţiĭ. Ceasurĭ întregĭ, urmăm încă această cale largă ce se desfăşură între apa Murăşuluĭ în care luna-şĭ revarsă argintul şi între acele dealurĭ rotunde, grosolane, fără sate şi cu puţine pădurĭ, peste goliciunea cărora noaptea a întins însă un alb zăbranic de poesie şi taină. Numaĭ arare orĭ cîteva scînteĭ roşiĭ arată locul unde un sat se găteşte de culcare.

La trecerea în Ardeal nu sînt aicĭ strîmtorĭ, cetăţuĭ de stîncă, «porţĭ de fier». Numaĭ pe unele locurĭ spinarea rotunzită a înnălţimilor se cocoşează şi maĭ sus. Fără nicĭ-o încordare, fără nicĭ-o luptă, apa cea puternică strămută dintr'o ţară în alta. La Zam eştĭ acuma în Ardeal. Îndată recunosc cantonul alb şi drumul îngust care m'a adus acum două lunĭ de la vechea biserică a Gurĭĭ Saduluĭ.

Cînd se face ziuă, trenul e în partea de Răsărit a Ardealuluĭ, pe valea Homoroduluĭ. Acolo sînt marile sate româneştĭ, Paloşul, Caţa, care atîrnaŭ odată de cetatea săsească a Cohalmuluĭ, pe nemţeşte Reps.

E o singură staţie pentru satul românesc al

Homoroduluĭ şi pentru tîrguşorul Saşilor. Cel d'intăiŭ are în frunte un vechiŭ turn de pază,

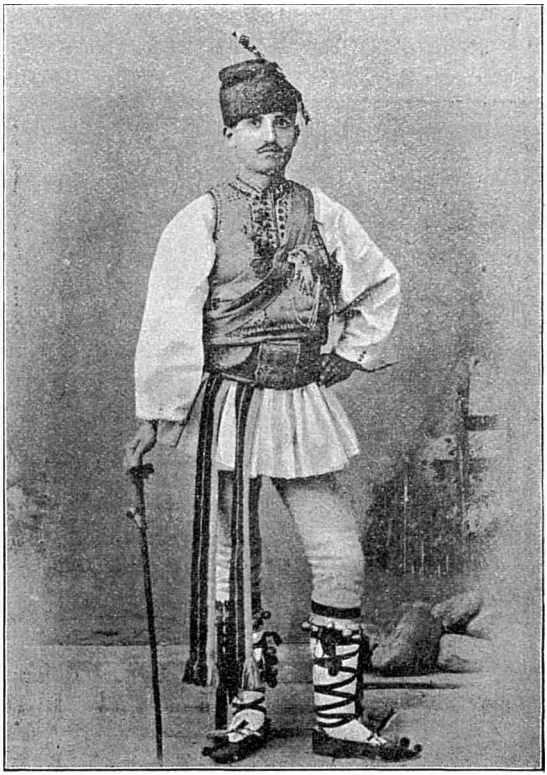

Căluşer din părţile Sibiiuluĭ.

care se vede de departe. Calea din stînga duce printre arăturĭ, pe de-asupra dealurilor uşoare

la şirul de case de piatră în care se încheie Cohalmul de astăzĭ. Noĭ avem aicĭ un rost destul de mare, căcĭ Săsimea decăzută e încunjurată din toate părţile de ţeraniĭ noştri, oamenĭ harnicĭ şi strîngătorĭ, dintre cari uniĭ ajung şi pănă

Ardelenĭ din Poiana Sibiiuluĭ.

în Bucureştĭ. Archiva orăşeluluĭ păstrează însă amintirea timpurilor cînd nu eraŭ destule furcĭ pentru a pedepsi pe aceĭ supuşĭ neascultătorĭ, rîvnind la binele «stăpînilor» cari eraŭ «Valahiĭ».

Îndată se iveşte Oltul, care merge spre Făgăraş. Pe cînd promoroaca acopere dilmele, că-

zînd în pătură groasă de brumă asupra buruieneĭ cîmpuluĭ, el trece îngust şi întunecat ca un şerpe negru, cu solziĭ lucioşĭ. Numaĭ pe alocurea umbra copacilor de apă se apleacă asupra dureriĭ nemîngîiate pe care o aduce din sus, din munţiĭ pe cari i-aŭ pierdut strămoşiĭ noştri în mînile Secuilor.

Şi apar acum satele secuieştĭ, cu nume de oamenĭ: Ágoston, Miklos. Oltul e tivit cu ele pe stînga, pe cînd din a dreapta sînt aşezările marĭ ale Saşilor, cu casele strînse supt grelele copereminte roşiĭ. Dintre ele se ridică Feldioara, un adevărat orăşel şi astăzĭ. Din drum se văd desele triunghiurĭ înnegrite ale culmilor de ţiglă veche. Pe un dîmb mijlociŭ în margene, cetatea răsare înnainte, cu treĭ frînturĭ marĭ de zidurĭ galbene, ciuruite cu găuricile şi crăpăturile negre ale ferestilor. Aceştĭ bătrînĭ ochĭ stînşĭ se deschid triştĭ asupra şesuluĭ de arăturĭ bune, în care Petru-Vodă Rareş al Moldoveĭ a învins, în Iunie 1529, oastea cea frumoasă a întregeĭ Săsimĭ ardelene. Acele vremurĭ cînd Voevodul romîn stăpînia şi înfricoşa tot Ţinutul munteluĭ de hotar s'aŭ dus, dar plugarĭ din neamul luĭ Rareş, lucrînd harnicĭ la ogoare, îşĭ fac tot maĭ mult loc în cetatea de odinioară a Saşilor. Ca şi în alte părţĭ din Ardeal, se botează şi aicĭ maĭ des în căsuţa Valahuluĭ decît în şura cea mare a străinuluĭ.

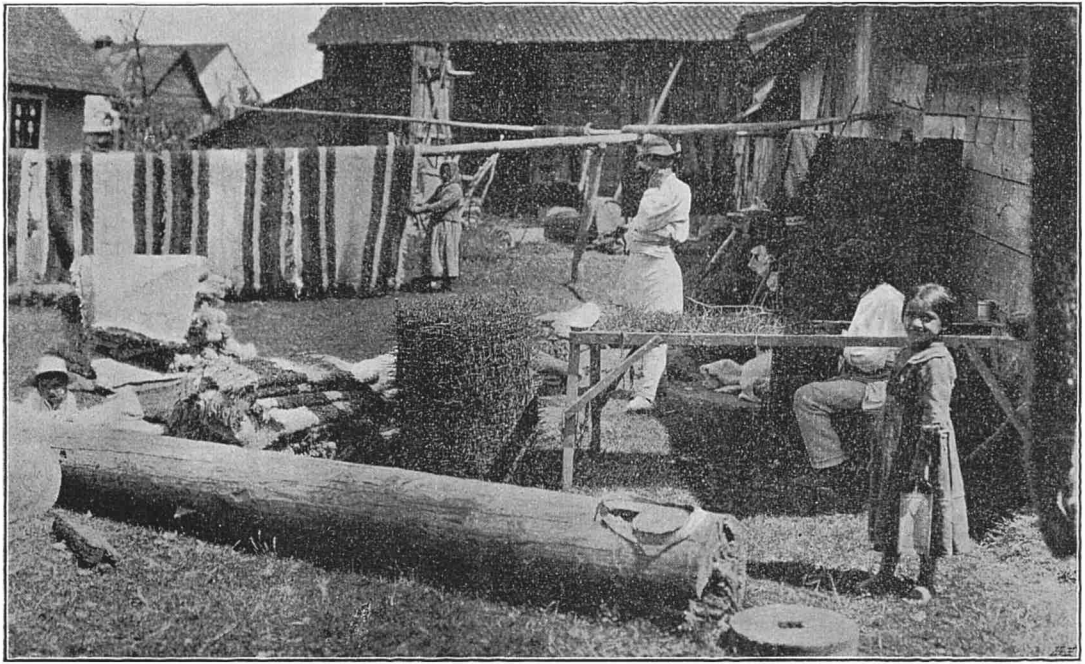

Gospodărie în Țara Bîrsei.

De aicĭ prin Bod eștĭ îndată înnaintea priveliștiĭ fără păreche, pe care o dă Brașovul, cu fabricile nouă, cu bisericile vechĭ, cetatea împărătească, marile namilĭ de dealurĭ împădurite, dintre care Tîmpa răsare cu monumentul luĭ Arpad, ca o mare găină boghetă, căreia i-a intrat un paiŭ acolo unde n'are ce să caute.

CARTEA A XXIII-A.

PRIN SECUIME.

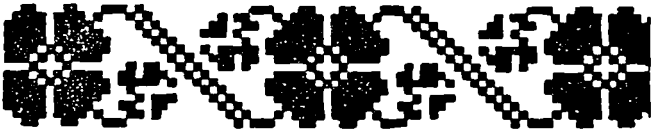

De la Braşov luăm drumul spre Secuime, într'un tren încetinel, plin de aceştĭ ţeranĭ cu căciulĭ, sumane scurte, albastre la mînecĭ, şi iţarĭ în cizme, cari samănă a fi Romînĭ fiindcă acum o mie de anĭ aŭ deprins de la Romînĭ cum trebuie să se îmbrace o fiinţă omenească.

Deocamdată, munţiĭ se văd din amîndouă părţile, dezbodolindu-se iute de neguri care se aştern ca nourĭ în calea soareluĭ. În stînga linia înnălţimilor, care se desfăşură foarte sus şi larg, se maĭ păstrează: acolo sînt satele Secuilor, între care sînt sămănate rar şi ale noastre. De ceastălaltă parte, culmile se daŭ în lăturĭ pănă foarte departe, unde pe acest timp nicĭ nu se zăresc. Astfel se deschide acea cîmpie din susul Braşovuluĭ pe unde aŭ cutreierat oştile româneştĭ, şi cînd Mihaĭ Viteazul a venit să cuprindă Ardealul, şi cînd Radu Şerban, urmaşul însuşirilor erouluĭ, a năvălit răzbunător pentru a lua

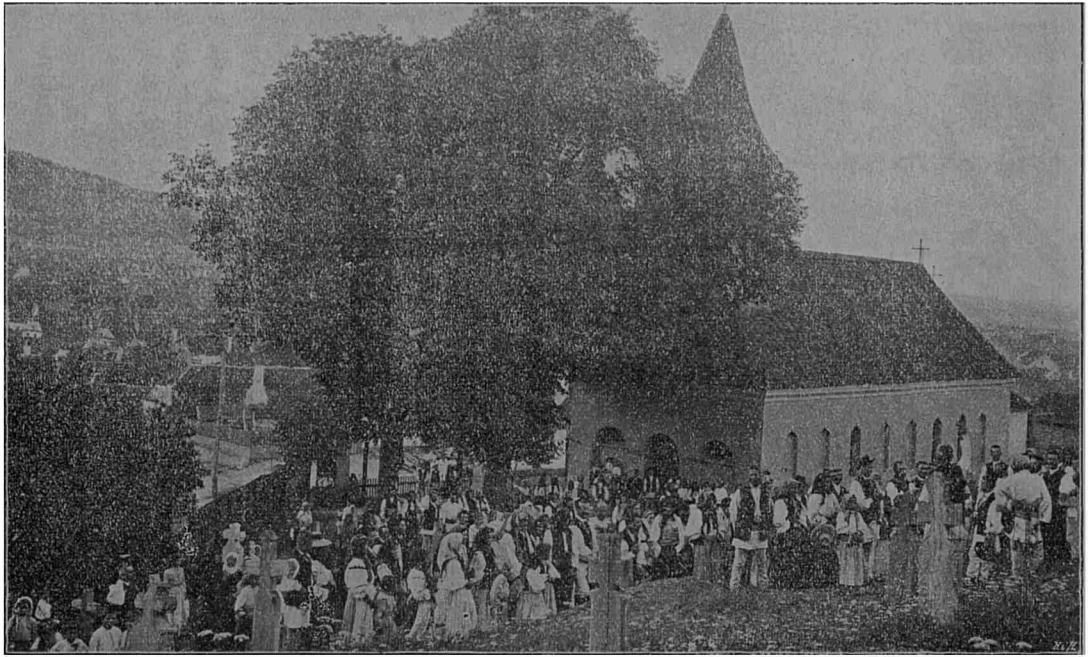

La biserică în Ţara Bîrseĭ.

luĭ Moise Secuiul, usurpatorul ardelean, viața, iar luĭ Gabriel Báthory, răsărit în locul luĭ Moise, cinstea biruințiĭ și mîndria de suzeran. Într'acolo sînt cele Șepte Sate, apoĭ Tatrangul, Bodola, Năieniĭ, pe unde s'aŭ strecurat atîtea cete cu steagurile muntene, și munțiĭ Mocanilor, printre cari se deschide pasul Buzăuluĭ, o poartă de primejdie veșnică pentru stăpîniĭ unguri aĭ Ardealuluĭ.

Cel d'intăiŭ sat pe care-l atinge linia, e săsesc, Hărmanul, un șir de case albe cu un mare turn vechiŭ ce se înnalță cu mult maĭ sus decît desfășurarea coperemintelor roșiĭ. În curînd zarea e sămănată în stînga cu maĭ multe grămăgioare de căsuțe străjuite de bisericuțe cu gîturile de privighere. Sînt tot sate secuieștĭ de peste dunga ascunsă a Oltuluĭ. Către noĭ înnaintează însă livezile și cîteva din locuințile altuĭ sat săsesc, al căruĭ nume se întîmpină pe multe din cele maĭ slăvite paginĭ ale trecutuluĭ nostru, Prejmerul, popas al oștilor cuceritoare. Una din bisericile ce se văd aice, pare să fie a Romînilor.

Păretele muntos din dreapta, de către hotarul românesc, se apropie întăiŭ cu un vîrf de peste o mie de metri, care zbucnește sus în înnaltul ceruluĭ. Apoĭ și de o parte și de alta e o îndulcire a liniilor, și arăturile frumoase se întind

în lăvicere lungĭ. E valea rîuluĭ pe care Secuiĭ îl numesc *Fekete Ügy*. Drept de-asupra eĭ se opreşte un lanţ de dealurĭ cu încreţitura uşoară.

La poalele lor se răsfiră cel d'întăiŭ oraş al Secuimiĭ, Sepsi-Sîn-Gheorghiŭ. De cînd Ungurii sînt stăpînii Ungarieĭ, eĭ aŭ năpădit cu binefacerĭ pe fraţiĭ Secuĭ, dăruindu-li palate măreţe pentru oficiile de administraţie şi pentru şcolĭ. Aceste clădirĭ nouă daŭ caracter şi consistenţă amestecului de căsuţe acoperite cu ţiglă săsească. Biserica pare nouă, şi o altă biserică nouă, pe lature, e probabil a noastră.

De la Sepsi-Sîn-Gheorghiŭ, linia străbate în munţĭ, pe cînd o ramură, cea cu transportul direct, urmează rotunzirea către Carpaţi a rîuleţuluĭ. Ea duce la al doilea tîrg de Secuĭ, Vaşarheiul. Pe aicĭ era odată un cunoscut drum spre Moldova, pentru negustorĭ ca şi pentru ostaşĭ, pe lîngă marele sat al Breţculuĭ, care ducea la pasul Oituz.

Încă o încrengătură, desfăcută dintr'aceasta, ţinteşte în sfîrşit către un Ţinut românesc, unghiul Covasneĭ. Aicĭ, în văĭ înguste, care se leagă cu izvoarele Bîsceĭ şi sînt tăiate de hotarul Românieĭ, trăiesc voiniciĭ Mocanĭ oacheşĭ cari perindează munţiĭ şi aŭ în casa lor de bîrne maĭ mult un adăpost vremelnic. Cele maĭ vechĭ datine şi superstiţiĭ dăinuiesc şi pănă

acuma în acest colț ferit unde abia astăzi străinul pătrunde ca să culeagă pădurile.

*

După Sepsi-Sîn-Georgiŭ, valea se maĭ ține un timp largă, purtînd sate bune în supțioara dealurilor. Unde e o singură biserică de-asupra caselor de bîrne văruite bine și acoperite une orĭ chiar cu țiglă nouă, ea poartă în vîrful turnuluĭ bombița calvinilor, căcĭ Secuiĭ aceștia din cele Treĭ Scaune sînt cu «lege ungurească». Unde vezĭ două bisericĭ, una e a sătenilor noștri, dar, împreună cu legea, eĭ n'aŭ putut păstra în multe locurĭ, și maĭ ales în aceste părțĭ, limba lor românească. Pe aicĭ Romînul cărturar are durerea să întîmpine atîția din neamul săŭ cari nu maĭ știŭ românește nicĭ atîta cît trebuie pentru a spune ceia ce spun totușĭ, cu mîndrie, în ungurește : «Sînt Romîn». Preotul li face liturghia în limba strămoșilor, dar predica trebuie s'o ție în acea limbă pe care oamenii o pot înțelege. Abia dacă se află vre unul care să ție locul de cantor, saŭ credincioșĭ cari să fie în stare a spune în graiul nostru rugăciunile cele maĭ trebuincioase. Încercările ce s'aŭ făcut cu școala confesională, pe care totușĭ bieții creștinĭ sînt bucuroșĭ s'o ție cu orĭce jertfe, n'aŭ dat resultate cu care să ne putem mulțămi. Mediul străin impune în chip firesc limba străină. Pănă și preoțiĭ, cînd sînt născuțĭ în aceste

părți, aŭ accentul stricat, și unii din ei ajung iarăși a vorbi numai cu greŭ românește.

Năpădiți de un număr covîrșitor de coloniști militari, cari aŭ fost aruncați peste șesuri și rîuri pentru ca să apere hotarul de barbarii văilor moldovene și muntene, ai noștri nu s'aŭ putut ținea în picioare. Ei aŭ dat năvălitorilor sînge scump de viteji, port și datine. Și astăzi poți deosebi pe Secuiul de rasă de Secuiul amestecat; în alcătuirea mai fină a acestuia din urmă cu fața oacheșă și ochii vii recunoști însușirile neamului nostru. Pierderea în mijlocul Secuimii s'a putut face cu atît mai lesne, cu cît și unii și alții trăiaŭ aceiași viață și nu-i despărția dușmănia de clasă și de îndeletniciri. Secuii aŭ iubit și ajutat, în toată desfășurarea trecutului, pe Domnii noștri cei războinici: Ștefan-cel-Mare, Petru Rareș, Mihai Viteazul, Radu Șerban, împotriva Ungurimii de nemeși care voia să-i îngenunche. Ei știaŭ că peste munte ai lor din Moldova duc un traiŭ mai puțin stors și primejduit. Pănă și mica nobilime a Secuilor, care se numia și *boieri*, a avut simpatii pentru noi. Comitele Mikes, cel cu pădurile mari, al căruĭ nume-l aflu scris pe grămezile de cheresteà din gări, a avut înnaintași cari s'aŭ amestecat prietenește în istoria noastră.

Romînii de lege românească și de limbă ungurească din mijlocul Secuilor sînt veniți ceva mai tărziŭ de la Răsărit saŭ de la Apus, într'un

timp cînd puterea de absorbire a vecinilor scăzuse întru cîtva. Dușmănia dintre eĭ și Secuĭ e pe alocurea un fapt: ea se arată prin vorbe rele și prin tîrnuielĭ, dar în ivirea și întărirea eĭ îndemnul venit de sus, de la cercurile cîrmuitoare ungurești, are de sigur rostul de căpetenie.

Cît maĭ este valea cea largă, se descopere Oltul încă odată, mînîndu-și încet unda săracă, de un luciu verde stropit de spumele fărîmate, supt crengile plecate ale răchiților rupte de vînt. El piere îndată de supt ochĭ, și acum valea se sapă între pereți piezișĭ de munte pe cari-ĭ îmbracă veșmîntul de întunerec al braduluĭ. Cînd apa se vădește iarăși în acest adînc negru, ca al munților Prahoveĭ, ea scapără spumă de colțul pietrelor ca un copil aprins de mînie.

În mijlocul pădurĭĭ de brazĭ, trenul se oprește la stația galbenă, cocoțată sus, a Tușnaduluĭ-băĭ. La acestea vine vara destulă lume, între care și Romînĭ de dincoace. Obiceiul de a cerceta aceste «feredeie» e vechiŭ la Romînĭ și era maĭ întins înnainte de a se descoperi și exploata băile Slăniculuĭ. Într'un prospect din anĭĭ 1830 al Tușnaduluĭ, pe care-l găsiiŭ în cursul acesteĭ călătorĭĭ, se maĭ află o sumă de nume boierești din amîndouă principatele.

Secuimea e bogată în ape minerale. Înnainte

de Tușnad, am trecut pe la băile din Malnaș, mai nouă. În vecinătatea luĭ Sepsi-Sin-Georgiŭ sînt, într'un fericit colț de țară din margenea pădurii, în preajma dealurilor blînde vilele de la Vălcele saŭ Elöpatak, care și acesta are reputație la noĭ. Departe în sus, în Gurghiurĭ, Borsecul, care e cea mai însemnată stație de aier din Ardeal, primește necontenit oaspeți romînĭ, pe cari-ĭ ispitește marea frumuseță a înnălțimilor ce-l încunjură din toate părțile: o diligență, totdeauna plină vara, pune în legătură Borsecul, prin pasul Bicazuluĭ, cu părțile nemțene ale Moldoveĭ și cu capitala lor, Piatra.

Dincolo de pădure e satul Tușnaduluĭ, foarte mare, cu multe coperișurĭ negre și roșiĭ supt turnul uneĭ biserică care poartă crucea îndoită. De aicĭ începe catolicismul pe care l-aŭ sprijinit prin slujba, predicația și învățătura lor Franciscaniĭ, așezați din cele mai vechĭ timpurĭ pe această margine carpatină.

Valea s'a deschis iarăși, plină de verdeața pășunilor înviorată de lumina veselă a soareluĭ. De-a lungul eĭ pe întinderĭ foarte marĭ se urmează satele marginеĭ secuiești, ale Ciculuĭ saŭ Ciuculuĭ, strînse așezărĭ din bîrne și șindilă saŭ țiglă, gata de luptă odinioară cu dușmanul de peste pasurĭ. La numele de Csik se adauge cîte o specificare luată din vre-o însușire a loculuĭ, ca Verebes («cu vrăbiile») saŭ din numele Sfîn-

tuluĭ căruia i se aduce în deosebĭ închinăciunea în biserică: Simon, Dămăcăș, Craiŭ.

Unde era din cea maĭ depărtată vechime o Sîmbătă a Romînilor bogomilĭ, Franciscanii aŭ făcut vestita mănăstire a Sîmbeteĭ din Cic, Csik-Szereda. De aicĭ eĭ aŭ trecut și în Moldova, unde

Casă de lemn din Carpații (Maramureș).

aŭ zidit la Bacăŭ o mănăstire-sucursală, în care s'a sălășluit și un episcop catolic. Un orășel s'a format în jurul mănăstiriĭ din Secuime, și Cîrmuirea împărătească, prețuind însemnătatea strategică a loculuĭ, a durat în veacul al XVIII-lea căsărmĭ marĭ pentru apărarea granițeĭ. Astăzĭ e aicĭ o reședință de comitat și un centru cultural unguresc. Din vălmășagul coperișurilor

marĭ, despărțite de strade strîmbe, înguste și întortochiate, răsar zidirĭ uimitor de marĭ pentru funcționarĭ, cătane și școlarĭ. Bisericĭ albe cu turnurile marĭ se văd icĭ și colo în oraș și chiar pe unul din dealurile cu păduri tărcate, care stăpînesc asupră-ĭ. Franciscanii trebuie să slujească în cea din fund, care are două turnurĭ, și tot catolică e zidirea din margenea găriĭ care ar părea să fie închinată cultuluĭ românesc.

La Mádéfalva, lungă oprire și cărătură de pachete. Satul se răsfață foarte departe în vale. Un mare monument cu vulturul va fi pomenind cine știe ce ispravă patriotică.

De aicĭ se vede departe, albind de zăpadă, un foarte frumos vîrf de munte. Calea ferată nu merge însă către ultimele Ciucurĭ, către obîrșia Oltuluĭ și înnălțimile de unde se rup apele spre Răsărit și Apus. Acolo ar întîmpina, la marele sat românesc al Vașlabuluĭ, izvorul Murășuluĭ, care se rotește asupra unuĭ întreg Ținut de sate secuiești pănă la tîrgușorul care se zice Reghinul Sașilor, unde a fost protopop Petru Maior. Și maĭ departe pănă dincolo de Vașarheiŭ Murășul e în puterea Secuilor, precum vecinul săŭ Oltul nu scapă de dînșiĭ decît în Săsimea Brașovuluĭ.

Acel Ținut murășan al Secuilor cari maĭ aŭ, pe lîngă Ținutul oltean de pănă acolea, și pe acel al Arieșuluĭ de jos, cuprinde Gurghiurile.

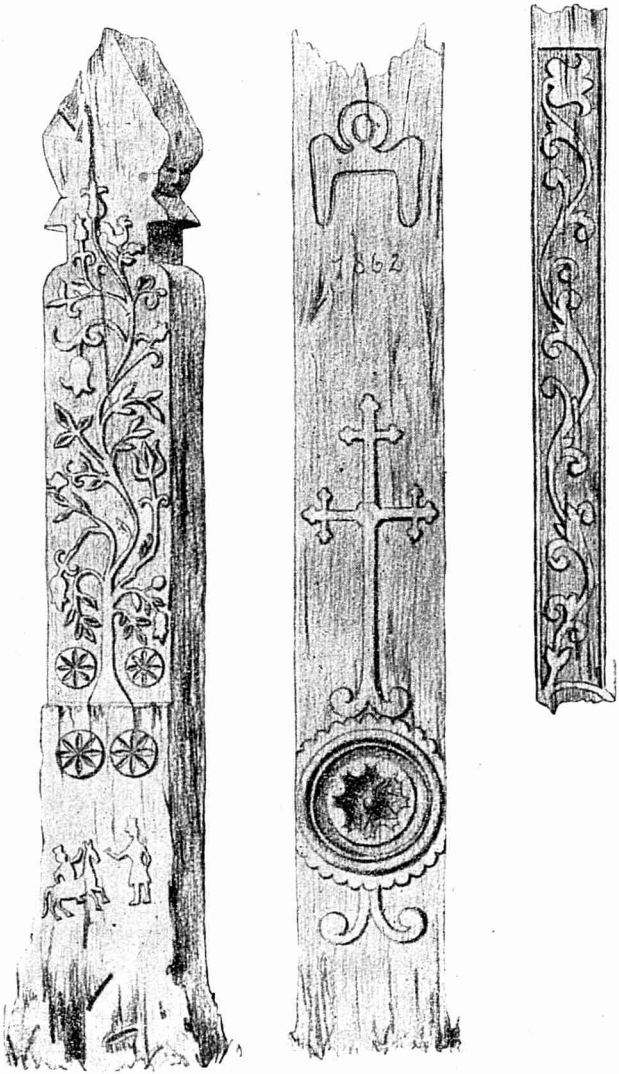

Cruci din părțile Bistriței.

Capitala lor, Gurghiul Sf. Miclăuș, se ridică pe Murăș într'o lată și frumosă vale.

Tot ce se află la Răsărit de dînsa, e un cîștig nou al acesteĭ monarchiĭ răpitoare. Pănă unde sînt marile sate ale Toplițelor stăpînià din vechiŭ Domnul Moldoveĭ. Abia după 1760 aŭ început împotriva luĭ plîngerĭ că ar fi încălcat hotarul. Ceĭ maĭ puternicĭ și maĭ șireți aŭ avut dreptatea, și Iosif al II-lea s'a putut lăuda astfel în aniĭ 1770 că s'a adaus la Împărăție un Ținut de stîncă și uriașe păduri care ar face cît două comitate. Pănă astăzĭ se arată însă pe unde a fost granița cea veche și cinstită, și bisericuțele din sate aŭ pe sfînta masă antimise ale episcopilor de Roman. Toată grupa de sate bune, curat românești, care încunjură pasul Bicazuluĭ, se știŭ că aŭ venit la Ungaria prin acest jaf de dăunăzĭ.

*

Întorcîndu-se la dreapta, linia trenuluĭ urcă necontenit pănă ce se atinge un platoŭ înnalt de pe care se desfac înnălțimĭ pleșuve, pătate numaĭ icĭ și colo cu cîte o dumbravă de molizĭ sumbri. Se ajunge astfel într'o nouă vale, a Trotușuluĭ, harnicul nostru rîŭ de munte, stăpînit și el de străinĭ la izvoarele luĭ.

Învîrtitorul de morĭ, mișcătorul de ferăstraie, zburdalnicul căruia îĭ place să muște și să înnece, e deocamdată, în aceste înnalte coclaurĭ pustiĭ, numaĭ o scursură de rîpă care abia ume-

zește în jurul său. În locul unde el își încearcă astfel cele d'intâiu rătăciri în lume, stîncî grozave, roșcate, galbene se îmbulzesc în margenea drumului. De acuma înnainte, aceasta va fi privelișteа: de-o parte rostogolirea stîncilor goale saŭ a celor acoperite cu praf de piatră, iar de alta cele d'intâiu zvîcniri mai sigure ale rîuleţului de munte pe acea albie de pietriș ce se umple întreagă la cîte o izbucnire pătimașă a lui, care se face așa de răpede, încît odată, mi se spune, a despărțit o nuntă, silind pe preot să dea binecuvîntarea lui pe de-asupra apei furioase.

De la o vreme, în adîncurile de vale se adună căsuțe de lemn cu înnalte acoperișuri cenușii. Ele se îmbulzesc atît de multe, încît în dreapta, în stînga, înnainte, toată lungimea văilor e plină de ele. Văzute de aproape, aceste locuințî bine prinse, bine împrejmuite cu loadbe de lemn, despărțite prin cele mai netede și mai curate drumuri albe, rîzînd din ferestile lor mărunte, înfățișează casa românească ideală.

Și iată acum că se ivesc și locuitorii, în veșminte de Duminecă, strînși însă la un loc în mai mare număr decît într'o Duminecă obișnuită. Lămurirea o avem îndată. Pe drumul din mijloc vine o ceată de fetițe care aleargă, de femei care vin răpede, de flăcăi cari închid calea. Acești oameni foarte frumoși poartă veșmîntul românesc într'un chip cum nu se poate mai

deplin și mai curat. Femeile se înfășură pe cap cu broboade; peste cămașa cu fluturi aŭ cojocèle fără mînecĭ, cu cusăturĭ; o fotă roșie le încunjură; picioarele sînt prinse în cioarecĭ și cizme marĭ. Bărbații sînt de tot chipoșĭ cu căciulile lor umflate, cu lungile sumane negre.

Acuma în urma lor sosește un șir de căruți în mers încet, de sărbătoare. În cea d'intăiŭ, o fată mai bogat împodobită stă între tovarășele eĭ de vrîstă. E mireasa, și acesta e un alaiŭ de nuntă.

Pe cellalt mal trec îndată flăcăĭ călărĭ, dintre cari uniĭ aŭ înflorit urechile cailor cu năfrămĭ roșiĭ, care flutură în fugă. E întocmaĭ după datina noastră cea veche: prieteniĭ mireluĭ chiamă satul la petrecere.

Și satul întreg e în mișcare. Oamenii s'aŭ răzimat de gardurile de lemn și privesc; femeile toate sînt în ulițe; cîte o fetiță saŭ chiar o codană s'a cățărat în vîrful parilor ca să vadă și ca să fie văzută mai bine. Pe dealurĭ, băieții, încălziți de atîta larmă, și alergătură, și vorbă, și bucurie, se înșiră cîntînd de răsună văile.

Neapărat că acești oamenĭ sînt Romînĭ.

— Sînt Ceangăĭ, spune conductorul, care se aprinde și el de plăcere cînd vede atîta frumuseță.

Sîntem la o stație din Ghimeșurĭ, și o fată scoate scrisorile pe care le dă Evreicelor ce țin poșta. O aud lămurit spunînd ceva românește, dar, cînd o întrebăm în limba noastră, ea întoarce capul.

— Nu eștĭ Romîncă?
— E Ceangaucă, răspund ungurește Evreicele.

Iată acum și gara ungurească a Ghimeșuluĭ-hotar. De departe, ea se înfățișează ca o urîtă clădire greoaie, galbenă și roșie. Pe d'innuntru are sumedenie de sălĭ și saloane de restaurant ca pentru o mare capitală. Lumina nu e aprinsă însă nicăirĭ. Și nicĭ nu are de ce să fie: în tren sîntem aproape numaĭ noĭ doĭ. În zădar vine jandarmul trufaș pentru revisia pașapoartelor; n'ar fi decît al nostru, dar nicĭ noĭ nu trecem granița. Trenul se duce spre Palanca, unde e ticăloasa noastră baratcă de hotar, numaĭ cu personalul și cu transportul de scînduri al Evreilor din Secuime. Restauratorul, un biet om slab îmbrăcat, n'a dat de mult timp nimănuĭ de mîncare, și de bucurie se pune la vorbă cu nevastămea, care știe ungurește.

Dar ce sînt oameniĭ din Ghimeș?

Iată o frumoasă fată din sat care stă în gară. Ea dă nevesteĭ lămuririle ce-mĭ trebuie, pe cînd jandarmul fără lucru dă tîrcoale împrejur.

Tatăl eĭ e Ungur, mama Romîncă. Ea știe numaĭ cîteva cuvinte românești. În sat maĭ sînt Romînĭ, sînt aproape numaĭ Romînĭ, dar ceĭ maĭ mulțĭ... Ceĭ maĭ mulțĭ sînt ca dinsa: adecă nu știŭ românește.

Și de la restauratorul sfătos aflu maĭ departe, că este biserică românească, cu slujbă și predică româ-

nească greco-catolică, este și școală românească, cu un învățător și o învățătoare, este și un... solgabirău romîn. Și totuși jumătate din sat nu mai e românesc, iar Romînii șchioapătă vorbind limba lor, sfînta limbă de omenie a moșilor și strămoșilor lor, limba care numește seminția lor, portul lor frumos, datinile minunate pe care le-au păstrat. Și, ca să umple păharul cu o ultimă picătură de otravă:

— Aicĭ Ungurii și Romînii trăiesc foarte bine laolaltă.

După cît am văzut și am auzit, — cred și eŭ.

Dar, cetitorule cu dragoste pentru acest biet neam nenorocit al nostru pe care însă nu orĭcine vrea poate să-l înșele și să-l prade, dacă veĭ străbate Ardealul, Banatul și alte părți ungurești unde sînt porți de oțel bine apărate în jurul ființii noastre ca neam, dacă te veĭ înviora și îmbărbăta acolo cu credința că, orĭcît s'ar sili orĭșicine, rădăcina noastră nu poate fi smulsă din adîncimea unuĭ pămînt care a numit pe strămoșiĭ noștri întăiĭ-născuți aĭ săĭ, dacă veĭ cînta «osana» la biruințile nouă ale acestuĭ mare, bun și blînd popor al muncii, înțelegerii și frumuseții, dacă după aceasta veĭ voi să te întorcĭ pentru a folosi și maĭ mult, dacă poți, Romînilor din locul tău, din țara ta, din cuprinsul brațelor tale, — nu trece pe la Ghimeș și Palanca!

TABLA CUPRINSULUĬ

TABLA CUPRINSULUI

CARTEA A XI-a.
In Ţara Vinuluĭ.

PAG.

De la Alba-Iulia la Geoagiul-de-sus 391
La mănăstirea Rîmeţilor 396

CARTEA A XII-a.
Ţinutul Tîrnavelor.

Spre Blaj 407
Blajul 408
Împrejurimile Blajuluĭ 420
Pe Tîrnave: De la Blaj la Sighişoara 427
A. Mediaşul 429
B. Ibaşfalăul 432
C. Sighişoara 438

CARTEA A XII-a (urmare).
Aiudul, Turda şi Clujul.

Aiudul 447
Mirăslăul 450
Spre Turda 453
Turda 456
Împrejurimile Turziĭ 461
Clujul 465
Împrejurimile Clujuluĭ 472

CARTEA A XIII-a.

Pe valea Someşuluĭ.

PAG.
De la Cluj la Gherla. Gherla 479
Împrejurimile Gherlei 483
Spre Dej. Dejul 486
La biserica Vaduluĭ 488
Cetatea Ciceuluĭ 493

CARTEA A XIV-a.

Ţinutul Bistriţeĭ.

De la Dej la Beclean 505
De la Beclean la Năsăud 507
Năsăudul. 509
De la Năsăud la Bistriţa 514
Bistriţa 521
Spre Maramureş 527
Rodna 532

CARTEA A XV-a.

Maramureşul.

De la Rodna la Vişău. 537
De la Vişău la Sighet. 546
Sighetul 557
De la Sighet la cellalt hotar 571

CARTEA A XVI-a.

Baia-Mare şi Chioarul.

Spre Baia-Mare 585
Baia-Mare 588
Chioarul 590

CARTEA A XVII-a.

Sălagiul, Satmarul, Oradea-Mare.

PAG.
În Sălagiŭ 601
Spre Sătmar. Sătmarul 607
Spre Oradea-Mare. Oradea 610
În jurul Orăziĭ 618

CARTEA A XVIII-a.

Ţinutul Beiuşuluĭ.

Spre Beiuş 623
Beiuşul 627
De la Beiuş la Arad. 631

CARTEA A XIX-a.

Aradul şi împrejurimile.

Aradul. 645
O mănăstire românească: Hodoş-Bodrog . . . 650

CARTEA A XX-a.

Banatul de sus.

Timişoara 659
Spre Lugoj. 665

CARTEA A XXI-a.

In Banatul de jos.

Lugojul 677
Spre Caransebeş 684
Caransebeşul 686
Alte părţĭ bănăţene. 691

CARTEA A XXII-a.

Cu trenul prin Banat şi mijlocul Ardealuluĭ.

CARTEA A XXIII-a.

Prin Secuime.

LISTA ILUSTRAŢIILOR

PAG.

In Ţara Bîrseĭ: la uşa bisericiĭ 9
In Ţara Bîrseĭ: În curte, la lucru 12
Braşovul, cu frîntură din ziduri 14
Braşovul, cu biserica neagră 16
Braşovul: margenea 20
Junii între Pietre 28
Intrarea la Sf. Nicolae din Şcheiu 30
Teatrul Braşovechenilor 31
Casa archivelor bisericii Sfîntuluĭ Nicolae 32
Din Ţara Bîrseĭ: la lucru, acasă 36
În Ţara Bîrseĭ: hora 38
Cetatea Branuluĭ 42
Altă vedere a Branuluĭ 44
În Ţara Bîrseĭ: Zi de sărbătoare 50
Nuntă în Ţara Bîrseĭ 58
Vlad Ţepeş, Domn muntean, duce de Făgăraş . . 64
În piaţa Făgăraşuluĭ 68
Cetatea Făgăraşuluĭ 70
Uliţă de sat românesc din părţile Fagăraşuluĭ . . 74
Femeĭ făgărăşene 80
Din petrecerile Junilor din Braşov 90
În Ohaba 98
Calea plopilor 100
Constantin Brîncoveanu, Domn al Ţeriĭ-Romaneştĭ, boierul Sîmbeteĭ-de-sus 104

PAG.

Apărătorii patriei: jandarmii lîngă bisericile Romînilor 119
Unelte de casă din părțile Sibiiului 140
Sibiiul cel vechiŭ 140
Pat săpat și preșuri din părțile Sibiiului 163
Podoabele caseĭ în părțile Sibiiului 167
O frumoasă a satuluĭ 169
Cu ulciorul. 177
Casa Vlădicilor, în Rășinarĭ 181
În munte cu oile 183
Meșteșugul de săpat al ciobanilor rășinărenĭ . . . 184
Port din Sud-Vestul Ardealuluĭ 203
Poienarĭ. 210
Poienărească 214
Mirĭ din Poiană 218
Hora Poienarilor 220
Mihaĭ Viteazul, Domn al tuturor Romînilor (1593-1601) 231
La Orăștie 243
Sebeșelul din jos de Orăștie (după o veche acvarelă) 257
Mănăstirea de la Sebeșel 260
Porturĭ din Țara Hațeguluĭ, la Bouțarĭ 271
De-a lungul apeĭ 273
Nemeși din Zăicaniĭ Hațeguluĭ 280
Biserică în chip orăștian (la Peștiana). Pe din afară. 281
Aceiași biserică. Pe d'innăuntru. 282
Biserica din Dănsuș 284
Drum pe Rătezatul. 290
Amfiteatrul din Grădiște 291
Cetatea Colțeĭ 294
Chipurĭ de la Petroșanĭ. 301
Biserica Prislopuluĭ 310
Mormîntul Domniței Zamfira la Prislop 311
Cetatea luĭ Matiaș Craiul 319
Biserica cea veche din Inidoara. 321
Aceiași biserică pe d'innăuntru 321

PAG.

Gimnasiul din Brad 340
Cîmpeniĭ înnainte de focul din 1905 364
Craiul Matiaș 401
Vederea Blajuluĭ 410
Școlile Blajuluĭ 418
Porturĭ din Teiuș 441
Gherla 481
Biserică de sat ardeleană: pe din lăuntru. . . . 485
Pădure din Carpațiĭ nordicĭ aĭ Ardealuluĭ 487
Ștefan-cel-Mare 491
Luptă veche, după o zugrăveală de biserică . . . 500
Port din Ținutul Bistrițeĭ 551
Foaie dintr'un manuscript moldovenesc din veacul al XV-lea 513
Un «țeran» din Întradam 516
Bistrița 529
Cetățenĭ din Vișău 547
Biserică maramureșeană 556
Stradă lăturalnică din Sighet 558
Piața din Sighet 550
O altă vedere a pieței din Sighet 560
Binecuvîntarea prinoaselor în Maramureș 565
Femeĭ din Maramureș 572
Priveliște de iarnă din părțile ungurene de lîngă Ardeal 587
Oamenĭ din Letca 596
Biserică de sat din părțile ungurene 605
Lîngă apă, în părțile Beiușuluĭ (Pietroasa) 625
Chipurĭ din părțile Beiușuluĭ (Pietroasa) 626
Chipurĭ din părțile Beiușuluĭ: altă vedere 628
Chipurĭ din Baia-de-Criș (scenă din ultimele alegerĭ) 641
Tip de biserică bănățeană nouă 661
Porturĭ din margenea ardeleană de către Bănat (Bouțariĭ Hațeguluĭ) 669
Biserica cea mare din Lugoj 678

PAG.

Biserica episcopală din Lugoj 679
Palatul episcopal din Lugoj 680
Mănăstirea Prislopului 681
Altă vedere a bisericiĭ episcopale din Lugoj . . . 683
Călușar din părțile Sibiiului 701
Ardeleni din Poiana Sibiiului 702
Gospodărie în Țara Bîrseĭ 704
La biserică în Țara Bîrseĭ 710
Casă de lemn din Carpați (Maramureș) 717
Crucĭ din părțile Bistriței 719

TABLA NUMELOR.

A.

Abrud, 353, 357, 360 şi u.
Achiş, 608.
Aciuţa, 642.
Aiud, 447 şi u.
Alba-Iulia, 227 şi u., 376-7, 391 şi u., 396.
Albac, 350, 368.
Aldrof (Aldru), 519, 528.
Almaş r., 591.
Amlaş (şi Ţara), 186 şi u.
Ampoiŭ r., 376.
Anieş, 531-2.
Apahida, 479.
Apoldul-de-jos, 191 şi u.
Apoldul-de-sus, 187-8, 192.
Apşele, 565.
Arad, 334, 348, 619, 631, 642 şi u., 688, 698-9.
Aradul-Noŭ, 651.
Arieş r., 363 şi u., 369-70, 456 şi u., 461.
Arpaşteŭ, 494.
Arpaşul-de-sus şi de-jos, 121 şi u.
Avrig, 130 şi u.

B.

Băcăinţi, 257.
Bacìa, 267-8, 311.
Baia-de-Criş, 349-51, 641.
Baia-Mare, 585 şi u., 602, 607.
Baia-Spria, 587.
Băieştĭ, 299.
Băiţa, 604.
Bălcaciŭ, 422.
Băşcoiŭ, 555.
Băseştĭ, 602 şi u.
Baştea, 490.
Baţelarĭ, 270.

Batiz, 268-9, 311.
Becleanul Făgăraşuluĭ, 68, 86, 99, 113.
Becleanul Bistriţeĭ, 505 şi u.
Bega (Begheul) r., 659, 672, 674, 699.
Beiuş (Beinş), 623, 627 şi u., 632, 635.
Beldiul, 447.
Belinţĭ, 673.
Benediuc, 483.
Berbeştĭ, 576.
Bercheş, 464.
Berchez, 591.
Berivoaiele, 79-80.
Beşanĭ, 343-4.
Beşembac (Beşimbac, Beşimbav), 68, 113 şi u.
Bia, 420.
Bicaz, 716, 720.
Bihorul-Pişpeculuĭ, 611.
Bîrcea-Mare şi Mică, 329.
Bîrgăiele, 519.
Bîsca r., 712.
Bistra, 462.
Bistra r., 699.
Bistriţa, 514, 537 şi u.
Bistriţa Aurie r., 542.
Blaj, 393, 402 şi u., 440.
Blumăna, 29.
Bod, 705.
Bodola, 711.
Bodrogul-Mare şi Mic, 652-3.
Boholţ, 111 şi u.
Bonţida, 479.
Bouţarĭ, 271, 669.
Borşa, 541, 564, 575.
Borsec, 716.
Bozeş (Bozăş), 256 şi u.
Brad, 343, 346 şi u., 358, 641.
Bran, 7, 41 şi u.
Branişca, 335, 343.
Braşov, 7 şi u.
Brateiŭ, 433-4.
Breaza Făgăraşuluĭ, 83, 106.
Breaza Haţeguluĭ, 291.
Breţc, 712.
Bretiile, 270.
Buceciŭ m., 41, 47, 73.
Buciumiĭ Chioaruluĭ, 595.
Buciumiĭ Făgăraşuluĭ, 94.
Buciumiĭ Moţilor, 371.
Budac, 519.
Budăcel, 519.
Budinţĭ, 672.
Buia, 427.
Bulzeştĭ, 348.
Bulzĭ m., 346, 348.

Bungard, 72, 112, 141 şi u., 164-5.
Buzd, 193, 213.
Buziaş, 665.

C.

Cacova Sibiiului, 165, 186.
Cacovița, 201.
Calanele, 311, 322-3.
Calbor, 111 şi u.
Căpîlna, 420.
Căpîlnea, 490.
Caraciŭ, 348.
Caransebeş, 684 şi u., 699.
Careiĭ-Marĭ, 601, 610.
Cărpeniş (deosebite localităţĭ), 201, 363, 369.
Cărpinet, 639.
Căscăŭ, 489-90.
Căşceiŭ, 490.
Caţa, 700.
Catrifoiul r., 541.
Căvăran, 685-6.
Cearda, 570.
Cehul Silvanieĭ, 602.
Cepan, 517-8, 520.
Cergăŭ, 427.
Cerna r., 310, 312, 314-5, 317, 323.
Cetanul, 490.
Cetatea-de-Baltă, 422 şi u.
Ceteŭ, 569.
Cheile Turziĭ, 459, 461, 464-5.
Chioarul, 591.
Cic-Sereda, 717 şi u.
Ciceŭ, 488, 494, 497 şi u.
Cîlnic, 201.
Cîmpenĭ, 362 şi u., 368, 443, 462.
Cîmpul-Lung, 569.
Cîmpul-Pînĭĭ, 240.
Cincul-Mare şi Mic, 112.
Cîrja m., 303.
Cîrneştĭ, 289.
Cisnădia, 165, 199.
Cisnădioara, 165.
Ciucul, 716 şi u.
Ciucĭ, 631, 640-2.
Ciufud, 426, 440.
Clăbucetul m., 73.
Clisĭ, 598.
Cluj, 456, 465 şi u., 479.
Cociard, 455.
Cociŭ, 507.
Codlea (şi Măgura), 48 şi u., 74, 76, 197.
Cohalm, 700 şi u.
Cojăr, 393.

Colţeĭ (Cetatea), 293-4.
Copăcel, 77-8, 82.
Copand, 464.
Copşa-Mică, 429.
Corabia (Ciceul), 501.
Corna, 371.
Cosăul r., 574.
Coşteiŭ, 673-4.
Costeştĭ, 259.
Covasna, 712.
Crăceştĭ, 579-80.
Crăciuneştĭ, 555.
Crişciorul Crişan, 639.
Crişciorul Moţilor, 354-5.
Crîstianul Bîrseĭ, 39.
Crîstianul Sibiiuluĭ, 164.
Cristişul Turziĭ, 461 şi u.
Cristurul Cerneĭ, 312 şi u., 328-9.
Cristurul Ciceuluĭ, 505.
Crişul Alb, 343 şi u.
Crişul Negru, 627, 635.
Crişul Răpede, 612, 631.
Crivadia, 300.
Cugir, 259.
Cujdrioara, 494, 505.
Culteŭ, 591.
Cunţa, 201 şi u.
Cut, 202 şi u.

D.

Daneş, 437.
Dănsuş, 277 şi u.
Deal, 201.
Dealul-Mare (al Crişuluĭ), 638-40.
Dealul-Mare (în Munţiĭ Apuseni; deosebite), 346, 372.
Decĭa, 452, 454.
Dej, 486 şi u., 505, 601.
Deseştĭ, 579-80.
Deva, 294, 330 şi u., 337-8, 341-2.
Dicĭa, 483.
Dicio-Sînmartin, 426.
Dîrste, 10.
Dobîrca, 211 şi u.
Dobra, 335 şi u., 338.
Dobrin m., 638-9.
Dobriţin, 601.
Drăgăneştĭ, 633, 635.
Drăgeştĭ, 625.
Drăguş, 106, 118 şi u.
Draşov, 199 şi u., 213.
Dridif, 99, 113.
Dumitra-Mare, 518 şi u.
Dumitriţa, 519.

E.

Er-Mihályfalva, 610.

F.

Făgăraş, 47 şi u., 88-9.
Farcadinele, 278-9, 289.
Faţa Pleşeĭ, m., 47.
Felaiud, 449.
Feldioara Bîrseĭ, 703-4.
Feldioara Oltuluĭ, 124 şi u.
Feleac, 474-5.
Feneş, 376.
Fenlac, 652.
Fericea, 633.
Fiereştĭ, 576-7.
Fîşteliuc, 313.
Fizeş, 483.
Fornădia, 344.
Fundul Sîmbeteĭ m., 106.

G.

Găina m., 346, 348.
Galaţĭ (din Ţara Moţilor), 376.
Galaţiĭ Făgăraşuluĭ, 74-5, 89, 109 şi u.
Galeş, 186, 223.
Gaura, 595.
Găurenĭ, 376.
Găvojdia, 685.
Gelmar, 249 şi u.
Geoagiul-de-jos, 252 şi u.
Geoagiul-de-sus, 252, 395 şi u., 447, 450.
Ghelmarĭ, 322.
Gherla, 479 şi u.
Ghertan, 433-4.
Ghimbav, 39, 48.
Ghimeşurĭ, 722 şi u.
Ghiriş, 456.
Gilău, 232, 466.
Gîlgău, 490.
Gîmbaş, 451.
Gînţage, 270.
Gîrbova, 201, 213.
Gireag (Vireag), 507.
Giuleştĭ, 576-7, 580.
Giurgeştĭ, 494.
Gothadea, 335.
Grădişte, 289 şi u., 299, 333.
Grosul, 640.
Gruiul Sălişteĭ, 171-2.

Gura-Rîuluĭ, 165 şi u., 172, 186.
Gura-Saduluĭ, 337 şi u., 700.
Cura-Văiĭ, 642.
Gurghiurĭ, 716, 718 şi u.
Gurghiul-S. Miclăuş, 720.
Gutinul m., 571, 574, 579 şi u., 590.

H.

Haieŭ, 618.
Hălmagiŭ, 640.
Handal, 564.
Hărastăş, 456.
Hărman, 711.
Hărniceştĭ, 571, 578-9.
Hăşdat, 312.
Haţeg, 259, 268, 272 şi u., 296 şi u., 305, 309, 312, 392, 678.
Heniul m., 528-9.
Hîrdăŭ, 512.
Hîrsenĭ, 77, 88.
Hodoş-Bodrog, 650 şi u.
Hoghilag, 436.
Holod, 625.
Homorod, 701-2.
Hosufalăŭ, 607.
Hurez, 73, 75, 84.
Hust, 569.
Hususăŭ, 429.

I.

Iad, 519, 528.
Ibaşfalăŭ, 427, 432, 480.
Iclodul-Mare, 479.
Ictar, 672.
Iezvin, 666, 670.
Ighiŭ, 376.
Igniş m., 590.
Ilenĭ, 77, 88.
Ilia Murăşuluĭ, 335.
Ilva, 529.
Inidoara, 509 şi u., 314 şi u., 678.
Întradam, 515 şi u.
Iza r., 564, 570, 573.

J.

Jena, 685, 699.
Jelna, 519.
Jibăŭ, 591, 601.
Jidveiŭ, 422.

Jiiŭ r., 304.
Jina, 209-10, 219, 221.
Josefsdorf (Joseffalva), 671.
Jupa, 685.

L.

Lancrăm, 207 şi u., 232.
Lăpuş r., 593-4.
Lazurĭ, 73 şi u., 94, 640.
Lechinţa, 526.
Leleştĭ, 496-7.
Lemniŭ, 595-6.
Letca, 596 şi u., 601.
Lipova, 237.
Lisa, 86-7, 106.
Liudişor, 85-6.
Liuşca, 515.
Livadea, 299-300.
Livezenĭ, 299.
Lopadea-Românească, 451.
Lotruluĭ (Turnul), 136.
Lozna, 597-8.
Ludeştĭ, 259.
Ludeşul-Mare, 192-3.
Ludoşul-Murăşuluĭ, 495.
Lugoj, 294, 665, 673 şi u., 686, 689, 697-8.
Lunca, 633 şi u.
Luncoiŭ, 346.
Lupenĭ, 304.
Lupşele, 462.
Luţa, 85.

M.

Maceŭ, 270 şi u., 285.
Mada, r., 256.
Mádéfalva, 718.
Măgura m., 46.
Malnaş, 716.
Măluţ, 494.
Mănăştiur, 494.
Mănăştur, 475-6.
Mara r., 574-5.
Mărghita, 611.
Mărginenĭ (Făgăraş), 92 şi u.
Mărginenĭ (locuitorĭ din Ţ. Sibiiuluĭ), 200, 428, 440-2.
Maria-Radna, 699-700.
Mediaş, 427, 429 şi u.
Mehadia, 691.
Mèria, 295.
Merişor, 300, 302.
Mesteacăn (în Chioar), 595.
Mesteacăn (în Munţiĭ Apusenĭ), 348.

Mesteacănul Mare. V. Mireşul-Mare.
Mezieş, 633.
Micălaca, 652.
Micăsasa, 429.
Miercurea, 197 şi u., 227.
Mîjina, 449 şi urm.
Mîndra, 56, 97.
Mîndra m., 303.
Mintia, 324-5.
Mintiul Gherleï, 483.
Mirăslău, 450 şi urm.
Mireşul-Mare, 607.
Mischiu, 461.
Mişcreac, 447.
Mîţul m., 369.
Mocod, 509.
Mogoş-Mort, 507.
Muncaciu, 567, 569.
Munduc m., 369.
Mureş r., 246 şi u., 252, 259, 261, 334, 343, 392, 407, 447, 451, 650-1, 718.
Mureş-Oşorheiu, 428.

N.

Nădaştia, 313.
Năienï, 711.
Năsăud, 486, 507 şi u., 519, 530.
Negrileştï, 494.
Negru, 631.
Neoplanta, 692.
Netedul (Săliştei), 171.
Netotul, 83.
Nicula, 483 şi u.
Nimigea-Românească, 509.
Nimigea-Ungurească, 508.

O.

Oaşuluï (Ţara), 591.
Ocna Dejuluï, 486.
Ocna Sibiiuluï, 35, 173 şi u.
Ocoliş, 462.
Odeştï, 462.
Odorheiul Someşuluï, 602.
Ofenbaia, 462.
Ohaba, 96-7.
Oieşde, 393.
Oituz (pas), 712.
Olt r., 135 şi u., 703, 715, 718.
Oradea-Mare, 564, 610, 631-2, 649-50, 680.

Orăştie, 241 şi u., 258-9, 303, 312, 335.
Orăştioara r., 259.
Oraviţa, 672, 691.
Orlat, 165-6, 186.
Orlea m., 298, 310-1.
Orşova, 691-2.

P.

Pădurenĭ (locuitorĭ), 314.
Păgida, 451.
Păiuş (pas), 304.
Palanca, 723-4.
Paloşul, 700.
Pănade, 421.
Panciova, 692.
Părîng m., 303.
Păţărliĭ m., 127 şi u.
Pătrunjenĭ, 376.
Perĭ, 563 şi u.
Perjanĭ, 54-5.
Perşa, 541.
Peştiana, 281-2, 290-1.
Peştiş, 312 şi u., 328.
Petridurĭ, 463 şi u.
Petrifalăŭ, 420.
Petrihaza, 483.
Petroşanĭ, 299, 301 şi u.
Petrova, 554.
Pian, 209.
Piatra m., 350.
Piatra Craiuluĭ m., 46-51.
Piatra Roşie m., 106.
Pietroasa, 626, 635.
Pietros, 299.
Pintic, 519.
Piski, 261-2, 310-2, 317, 330.
Piteştĭ, 376.
Pleaşa, m., 47.
Poarta-de-fier, 296.
Podèle, 346.
Podul Secuiuluĭ, 611.
Poiana (Moţilor), 376.
Poiana (Sibiiuluĭ), 209.
Pojorîta, 86.
Ponorel, 367.
Poplaca, 186.
Porceştĭ, 138, 145-6.
Porumbace, 68, 129.
Predeal, 7, 10, 43, 135.
Prejmer, 711.
Prelucĭ m., 542.
Pricaz, 248.
Prisaca (din Banat), 685.
Prislop (mănăstire), 309 şi u., 543-4, 681.
Prislopul Bistriţeĭ, 517.

R.

Răbrişoara, 515.
Răcăştia, 312.
Ragla, 519, 525.
Răhău, 204 şi u.
Răntău, 618.
Răşinarĭ, 173, 179 şi u.
Răstoace, 595.
Răteag, 501 şi u., 505.
Rătezatul m., 245, 289 şi u., 290, 295.
Rătunda m., 530, 541.
Rătundul m., 564.
Recaş, 665.
Recea (Vaida- şi Telechi-), 81 şi u.
Reciŭ, 201.
Reghin, 718.
Remete, 666.
Reţea m., 303-4.
Ribiţa, 348.
Rîenĭ, 633.
Rîmeţĭ, 396 şi u.
Rişca, 348.
Rîşnov, 36 şi u.
Rîul Morilor, 297.
Rîuşor, 77.
Rod, 220-1.
Rodna, 486, 527, 530, şi u., 549.
Romos, 259.
Romuli, 530.
Rucărul Oltuluĭ, 114-5.
Rupaş, 267.
Ruşciorĭ, 112, 173, 197.
Ruşĭ, 270, 311.

S.

Săcălăşenĭ, 591-2.
Săcărîmb, 303.
Săcaş r., 201.
Săcel, 165, 186.
Săcele, 10, 34-5, 711.
Sacul, 685.
Sad, 144.
Sălagiŭ r., 602.
Salatiul, 483.
Sălciul, 462.
Sălişte, 165 şi u., 186, 221, 223, 227.
Salva, 509.
Şanţ, 539-40, 580.
Sarasău, 569-70.
Şaroş, 434.
Săsariŭ r., 585, 590.
Săsciorĭ, 73, 75, 201.
Sătcel, 574.
Sătmar, 537, 608-9.

Satulung. V. Hosufalău.
Satu-Nou, 591.
Şcheï (Şteï), 633, 636.
Sebeş (Sebeş, Şăbeş ; rîŭ în Ardeal), 206.
Sebeş (rîŭ în Banat), 685-6.
Sebeş (în Ţ. Făgăraşului), 91-2.
Sebeşul-de-sus, 131.
Sebeşul Săsesc, 200 şi u., 227.
Sebeşel, 259.
Sebeştï (Şăgheştï), 633, 636-7.
Seciŭ, 709.
Seghedin, 570.
Şeicele, 427.
Şelimbăr, 137 şi u.
Şendriciŭ, 633.
Sepsi-Sîn-Georgiŭ, 712 şi u.
Şercaia, 55-6, 95, 97.
Şercăiţa, 94.
Şesurï, 538, 542.
Sibiiel, 165.
Sibiiŭ r., 131, 144.
Sibiiŭ, 39, 146 şi u.
Şieŭ r., 507, 522.
Sighet, 543, 557 şi u., 576.
Sighişoara, 427-8, 437 şi u.
Sîlha, 673.
Silvaş, 309-10.
Sîmbăta-de-jos, 101 şi u., 197.
Sîmbăta-de-sus, 102 şi u., 197.
Simèria, 262-3.
Şimlăŭ, 611.
Şinca-Veche, 95-6.
Sîncel, 421.
Sîn-Craiŭ, 269.
Sîndul, 464.
Sîngiordz, 530-1.
Sîn-Marghita, 494.
Sîn-Miclăuş, 420.
Sîntă-Măria Tîrnavelor, 422.
Sîntă-Măria de Piatră, 267.
Sînt'Andraş, 659.
Sîntimbru, 392.
Sîntohalma, 330.
Şipinţa, 564-5.
Şiria, 442.
Slatina, 563-4.
Şoimuşul Deveï, 334, 342-3.
Şoimuşul Bistriţeï, 519, 525.
Someş r., 465, 467, 486, 489, 508, 515, 529, 540-1, 595, 597, 601-2, 607.
Someşfalău, 473 şi u.

Şona Oltuluĭ, 68.
Şona Tîrnavelor, 421-2.
Spin, 421.
Stîna din vale, 635.
Straja m., 304.
Streiul r., 262, 267 şi u., 277, 299, 312.
Streiŭ, 269-70, 311.
Stremţ, 394-5, 447.
Stretia, 336-7.
Strîmba m. (în Munţiĭ Apuseni), 347-8.
Strîmba m. (în părţile Bistriţeĭ), 529.
Struţul m., 369.
Şugătag, 577-8.
Suhardul m., 541.
Şulimete, 607.
Şuncuta-Mare, 590, 594.
Şura-Mică, 173 şi u.
Surduc (pas), 304, 601.
Sustra, 671.
Szapáryfalva, 673.

T.

Ţaga m., 73.
Tălmăcel, 144.
Tălmaciŭ, 138, 143-4.
Tămăşeştĭ, 604.
Tărcaia, 631-2.
Tăşnad, 609.
Tătarca r., 541.
Tatrang, 711.
Tăuţĭ (lîngă Baia-Mare), 587.
Tăuţĭ (în Ţara Moţilor), 376.
Ţebea, 348 şi u.
Teiuş, 232, 391, 394 şi u., 462-3, 440-3.
Telciŭ, 530.
Teliuc, 313, 323.
Ţereţel, 353.
Ţibleş m., 488.
Ţiganul m., 73.
Tilişca, 186, 221.
Timişul r. (în Ţara Bîrseĭ), 8.
Timişul r. (în Banat), 674, 677-8, 685 şi u.
Timişoara, 612, 659 şi u., 673, 697-8.
Tîmpa m., 11, 13, 34, 705.
Ţinţarĭ, 51.
Tîrnavele r., 407-8, 420 şi u., 427 şi u.
Tisa r., 563, 569-70, 601.
Tiur, 440.
Tohane, 45.
Topliţele, 720.
Topolovăţul-Mare, 671-2.
Ţop, 483.

Trămpoiele, 373-4.
Trăscău, 453.
Trotuș r., 720-1.
Turda, 220, 449, 453 și u., 456 și u.
Turdaș, 233, 245 și u., 260 și u.
Turnișor, 161-3.
Turnu-Roș, 43, 135, 145-6.
Tușchia-de-sus și de-jos, 279.
Tușnad, 715-6.

U.

Ucea-de-sus și de-jos, 122 și u.
Unguraș, 488.
Urî-de-sus, 505.
Urișor, 489-90.

V.

Vaca, 348.
Vad (în Ț. Făgărașuluĭ), 97.
Vad (în Maramureș), 574-5.
Vad (la Someș), 488 și u.
Valașut, 479.
Vălcele (Elöpatak), 716.
Valea (Ț. Sibiiŭ), 165.
Valea Burcutuluĭ, 589.
Valea Dosuluĭ, 372-3.
Valea Tiseĭ, 555.
Vălișoara, 346.
Vașarheiŭ, 712.
Vașcău, 631, 637-8.
Vașlab, 718.
Vereșmort, 455.
Verișmart, 556.
Veștem, 138, 143.
Vezea, 426.
Vidrele, 362, 367.
Vîlcan m., 304.
Vinga, 659, 698.
Vințul-de-jos (Alvinț), 210, 227 și u., 241.
Vințul-de-sus, 455.
Vîrful Sloiuluĭ m., 369.
Vîrșeț, 672, 688, 692.
Vișaiele, 545 și u., 563.
Vișteа m., 88.
Vișteа-de-sus și de-jos 128.
Vlădenĭ, 51 și u., 61.
Voila, 87, 100-1, 113.
Voivodenĭ, 87.
Vurper, 229.

Z.

Zădîrlac, 651-2, 671.
Zăgujeni. 685.
Zăicani, 280, 296.
Zam, 700.
Zăvoieni, 633.
Zdrapţ, 356.
Zîrneşti, 45 şi u., 48, 51, 165, 512.
Zlaştiŭ r., 315-6.
Zlatna, 256, 370, 373 şi u.

O descriere a părților de Miazăzi și Apus a Ardealului, bogată, dar prosaică și seacă, cu informații căpătate în mare parte din cărți și scrisori, e aceia cuprinsă în cartea «Țara Noastră» a d-lui Silvestru Moldovan (Sibiiu, 1894). De la același avem o lucrare, alcătuită în același stil, despre Munții Apuseni: «Zarandul și Munții Apuseni» (Sibiiu, 1898).

Ca hartă, — pentru orientarea generală se poate întrebuința partea privitoare la Ardeal din harta etnografică alipită la **Enciclopedia română** *din Sibiiu, III, pp. 794-5. Altfel, din cele străine — căci Românii n'ar putea tipări o hartă a Ardealului sau Banatului, care nu mai au ființă politică — se poate recurge la* **Siebenbürgen** *din colecția Flemming, din Glogau. Pentru părțile ungurești nu e alt mijloc decît, ori a se lua* **Ungarn** *a lui Flemming, ori a se comandà hărțile comitatelor ungurești de lîngă Ardeal.*

Ilustrațiile sînt făcute în cea mai mare parte după fotografii, ce mi-au fost împărtășite mai ales de P. S. S. episcopul de Lugoj Vasile Hossu și de profesorul Andrei Bîrseanu din Brașov.

Clişee gata făcute n'am căpătat decît două. Din unele părţi n'am putut avea nici fotografii cum se cuvine. Cărţile postale ilustrate nu mi-aŭ putut fi de mare folos, căci ele nu daŭ decît rare orĭ locurile, clădirile şi porturile ce ne interesează. Unele greşelĭ de tipar s'aŭ îndreptat în tabla numelor. Altele le poate îndrepta orĭce cetitor.

Din alte lucrărĭ nu s'aŭ luat clişee.